PREGLED OSVOBODILNEGA BOJA

V SLOVENSKEM PRIMORJU

EX LIBRIS
SERGEJ KRAIGHER
LIDIJA SENTJURC

PREGLED
OSVOBODILNEGA BOJA V SLOVENSKEM PRIMORJU

Pričujoči "Pregled osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju z dokumentacijo" je kolektivno delo, napisano po dokumentih narodnoosvobodilnega boja in predstavlja vso doslej znano gradivo za zgodovino Slovenskega Primorja.

Delo smo namenili Odboru za obrambo partizanov Nadiške doline, ki skrbi za zagovore pripadnikov "Beneške čete", kot prikaz celotnega narodno osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju, s posebno pozornostjo na Slovensko Benečijo.

Po pregledu Zgodovinskega inštituta JLA, Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov, Vrhovnega sodišča JLA, Varnostno-obveščevalne službe Slovenije, Centralnega komiteja ZKS, Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, Šolskega muzeja LRS, po pregledu približno 450.000 dokumentov v Muzeju Narodne osvoboditve Slovenije, ki še do sedaj ni uspel katalogizirati dokumentov, in po anketi med prvoborci v Gorici in Kopru, so tovariši napisali posamezna poglavja. Zadnje poglavje "Sodelovanje z italijanskim osvobodilnim gibanjem" je napisal po arhivu Centralnega komiteja ZKS tovariš Rado Cilenšek, novinar. Zbrano gradivo, ki je imelo še pomanjkljivosti, je dopolnil po ponovnem upoštevanju dokumentov ter v sedanji, skrajšani obliki napisal tovariš Tone F e r e n c , arhivar Muzeja narodne osvoboditve Slovenije.

Pregledi, skice operacij so napravljene po osnutkih tovarišev, ki so gradivo zbirali ter po korekturah in dopolnitvah tovariša Toneta Ferenca. Organizacijsko delo, vsebinsko stran in tehnično izdelavo je vodil Oddelek za zamejstvo pri Predsedstvu SZDL Slovenije. Delo je bilo pričeto februarja 1957. leta in končano oktobra 1958. leta.

K A Z A L O

I. OSVOBODILNI BOJ DO KAPITULACIJE ITALIJE

A. Zečetki v letih 1941 in 1942.

Str.

Ustanovitev Osvobodilne fronte in osvobodilne vojske 1

Pogoji za začetek osvobodilnega boja v Slov. Primorju 3

Začetki osvobodilnega gibanja v Slov. Primorju 10

Začetki partizanske vojske v Slovenskem Primorju 16

B. Razmah v letu 1943

Razmah osvobodilnega gibanja po I. pokrajinski partijski konferenci in I. pokrajinskemu plenumu OF za Primorsko 23

Ustanovitev množičnih organizacij v okviru OF -

Zveza slovenske mladine 36

Slovenska protifašistična ženska zveza 40

Sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem

Pomoč razvijanju italijanskega protifašističnega gibanja v mešanih predelih in v sosednih italijanskih pokrajinah 44

Pomoč ustanavljanju italijanske osvobodilne vojske . 53

Prvi primorski odredi in brigade 57

II. SPLOŠNA OBOROŽENA VSTAJA OB KAPITULACIJI ITALIJE

Primorsko ljudstvo v oboroženi vstaji

Razoroževanje italijanske vojske in goriške fronte 66

Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo 71

Nemška okupacija Slovenskega Primorja

Jesenska sovražna ofenziva "Prelom oblakov" 78

Ustanovitev operacijske cone "Jadransko Primorje" ... 80

III. OSVOBODILNI BOJ OD JESENI 1943 DO OSVOBODITVE

A. Razvoj osvobodilne vojske v Slovenskem Primorju.

Preraščanje oboroženih enot splošne ljudske vstaje v enote Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije

Ustanovitev novih brigad in divizij 86

Prve ofenzivne akcije primorskih divizij in sovražni protiukrepi 88

Ustanovitev IX. korpusa NOV in POJ 92

Vojaške akcije IX. korpusa v začetku leta 1944 93

Sovražna "ledinska" ofenziva 98

Napadi na slovensko - domobranske in italijansko-republikanske postojanke 100

Ofenziva narodnoosvobodilne vojske na sovražne komunikacije 103

Ofenzivne akcije IX. korpusa poleti 1944 106

Pohod Gregorčičeve brigade v Beneško Slovenijo 110

Ofenzivne akcije IX. korpusa v zgodnji jeseni l. 1944 117

Sovražna "požigalna" ofenziva v oktobru 1944 121

Ofenzivna dejavnost IX. korpusa v pozni jeseni 1944 123

Sovražnikova ofenzivna dejavnost v drugi polovici dec.1944 126

Dejavnost IX. korpusa pozimi in spomladi 1945. leta ter sovražnikove spomladanske ofenzivne akcije 129

Zaključne operacije IX. korpusa za osvoboditev Slovenskega Primorja 145

Organizacija zaledne vojaške oblasti v Slov. Primorju 158

Razvoj vojaškega sodstva 164

Organizacija obveščevalne službe v vojski 168

Organizacija sanitetne službe v Slov. Primorju 171

Organizacija kurirskih zvez v Slovenskem Primorju 174

B. Razvoj ljudske oblasti in političnega gibanja

1. Razvoj do poletja in jeseni 1944.

Boj osvobodilnega gibanja proti sovražnikovi upravi, šolstvu in preskrbi 176

Ukinitev Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo in popularizacija sklepov drugega zasedanja AVNOJ 179

Težave osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju spomladi 1944 in njih uspešna premostitev 183

Polet osvobodilnega gibanja poleti 1944 188

2. Razvoj od poletja in jeseni 1944 do osvoboditve. Graditev nove državnosti.

Volitve v narodnoosvobodilne odbore kot organe ljudske oblasti 194

Organizacija in naloge organov ljudske oblasti v Slovenskem Primorju 204

Delo ljudske oblasti v Slovenskem Primorju od jeseni 1944 do osvoboditve 219

Politični boj Primorskih Slovencev za novo Jugoslavijo

Polet osvobodilnega gibanja pozno poleti in jeseni 1944 .. 220

Poživitev organizacij OF v jeseni 1944 in pozimi 1944/45 . 242

Na predvečer svobode 246

Mladinsko gibanje v Slov. Primorju od jeseni 1943 do osvoboditve 254

Slovenska protifašistična ženska zveza v Slovenskem Primorju od jeseni 1943 do osvoboditve 260

Razvoj protifašističnega tiska 261

C. SODELOVANJE Z ITALIJANSKIM OSVOBODILNIM GIBANJEM

Ustanovitev prvih italijanskih partizanskih enot na narodnostno mešanem ozemlju in v Furlaniji 267

Sporazumevanje s Komunistično partijo Italije 269

Sporazumevanje s Komitejem narodne osvoboditve za Zgornjo Italijo 276

Sporazumevanje s Korpusom prostovoljcev svobode 283

Ustanovitev in delo Koordinacijskega antifašističnega odbora za Trst 285

Vključitev divizije "Garibaldi-Natisone" v operacijski sestav IX. korpusa 292

Sodelovanje slovenskih in doslednih italijanskih protifašistov v Trstu 294

D O K U M E N T A C I J A
K
PREGLEDU OSVOBODILNEGA BOJA V SLOV. PRIMORJU

K a z a l o

Str.

Požig Narodnega doma v Trstu 13.VII.1920 6
Spomenik bazoviškim žrtvam v Bazovici pri Trstu 6

Narodni heroj Anton Šibelja - Stjenka preizkuša svoj partizanski top 16

Požig vasi pri Ilirski Bistrici v začetku junija 1942 /dokument in fotografija/ 18

Poročili o napadih Brkinske čete na italijanske avtomobile 15. in 24. julija 1942 /dva dokumenta/ 18

Italijanski letak, ki obljublja nagrado 50.000 lir za glavo Janka Premrla-Vojka 19
Poročilo o enem številnih napadov Vojkove čete 19

Zemljevid: "Slov. Primorje poleti 1942" . . . 20
Navodila generala Ferrera za partizanski boj, v katerem je dovoljeno streljati ujete upornike, jemati talce in požigati zgradbe 20

Poveljnik videmskega vojnega področja general Bergonzi poroča o partizanskih napadih in neuspelih lastnih čiščenjih v Beneški Sloveniji v jeseni 1942 /dva dokumenta/ 22

Poročilo o prvi pokrajinski konferenci KPS za Primorsko 1. in 2.XII.1942 /dva dokumenta/ 24
Zadnja stran poročila o prvi pokrajinski konferenci KPS za Primorsko, ki govori o sodelovanju s KPI 24

Poročili aktivista Alojza Mavriča - Otona o pridobivanju Beneških Slovencev za protifašistični boj /dva dokumenta/ . . . . . Str. 34
Poročilo aktivista Alojza Mavriča - Otona o simpatijah Beneških Slovencev za Osvobodilno fronto 34

Borci Soškega odreda pozimi 1942/1943 57

Poročilo o Vojkovem napadu na Marof pri Idriji 30.I.1943. 58
Poročilo o napadu Tolminskega bataljona na Zakriž pri Cerknem 26.I.1943. 58
Poročilo o napadu Tolminskega bataljona na Žago pri Bovcu 9.II.1943 58
Poveljnik Videmskega vojnega področja general Bergonzi 4.II.1943 proglasi vojno stanje za svoje čete 58

Naredba glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet za ustanovitev Primorske operativne cone 60
Štab Primorske operativne cone in štab Gradnikove brigade poleti 1943 60

Zemljevid: "Prvi pohod v Beneško Slovenijo" . . 61

Poročili poveljstva VIII. armade o spopadih z oddelki Narodnoosvobodilne vojske Slovenije na desnem bregu reke Soče 1. in 2.VI.1943 /dva dokumenta/ 62

Poročilo poveljnika VIII. armade generala Garibaldija o požigu Vojskega 24.VI.1943 63
Navodilo načelnika štaba suhozemne vojske generala Roatte za stroge vojaške ukrepe proti nemirnemu civilnemu prebivalstvu 63
Del Severnoprimorskega odreda na Polovniku pozimi 1943 63
Gradnikova brigada na pohodu skozi Trnovski gozd v začetku avgusta 1943 63

Italijanski fašisti nosijo po Obloškem vrhu glavo Jerneja Arka-Črta, ki se je ubil sam, da jim ne bi padel živ v roke 64

Italijanski vojski je bila skoraj povsod dana možnost za sodelovanje z NOV v boju proti nemškemu okupatorju. /Poziv Primorske operativne cone generalu Malagutiju za pogajanja/ . . . 67

Str.

Toda nekateri poveljniki so dopustili, da so jo Nemci zajeli, drugi pa so jo že prve dni pozvali k sodelovanju z njimi. /Poziv generala Gambare italijanskim vojakom na Reki/ 67

Vojno poročilo Primorske operativne cone o razorožitvi italijanske vojske in bojih z nemškimi oddelki pred Gorico, pri Ilirski Bistrici in Idriji 70

Osnutek proglasa Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo ob svoji ustanovitvi 11.IX.1943 72

Proglas Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega Primorja k združeni Sloveniji in odlok Izvršnega odbora OF o organizaciji javne uprave na Primorskem ozemlju /dva dokumenta/ 76
Odloki Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo, objavljeni 4.X.1943 v Primorskem poročevalcu /dva dokumenta/ 76

Pisatelj France Bevk govori na zborovanju v Rihenberku 18.IX.1943 77
Zborovanje aktivistov OF v Podragi v jeseni 1944 /v sredi Aleš Bebler/ 77

Zemljevid: "Osvobojena ozemlja na Primorskem v jeseni 1943 leta" 79

Nemški veljaki v Trstu na paradi ob obletnici Hitlerjevega rojstnega dne 20.IV.1944 80
Odredba visokega komisarja dr. Rainerja o ustanovitvi operacijske cone "Jadransko Primorje" . . . 80

Navodila vojaškega poveljnika operacijske cone "Jadransko Primorje" generala gorskih enot Küblerja za boj proti Narodnoosvobodilni vojski /dva dokumenta/ 83
Italijansko protiletalsko topništvo v nemški službi v Trstu 1944. l. 83
Kozaška patrola pri prehodu čez Tagliamento 83

Povelje operativnega štaba za zapadno Slovenijo za ustanovitev brigad 86
Odredba Operativnega štaba za Zapadno Slovenijo za ustanovitev divizij 86

Zemljevid: "Osvobojeno ozemlje v Slov. Primorju od 1943 do 1945" 89

Porušene prometne naprave v Vipavski dolini jeseni 1943 /dve fotografiji/ 89

Razrušena proga v Vipavski dolini jeseni 1943 /dve fotografiji/ 90

Sestanek ožjega štaba IX. korpusa 92
S proslave prve obletnice ustanovitve IX. korpusa v Cerknem 22.XII.1944 . .c. 92

Skica: "Organizacijski sestav IX. korpusa 1. aprila 1945 93

Povelje štaba III. operacijske cone "Alpske" za ustanovitev Briškobeneškega odreda 93
Sporočilo štaba IX. korpusa o svoji ustanovitvi 22.XII.1943 93

Zemljevid: "Sovražna ofenzivna akcija 16. - 20.I.1944" 94

Zemljevid: "Pohod XXX. divizije v Beneško Slovenijo 1.-19.II.1944 95
Poročilo XXX. divizije NOV in POJ o svojem pohodu v Beneško Slovenijo /štirje dokumenti/ 95

Zemljevid: "Operativni sektorji odredov IX. korpusa". 96
Uničena nemška vozila na cesti med Rihenberkom in Komnom 2.II.1944 /dve fotografiji/ 96
Uničena nemška vozila na cesti med Rihenberkom in Komnom 2.II.1944 /dve fotografiji/ 96

Nemci izseljujejo prebivalstvo iz Komna in Rihenberka, ki so ju 15.II.1944 zažgali /dve fotografiji/ 97
Zemljevid: "Napad IX. korpusa na Godovič in Spodnjo Idrijo 18.-21.III.1945". 97

Napad IX. korpusa na Spodnjo Idrijo 1.-3.IV. 1944 /zemljevid/ 98
Zemljevid: "Sovražna "ledinska"ofenziva, prvi del 10.-11.IV.1944 98

Razglas poročnika Köppkeja o požigu hiš v Polubinu in Prapetnem 99
Razglas nemške policije o ustrelitvi 70 talcev na Opčinah 99

Str.

Oddelki 136. rezervnega planinskega polka požigajo brkinske vasi maja 1944 100
Obešenje 52 rodoljubov v oficirskem domu v Via Ghega v Trstu konec maja 1944 100

Zemljevid: "Napad na avtomobilsko kolono 21.V.1944 101
Zemljevid: "Položaji XXX. divizije v napadu na sovražne postojanke v Vipavski dolini 26.-27.V.1944 101
Bazoviška brigada sprejema zastavo v Braniči jeseni 1944 101
Kosovelova brigada 1944. leta 101
Zemljevid: "Napad na sovražne postojanke pri Bledu 27./28.V.1944 101

Poročilo p požigu vasi Reka, Sv. Ivan, Želin in Otalež 102
Obglavljanje dveh ujetih partizanov na Krnicah pri Idriji 11.VI.1944 102

Zemljevid: Ofenziva NOV in POS na komunikacije junija 1944 103
Napadi enot IX. korpusa na prometne naprave v Slovenskem Primorju . /štiri.fotografije/ 105

Zemljevid: "Sovražnikova ofenzivna akcija 19.-31.VII.1944 107

Uničen sovražni tank ob napadu XXX. divizije na sovražno motorizirano kolono julija 1944 108
Sovražna udarna skupina med ofenzivo jul. 1944 108

Prevoz ranjencev iz Slovenskega Primorja na Notranjsko, od koder so jih zavezniška letala odpeljala v Bari . /dve.fotografiji/ . 110

Objava uspelega napada oddelka Briškobeneške-ga odreda in brigade garibaldi-Friuli 111
Avgusta 1955 ustanovljena Beneška četa v Hostnah v Beneški Sloveniji 111
Ustanovitev Beneškega bataljona 111
Povelje štaba Briškobeneškega odreda za sodelovanje bataljonov v ofenzivi na sovražne prometne zveze 111
Poročilo Bovške čete o uničenju postojanke Žaga pri Bovcu 15.VI.1944 111

Str.

Poročilo štaba Briškobeneškega odreda o uničenju postojanke Pevma pri Gorici 25./26.VI.1944 111

Poročilo štaba Briškobeneškega odreda o napadu na sovražno avtomobilsko kolono na cesti Gorica-Plava 30.VI.1944 111

Pregled številčnega stanja moštva Briškobeneškega odreda ob prihodu Gregorčičeve brigade na njegovo operacijsko področje 112

Povelje štaba IX. korpusa NOV in POJ za odhod Gregorčičeve brigade na operacijsko področje Briškobeneškega odreda 112

Zemljevid: "Boj Gregorčičeve brigade na Rdečem robu 20.-23.VIII.1944". 113

Zemljevid: "Gregorčičeva brigada v Beneški Sloveniji 19.IX. - 4.XI.1944 115

Zemljevid: "Pot igralske skupine IX. korpusa po Beneški Sloveniji v jeseni 1944 116

Zemljevid:
"Napad na Črni vrh 1.IX.1944". 117
Napad na Črni vrh 1.IX.1944 117

Goreča železniška postaja v Štanjelu ob napadu XXX. divizije na Štanjel 7.IX.1944 . . 118

Zemljevid: "Vdor v Dolomite 22.-25.IX.1944 119

Zemljevid: "Vdor v Poljansko dolino 20.-22. X. 1944 123

Zemljevid: "Napad na Železnike 19./20.XI.1944 125

Zemljevid: "Sovražna ofenzivna akcija proti osvobojenemu ozemlju Vipavske doline in Trnovskega gozda 19.-31.XII.1944 127

Borci IX. korpusa med sovražno ofenzivo na Kozjih stezah decembra 1944 128

Sovražna minometalska skupina med ofenzivo decembra 1944 128

Italijanska "X. Flotiglia Mas" v Slovenskem Primorju - Blagoslovitev zastave /dve fotografiji/ 130

Zemljevid: "Napad IX. korpusa na Trnovo 19.-21.I.1945 130

Str.

Zemljevid: "Napad na Trnovo 19.-21.I.1945 130

Prešernova brigada pri prenosu ranjencev 1944 leta 134
Vojkova brigada na Predmeji 1944. leta 134

Zemljevid: "IX. korpus v poslednji sovražni ofenzivi 19.III.-4.IX.1945 138

Zemljevid: "Sodelovanje IX. korpusa v zaključnih operacijah Jugoslovanske armade 21.IV. - 3.V.1945 148

Osvobodilni pohod Jugoslovanske armade v Trst /dve fotografiji/ 152

Slovenski partizani v Beneški Sloveniji pozimi 1944/1945 153
Rezijanski bataljon februarja 1945 v Robedišču . . 153
Poročilo operativnega štaba za Zapadno Primorsko o napadu Beneškega bataljona na Kozaško kolono 7.II.1945 153
Izročitev odlikovanj borcem Beneškega bataljona . . 153

Poročilo operativnega štaba za Zapadno Primorsko o bojih I. in Beneškega bataljona v Ravnah 7.IV.1945 /dva dokumenta/ 155

Poročilo operativnega štaba za Zapadno Primorsko o bojih II. bataljona pri Zg. Trebilu in Vrhovlju od 13. do 15.IV.1945 /dva.dokumenta/ 155

Beneški bataljon po osvoboditvi Čedada 156
Poročilo operativnega štaba za Zapadno Primorsko o napadih bataljonov 18. in 19.IV.1945 156

Prihod Jugoslovanske armade v Krmin 157

Zaledna oblast IX. korpusa 159

Poročilo štaba III. operativne cone "Alpske" o delu vojaške zaledne oblasti v Slovenskem Primorju jeseni 1943 160

Poročilo Komande mesta Št. Peter o svojem vsakodnevnem delu 161

Zemljevid: /Slovenske vojne partizanske bolnice v Slovenskem Primorju" 171

Str.

Vojna partizanska bolnica "Franja" 172
Vojna partizanska bolnica "Pavla" 172

Zemljevid: "Kurirske relejne zveze v Slovenskem Primorju konec 1943 174

Kurirji Okrožnega odbora OF za Zapadno Primorsko v Goriških brdih 1944. leta 175

Poročilo Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo o svojem delu 177

Okrožnica Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo o svoji ukinitvi 179

Člani Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje na Zgornji Tribuši 1944. leta 188

Zemljevid: "Teritorialna razdelitev Slovenskega Primorja v jeseni 1944 189
Zborovanje Primorskih Slovencev v Šmarju v Vipavski dolini 30.VII.1944 /dve fotografiji/ 189
Miha Marinko govori na zborovanju v Šmarju . . . 189
Člana Zavezniških vojaških misij na zborovanju v Šmarju 189

Poročilo Okrožnega komiteja KPS za Benečijo 27. VII.1944 o razmahu osvobodilnega gibanja v Beneški Sloveniji /dva dokumenta/ 193

Volilni proglas Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje spomladi 1944 196

Volitve Krajevnega Narodnoosvobodilnega odbora Čelo pri Cerknem poleti 1944 197

Kandidatna lista in zapisnik o volitvah krajevnega Narodnoosvobodilnega odbora Oborče 24.IX. 1944 198
Kandidatni listi za volitve Krajevnih Narodnoosvobodilnih odborov Zg. in Sp. Brce ter Sovodnje 198
Volilno zborovanje v Kožbani v Goriških brdih 9.VII.1944 198
Član Pokrajinskega odbora za Slovensko Primorje Jože Srebrnič med govorom 198
Predstavnik zavezniške vojaške misije major Tucker med govorom 198

Str.

Poročilo Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje o okrajnih in okrožnih Narodnoosvobodilnih skupščinah in o izvolitvi Pokrajinskega Narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje /dva dokumenta/ 202

Borci in oficirji II. brigade KNOJ v Slovenskem Primorju aprila 1945 218

Ena izmed mnogih resolucij iz Trsta v jeseni 1944 223

Poročilo o ustanovitvi Okrajnega odbora OF za Vzhodno Benečijo 224
Poročilo Okrajnega odbora OF za Vzhodno Benečijo 29.IX.1944 o terenskih odborih OF 224

Zemljevid: "Odbori OF in Narodnoosvobodilni odbori v Beneški Sloveniji 226
Seznam terenskih odborov OF v okraju Vzhodna Benečija v jeseni 1944 226
Seznam mitingov v okraju Vzhodna Benečija v avgustu 1944 in njih programi 226

Poročilo Okrajnega odbora OF za Vzhodno Benečijo o tekmovanju zmage 227

Pozdrav Maršalu Titu, ki so mu ga poslali aktivisti Vzhodnobeneškega okraja 30.X.1944 228
Sporočilo Okrajnega odbora OF za Vzhodno Benečijo o doseženem sporazumu z bataljonom "Garibaldi" za skupno politično delo z dne 27.X.1944 228
Odlok o ukinitvi okupatorjevih šol v okraju Vzhodna Benečija 228

Zbor ovanje beneškega učiteljstva 232

Poziv visokega komisarja dr. Rainerja letnikom 1914-1926 za odsluženje vojaške dolžnosti 234

Razčlemba mesečnega obračuna vzhodnobeneškega okraja za avgust 1944, kjer je razvidna skrb za revno prebivalstvo 235
Tudi iz prošnje Okrajnega odbora OF Vzhodna Benečija je razvidna skrb za revno prebivalstvo 235
Ljudska oblast v Vzhodni Benečiji je oskrbovala prebivalstvo tudi s pšenico in mesom 235

Poročilo članov Okrožnega odbora OF za Zapadno Primorsko Alojza Ruklija-Kmetiča in Vlada Skubina o volitvah Krajevnih Narodnoosvobodilnih odborov v Reziji /dva.dokumenta/ 238

Terenski odbori OF in krajevni Narodnoosvobodilni odbori v Zapadnobeneškem okraju jeseni 1944 238

Manifestacije v osvobojenem Trstu maja 1945 . . . 253
Manifestacije v osvobojeni Gorici maja 1945 . . 253

Poročili Okrožnega komiteja SKOJ za Zapadno Primorsko o tekmovanju Beneške mladine /dva dokumenta/ 258

Prihod mladine iz Tolminskega okrožja na zborovanje v Šmarju 30.VII.1944 259
Mladina prihaja na svojo konferenco v Cerkno 12.III.1945 259

Tiskarna "Slovenija" na Vojskem 1944-1945 264
Nekateri izdelki primorskih tiskarn in tehnik 264

Slovensko in italijansko besedilo sporazuma med Briškobeneškim odredom in brigado Garibaldi-Friuli 7.V.1944 /dva dokumenta/. 282
Sporazum za sodelovanje med Briškobeneškim odredom in brigado Garibaldi-Friuli 7.V.1944 in njegova potrditev 17.VII.1944 282

Imenovanje štaba tržaške brigade 5.IV.1944 . . . 294
Odredba o ustanovitvi Garibaldinske brigade "Fontanot" 16.XII.1944 294
Brigada Triestina D'Assalto maja 1944 294
Ustanovitev italijanske garibaldinske brigade "Fontanot" na Suhorju 17.XII.1944 294
Zemljevid: "Pot divizije Garibaldi-Natisone od XII. 1944 do V.1945 294

I. Osvobodilni boj do kapitulacije Italije

A. Začetki v letih 1941 in 1942

Ustanovitev OF in osvobodilne vojske - Potem ko so ljudske množice pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije v demonstracijah protestirale proti pristopu Jugoslavije k Trojnemu paktu in dale podporo skupini oficirjev, da je v noči od 26. do 27. marca 1941 vrgla Cvetkovićevo vlado in sestavila novo vlado pod predsedstvom generala Simovića, oklicala kralja Petra II. za polnoletnega itd., je Hitler že 27. marca sklenil napasti Jugoslavijo in jo uničiti i kot vojaško silo i kot državo. To nalogo sta v času od 6. do 17. aprila 1941 izvršili II. in XII. nemška armada s sodelovanjem II. italijanske armade. Že pred kapitulacijo Jugoslovanske armade je bilo bivše jugoslovansko ozemlje razdeljeno med okupatorje. Slovenijo samo so si razdelili Nemci, Madžari in Italijani, ki so dobili Dolenjsko in Notranjsko, iz česar so osnovali tako imenovano "Ljubljansko pokrajino", ki ji je načeloval visoki komisar Emilio Grazioli in jo 3. maja 1941 priključili h Kraljevini Italiji.

Že 10. aprila 1941 je bil na seji Centralnega komiteja KPJ v Zagrebu zbran Vojni komite pod vodstvom Josipa Broza - Tita, ki je začel pripravljati oborožen upor proti okupatorju. Čez dva dni je bil v bližini Trebnjega ustanovljen tudi Vojni komite za Slovenijo.

Centralni komite Komunistične partije Slovenije je 27. aprila 1941 zbral svoje zaveznike in skupaj z njimi osnoval Osvobodilno fronto slovenskega naroda kot vseljudsko politično organizacijo za boj proti okupatorju.

V njo so se vključevale posamezne skupine naprednih predvojnih organizacij ali gibanj in pa posamezniki. Osnovni organi OF - terenski odbori OF so prej ali slej zajeli celo slovensko ozemlje, ne glede na okupatorjeve umetno postavljene meje. Po okrajih in okrožjih so bili ustanovljeni rajonski in okrožni odbori OF, medtem, ko je vrhovno vodstvo predstavljal Vrhovni plenum OF, ki se je na svojem tretjem zasedanju konstituiral v Slovenski narodno osvobodilni odbor, ki je bil najvišji predstavnik OF kot ljudske oblasti. Na čelu Vrhovnega plenuma OF je bil Izvršni odbor OF, ki je pozneje predstavljal tudi Predsedstvo Slovenskega narodno-osvobodilnega odbora. Ko je bilo spomladi 1942 ustvarjeno v Ljubljanski pokrajini prvo osvobojeno ozemlje, so bili na njem izvoljeni krajevni narodno-osvobodilni odbori kot osnovni organi legalne ljudske oblasti.

Že 1941 leta se je za obrambo slovenskega ljudstva proti nasilju okupatorjev v okviru Osvobodilne fronte in kot sestavni del slovenskih partizanskih čet ustanovila Narodna zaščita. Njene skupine in čete, ki so jih organizirali odbori OF, so imele nalogo "preprečevati aretacije, rekvizicije živeža in živine, preseljevanje Slovencev in naseljevanje tujcev in vsa druga nasilna dejanja proti slovenskemu ljudstvu". (Odlok IOOF 17.X.1941.)

Po temeljitih pripravah in napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo se je 22.junija 1941 ustanovilo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet (pozneje preimenovano v Glavni štab Narodno osvobodilne vojske Slovenije), ki je bilo podrejeno Vrhovnemu štabu Narodno osvobodilne vojske Jugoslavije. Vstaja v Sloveniji se je začela v drugi polovici julija 1941, ko se je že ustanovilo več partizanskih skupin in čet, ki so že poleti 1941 začele

preraščati v bataljone.

Pogoji za začetek osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju

Osvobodilni boj slovenskega naroda, združenega v Osvobodilni fronti pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije, je v okviru osvobodilnega boja vseh jugoslovanskih narodov že od vsega začetka pomenil tudi boj za osvoboditev in združitev vseh Slovencev v Združeno Slovenijo. Tako je Centralni komitet KPS že v svojem prvem pozivu konec aprila 1941, v katerem je pozval ljudstvo v boj proti okupatorju, postavil poleg temeljnega cilja tudi boj proti razkosanju in zasužnjevanju Slovenije, boj za osvoboditev, neodvisnost in združitev slovenskega naroda. Iste cilje je večkrat ponovilo glasilo OF Slovenski poročevalec in ko je jeseni 1941 osvobodilni boj jugoslovanskih narodov dosegel svoj prvi razmah, je Vrhovni plenum OF (SNOO) izdal "Temeljne točke OF", od katerih pravi druga, da osvobodilni boj "predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev".

Ta temeljna točka OF je bila povsem v skladu s težnjami primorskega ljudstva, ki ga je italijanski fašizem dušil že skoraj dve desetletji. Ta je že pred prihodom na oblast začel boj proti slovenskemu jeziku v javnem, političnem, kulturnem in celo verskem življenju ter sploh proti vsem manifestacijam slovenske narodnosti.

Tako je omejeval in končno prepovedal rabo slovenskega jezika v upravi, 1923 leta je ukinil vsa slovenska krajevna imena in uvedel italijanska, 1928 leta je spremenil slovenska krstna imena in od 1927 leta dalje slovenska rodbinska imena, pri čemer se ni ustavil niti pred

imeni na nagrobnikih niti pred spominskimi ploščami ali spomeniki zaslužnih slovenskih mož (uničenje spomenika kompozitorja Hrabroslava Volariča v Kobaridu, spominske plošče pesniku Simonu Gregorčiču v Rihenberku, spomenika pesniku Miroslavu Vilharju v Postojni, doprsnega kipa matematičarja Jurija Vega na pročelju realke v Idriji itd.). Do 1925 leta je ukinil poslednji ostanek slovenskega pouka v javnih osnovnih šolah, ukinil nižje srednje šole v Gorici in Idriji, popolnoma odpravil slovenski jezik na učiteljišču v Tolminu itd. Do konca 1928 leta je razpustil vsa slovenska društva in do konca 1930. leta so prenehali izhajati vsi slovenski časopisi. Tako je bilo slovensko javno in kulturno življenje pod italijanskim fašizmom obsojeno na pogin.

Za Primorske Slovence je bila izključena vsaka udeležba v že tako centraliziranih oblastnih organih in v šolstvu, razen če so postali izdajalci lastnega jezika in naroda.

Fašistični pritisk se je odražal tudi v italijanski kolonizaciji slovenskih posestev. 1931 leta so vodje tržaške fašistične stranke izdelali načrt za italijansko zemljiško kolonizacijo. V ta namen je bil ustanovljen zavod "Ente per la rinascita agraria delle Tre Venezie", ki naj odkupuje od Slovencev in Hrvatov posestva in na njih naseljuje italijanske kolonistе - in to z očitno namero potujčiti slovenski živelj. V Slovenskem Primorju je bilo okoli 1300 posestev. Pregled teh posestev pove, da je kolonizacija zajela bolj one kraje, kjer je zemlja dobra in ki so v prvi svetovni vojni bili prizadeti. Čeprav je zavod dajal posestva načelno samo Italijanom, vendar je pri tem zanimivo, da jih ni mogla pridobiti za tako siromašne predele kot je Banjška planota in Idrijsko.

Fašisti so že pred prihodom na oblast izvajali teroristična dejanja proti slovenskim ustanovam. Prva večja akcija je bila napad na Delavski dom (Casa del Popolo) v Trstu avgusta 1919, julija 1920 pa so zažgali Narodni dom (1) v Trstu, kjer je bila uničena tudi "Slovenska čitalnica" - najbogatejša slovenska knjižnica v Slovenskem Primorju. Februarja 1921. leta so zažgali tiskarno italijanskega komunističnega dnevnika "Il Lavoratore", v kateri se je tudi tiskal slovenski komunistični tednik "Delo". Posebno pa se je razmahnilo nasilje v letu 1921, ko so bile v Italiji parlamentarne volitve.

Fašistična zakonodaja je bila samo legalizacija dotedanjih fašističnih izgredov, ki so jih tedanje italijanske oblasti pripisovale "neodgovornim elementom" in so ostali nekaznovani. Ko je bil po letu 1926 izdan policijski zakon in z njim uvedane posebne kazni (nezaupanje, opomin in konfinacija), so bili Primorski Slovenci poslani na razne puste otoke - na Ponzo, Ventotene, Lipare ali celo na Favignano, a v času druge svetovne vojne, ko so ti otoki postali vojaško pomembni, na otok Tremiti v Jadranskem morju.

V istem času je fašistična vlada izdala zakon o zaščiti države, ki za določene prestopke uvaja smrtno kazen in ustanovila posebno sodišče s sedežem v Rimu, ki pa se je v primeru izreka smrtne kazni preselilo v dotično prefekturo. Od 2907 oseb, ki jih je do 1935. leta sodilo to sodišče je bilo 150 Slovencev in Hrvatov, ali okrog 5%, čeprav je njih število v Italiji znašalo le 1,5 odstotka. Od devet smrtnih obsodb je pet odpadlo na 1 Hrvata in 4 Slovence. Prvi tak proces v Julijski krajini, ki se je zaključil s smrtno obsodbo, je bil Gortanov proces oktobra 1929 v Puli. Že naslednje leto

pa je prišlo do prvega tržaškega procesa, v katerem so bili štirje Slovenci (Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič) obsojeni na smrt, drugih dvanajst obtožencev pa na skupno 147 in pol leta zapora. Ustrelitev se je izvršila v Bazovici, trupla pa so fašisti odvlekli neznano kam. Druga skupina 16 obtožencev je bila čez leto in pol obsojena na skupno 100 let zapora.

Februarja 1932 je posebno sodišče po nedolžnem obsodilo trinajst mladeničev iz Koprivišča pri Kalu na Goriškem. Obsojeni so bili na skupaj 330 let ječe.

Fašistično nasilje je rodilo aktivni odpor in v zvezi s tem so italijanske oblasti spomladi 1940 aretirale večje število Slovencev v Trstu in na Krasu, katerih število je do konca leta preseglo številko 300. Mnoge od njih so poslale v koncentracijsko taborišče, ostalo pa jih je še preko 60, katerim so bili dodani še aretirani iz Ljubljanske pokrajine. Da bi opravičila svoj napad na Jugoslavijo in zastrašila primorsko ljudstvo, ki je bilo na strani jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, je fašistična Italija pripravila "drugi tržaški proces", ki je trajal od 2. do 14. decembra 1941. Devet obtoženih je bilo obsojenih na smrt, od katerih so pet (Tomažič, Kos, Bobek, Ivančič in Vadnal) ustrelili naslednji dan na Opčinah, ostalim štirim pa spremenili kazen na dosmrtno ječo. Triindvajset obtoženih je bilo obsojenih na 30 let, eden na 24 itd., skupno 47 obsojenih na skupaj 978 let ječe, od katerih so štirje umrli v ječi ali internaciji.

Fašistično nasilje je že samo po sebi jasno postavilo primorsko ljudstvo na stran osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov in v njem okrepilo že čez dvajset let zatirano nacionalno zavest. Toda tej močni nacionalni

zavesti je manjkal subjektivni činitelj, ki bi jo pretvoril v akcijo.

Slovenski komunisti v Slovenskem Primorju so bili včlanjeni v Komunistično partijo Italije. Toda ta ni imela v tem času čvrsto zgrajene organizacije, marveč so bile le skupine komunistov v Trstu, Gorici in okolici ter manjše skupine tudi na podeželju. Zveza med njimi je bila zelo slaba in njihova zgrajenost v splošnem nizka, posebej pa organizacije KPI niso imele pravilnega stališča glede reševanja nacionalnega vprašanja. Zaradi vsega tega organizacije KPI niso mogle pognati korenin med Primorskimi Slovenci. Izjemo pa pomeni delo Pina Tomažiča, ki je že 1934 leta postal član KPI in pred grozečo abesinsko vojno pobegnil v Jugoslavijo, kjer se je temeljito seznanil s Komunistično partijo Jugoslavije. Po neuspelem poskusu priti med španske prostovoljce in odslužitvi šestmesečnega vojaškega roka v italijanski vojski je leta 1938 začel delovati v Slovenskem Primorju. Postal je pobudnik in glavni sodelavec ilegalnega protifašističnega tiska. Proti koncu 1938 leta je na sestankih v Otlici in Koprivi na Krasu pod Tomažičevim vodstvom prišlo do ilegalnega zedinjenja slovenskega dijaštva na protifašistični liniji. To se je razširilo posebno na Kras in na spodnjo Vipavsko dolino. Ko je bilo delo v najlepšem teku, je Pino Tomažič s številnimi sodelavci padel v roke fašistične policije in bil v drugem tržaškem procesu obsojen na smrt. Pogoje, v katerih je delal, je označil v svojem pismu tovarišem: "Ko boste analizirali naše delovanje, boste gotovo našli ogromno pogreškov, ogromno hib. Toda odpustite meni in vsem onim, ki se sedaj borijo proti imperializmu, ker je naša borba težka in so naše moči šibke".

Izguba Pina Tomažiča je bila za osvobodilno gibanje zelo težka. Z njim in z njegovimi sodelavci, ki so

bili ubiti ali pa so jih požrli zapori, so padli vodilni kadri in je osvobodilno gibanje moralo preskrbeti nove kadre.

Odpor proti fašističnemu nasilju je rodil organizacijo TIGR (začetnice imen Trst, Istra, Gorica, Reka), ki so jo po večini sestavljali slovensko-nacionalistično usmerjeni mladinci iz Slovenskega Primorja, posebno iz Trsta in s Krasa ter iz Gorice. Ta tajna in konspirativna organizacija je kmalu štela preko tisoč mladincev, ki so bili združeni v trojke in razmnoževala lastne liste. V letih 1927 - 1931 je izvršila več sabotažnih akcij, ko pa je začutila začetek bližajoče se druge svetovne vojne, je prenehala z akcijami, da očuva kadre za bodočo akcijo. Ko se je začel osvobodilni boj, organizacija ni predstavljala takšne celote, da bi se kot taka lahko vključila vanj, vendar pa so se vanj vključili njeni člani.

Razmere v vojnih letih 1915 - 1918 in po njih, fašistični pritisk in nasilje ter nacionalno zatiranje so povzročili emigriranje Primorskih Slovencev iz Italije. Tako je bilo pred drugo svetovno vojno samo v Jugoslaviji okoli 70.000 Hrvatov in Slovencev, ki so emigrirali iz Italije. V Jugoslaviji so se začeli združevati najprej v društva, ki so bila izključno podpornega in prosvetnega značaja. Šele po prvem tržaškem procesu so začeli pobegli obtoženci delati za politično aktivizacijo emigrantov in je bil septembra 1931 na kongresu emigrantov v Zagrebu ustanovljen "Savez jugoslovenskih emigrantskih udruženja u Jugoslaviji", ki je že naslednje leto spremenil ime v "Savez jugoslovenskih emigranata iz Julijske krajine", ki je

v Zagrebu izdajal svoje glasilo "Istra" in h kateremu je pristopilo 23 društev, njih število pa je do konca leta 1937 naraslo na 38 društev in 7 podružnic.

V odnosu do Julijske Krajine so emigranti sprva zastopali stališče boja za priznanje manjšinskih nacionalnih pravic Hrvatov in Slovencev v Italiji, kmalu pa je del mladih intelektualcev začel to vprašanje povezovati z vprašanjem boja proti fašizmu. Ob vprašanju španske državljanske vojne se je v organizaciji začela diferenciacija, ko so dobili premoč delavci in mladi inteligenti, ki so takoj zavzeli protifrankistično stališče. Manjšina z vodstvom na čelu je zavzemala nasprotno stališče, a se je sprva morala umikati (kongres v Slavonskem Brodu 1937 leta). Ko je napredno krilo pravilno reagiralo na sporazum Stojadinović - Ciano in Hitlerjev napad na Čehoslovaško, je vodstvo v prvi polovici 1939 leta zamenjalo urednika in v listu začelo črtati lastno reakcionarno, oportunistično smer.

Napredno krilo se je oddvojilo od vodstva in na posebnih konferencah začelo zahtevati sklicanje kongresa. Ko pa je jugoslovanska vlada konec leta 1940 razpustila emigrantska društva, so se emigranti začeli organizirati v ilegalna društva in izdajati ilegalna glasila. Že v drugi polovici 1940 leta se je v Sloveniji začelo snovanje posebne legije emigrantov. Ob napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo je pripravljalni odbor preko ljubljanskega radia pozval vse emigrante v prostovoljno legijo. Tako se je 8. aprila 1941 v Novem mestu zbrala "Soška legija". Toda razpad jugoslovanske armade je bil že tako daleč, da ti prostovoljci niso mogli nikjer poseči v razvoj dogodkov.

Napredne emigrante, ki so v Sloveniji postali člani Komunistične partije Slovenije, sta centralna foruma osvobodilnega gibanja v Sloveniji (CK KPS in IOOF) poslala kot prve aktiviste v Slovensko Primorje (brata Kovačiča iz Mosta na Soči, Anton Velušček iz Ločnika, Andrej Brovč iz Bukovega, Jaka Štucin iz Cerknega, Franc Čopi iz Čezsoče, Ervin Dougan iz Ilirske Bistrice, Darko Marušič iz Opatjega sela, Tomo Brejc iz Cerknega, Albin Čotar iz Gorice, dr. Aleš Bebler iz Idrije itd.). Kar velja za politične organizatorje OF in KPS, velja tudi za prve partizane in vojaške poveljnike (Mile Špacapan, Franc Platiša, Mirko Bračič, Dušan Pirjevec itd.), ki so primorski emigranti ali pa njihovi sinovi.

Začetki osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju

Prvi organizatorji OF in KPS, ki sta jih CK KPS in IOOF avgusta 1941 poslala v Slovensko Primorje, so bili primorski emigranti brata Oskar in Lev Kovačič ter Anton Velušček, ki so sestavljali nekakšno pokrajinsko vodstvo KPS in OF. Prva dva sta delovala v Trstu, Anton Velušček pa največ v Gorici. Vsi trije so že leta 1941 povezali vse aktiviste OF, ki so delali po posameznih predelih Slovenskega Primorja, bodisi, da so kot bivši emigranti prišli iz centralne Slovenije, bodisi, da so sami začeli delati za OF. V letu 1941 so se po celem Slovenskem Primorju pojavljali aktivisti, ki so organizirali vsak svoje področje, vendar pa se vse delo še ne razvija pod vodstvom enega samega središča, marveč še ponekod v zvezi z Gorenjsko, centralno Slovenijo ali Reko. Prav tako se razen nekaterih izjem še ne razvije trdna organizacijska mreža terenskih, rajonskih in okrožnih odborov OF in komitejev KPS.

Vodstvo osvobodilnega gibanja iz skupnega središča in vzpostavljanje trdne organizacijske mreže odborov OF in komitejev KPS, se je začelo šele v letu 1942, posebno po konferenci aktivistov OF iz Slovenskega Primorja na Skalnici (Sv.Gora) pri Gorici na veliko noč 6.aprila 1942. Sredi aprila 1942 je postal sekretar Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko Tomo Brejc - Lojze, ki ga je CK KPS poslal iz Gorenjskega. Člana sta bila še Anton Velušček - - Matevž, ki je odgovarjal za OF in Jože Lemut - Saša, ki je odgovarjal za partizanske čete. V neke vrste širši komite so bili pritegnjeni še Albin Kovač, Andrej Kumar, Albin Čotar in Darko Marušič - Blaž. V neposredni bližini Gorice, na Ajševici - je poleti 1942 začela delati prva ciklostilna tehnika, v kateri je bila tiskana prva številka "Napreja", nekaj številk "Slovenskega poročevalca" in nekaj brošur. Manjša tehnika je nekaj časa delala tudi v Brdih.

To poglobljeno in razširjeno delo s strani pokrajinskega vodstva že je jasno odražalo v delu posameznih podrejenih aktivistov v pokrajini.

Osvobodilno gibanje se je najbolj razmahnilo na Srednjem Primorskem, posebno na Goriškem, Vipavskem in Krasu.

Že leta 1941 je nastalo močno središče osvobodilnega gibanja v Renčah, kjer so bili komunisti precej močni (Angel Kodrič, Jožef Volk, Mile Vižintin) in že od 1932 leta imeli lastno tehniko. Že poleti 1941 sta bili tu pokrajinski konferenci, na kateri so bili navzoči komunisti iz bližnjih predelov. Med najvažnejšimi sklepi je sklep o nabiranju in spravljanju hrane in orožja, organiziranju ilegalnih tehnik itd. V okolici Gorice je bila spomladi 1942 precej aktivna mladina, ki je izdajala letake in izvajala manjše akcije.

V zgornji Vipavski dolini je prav tako že leta 1941 samoiniciativno delala skupina organizatorjev OF v Podragi (France Hrib - Grča, Tone Medved in Franc Lavrenčič - - Grenki), ki so vzpostavili prve zveze s Pivško četo in organizatorji OF. Poleg te skupine so bili aktivisti že v Vipavi (Ivo Kosovel - Sergente, Ivan Mohorčič - Tiger, Peter Kovač - Pekač, Pepca Židanek - Zmagoslava, Avgust Perhavec itd.). Zvezo med njimi vzdržuje in jih vodi Jože Lemut - Saša, ki je že avgusta 1941 prišel na to področje. Sredi leta 1942 je skoraj pred vrati Gorice cela vrsta množičnih sestankov OF (Voljčja draga, Vogersko, Prvačina, Ozeljan in Vitovlje), na katerih se pripravlja odhod v partizane, zlasti letnik 1923, ki ga italijanski fašizem vpoklicuje v vojsko. Prav na tem področju je poleti nastal prvi primorski partizanski bataljon.

Tudi Kras, kjer je delal Avgust Dugulin - Maks, je bil že v letu 1941 precej zajet v Osvobodilni fronti. Konec leta je bil ta predel razdeljen na pet področij, od katerih je vsako imelo poleg sekretarja in vojaškega referenta tudi poveljnika za mladino. Tako je nastalo 14 popolnih in 8 nepopolnih odborov OF in več mladinskih skupin, od katerih je zavzemala posebno mesto Mladinska skupina Antona Šibelje - Stjenke iz Domačevice, ki je že v letu 1941 izvajala sabotažne akcije, posebno aktivnost pa je pokazala v prvomajskih akcijah 1942 leta. S Krasa je v maju in juniju 1942 odšlo v partizane čez 5o mladincev, čemur so sledile sovražnikove represalije, v avgustu pa je uspešno delo zavrla izdaja in aretacije, ki so ji sledile.

V Brdih je že 1941 leta delal Andrej Kumar, vendar je delo oživelo šele v zgodnji pomladi 1942, ko so se aprila postavljali prvi odbori OF in ko so zajeli Brda

množični sestanki (Šmartno, Hum, Njivice, Kojsko, Figovec, Brstje). Posebno delovna je bila mladina, ki je za 1. maj razbila okna fašistične šole v Vederjanu, zažgala Mussolinijeve in kraljeve slike itd., v maju odvzela oblastem 37 glav živine, določene za obvezno oddajo itd. Naslednji mesec so se začele aretacije, posebno v Kojskem, ki pa so bile brez težjih posledic za osvobodilno gibanje.

Močno središče osvobodilnega gibanja je nastalo na Tolminskem, kjer so komunisti iz kroga bivšega komunističnega poslanca Jožeta Srebrniča in bivši člani organizacije TIGR (Oskar Šavli - Medved in Albin Kovač) našli zveze z Gorenjsko, odkoder so dobivali propagandno gradivo.

Tudi na Cerkljanskem je že poleti 1941 začel z delom Jaka Štucin - Cvetko, ki je prišel iz Gorenjskega in kateremu se je septembra pridružil še Andrej Brovč - Janko Baški, ki je delal v Baški grapi in nato razširil svoje delovno področje še na Šentviško planoto. Glavni sodelavci so bili mladinci (Koritnica, Kojca, Kneža, Zarakovec itd.). Delo se je razvijalo dobro vse do provale, ki se je začela oktobra 1942 in je pobrala okrog 120 terenskih aktivistov. Že septembra 1942 pa je s tega področja odšlo 7 mladincev v šolsko taborišče na Obloškem vrhu, ki je do konca oktobra poslalo v Gregorčičev bataljon preko 40 partizanov.

Že v 1942. letu je bil za Severno Primorsko ustanovljen Okrožni odbor OF, katerega sekretar je postal Albin Kovač - Jaka, člani pa Andrej Brovč (za Baško grapo), Jaka Štucin (za Cerkljansko), Oskar Šavli in Ferdo Kravanja - Skalar (za Tolminsko) ter Ivan Tolminc (za Idrijo).

Manj široko se razvija osvobodilno gibanje na Južnem Primorskem.

Že maja 1941 je bil poslan v okolico Ilirske Bistrice domačin Ervin Dolgan, ki je tu ustanovil nekaj odborov OF, septembra 1941 pa je sem pripeljal prvo primorsko partizansko skupino, ki je organizirala teren med Ilirsko Bistrico in Branico na Krasu. Prvi domačini - Rudi Kalc in Anton Dolgan na področju Ilirske Bistrice ter Jože Zidar iz Brkinov, so kmalu našli zvezo z Loško dolino in s Hrvatsko Istro.

V Slovenski Istri so prvi začetki OF zvezani z delom Oskarja Kovačiča, ki je dobil simpatizerje predvsem v Plavjah pri Kopru, kjer je bil v pozni jeseni 1941 ustanovljen že nekak iniciativni odbor OF za Slovensko Istro, ki pa je bil kmalu (januarja 1942) razbit, ko so ga fašisti zalotili na sestanku. Organizacija je bila zato razbita vse do prihoda Darka Marušiča.

Živahno je bilo delo v Trstu, kjer sta 1941 delala brata Kovačiča in našla v domačinki Zori Perello dobro moč. Tu je v "via Mazzini" kmalu začela delati ciklostilna tehnika, ki je razmnoževala letake in ponatiskovala "Slovenskega poročevalca". Tako so se celo v času "drugega tržaškega procesa" 7.decembra 1941 pojavili na zastraženih ulicah protifašistični letaki. Policija v Trstu je napela vse sile, da zaduši osvobodilno gibanje. Res se ji je 12.januarja 1942 posrečilo aretirati brata Kovačiča, aretirana je bila v tem času tudi Zora Perello, zato je 15.februarja prišel v Trst Darko Marušič, kmalu za njim pa še Albin Čotar - Karel. Delo v Trstu je zopet zaživelo, čeprav pod težkimi okolnostmi, ker se je ustanovil Kraljevski generalni inspektorat javne varnosti za Julijsko krajino, v katerem je divjal prosluli sadist Colotti. Poleti je Darko Marušič komaj ušel policiji, mnogi pa so ji padli v kremplje. V tem času se je vrnil iz Reke doma-

čin Pepi Udovič - Nino in sodeloval z Darkom Marušičem. Ta je kmalu navezal stike z italijanskimi aktivisti pri Sv.Jakobu in v Škednju. Dobil je tudi zvezo s skupino italijanskih komunistov, ki pa še ni bila voljna preiti v akcijo. Sad Marušičevega dela med italijanskimi antifašisti je pa bila "Frantelanza operaia" (Delavstvo bratstvo), v kateri so se zbirali protifašisti obeh narodnosti in ki je pozneje izdajala celo svoj ilegalni list in letake. Decembra 1942 je bil ustanovljen Okrožni odbor OF za Trst, katerega sekretar je postal Pepi Udovič. V tem mesecu je dosegla OF v Trstu visok spon, saj je štela okrog 30 terenskih odborov OF.

Tako je konec leta 1942 osvobodilno gibanje zajelo vse Slovensko Primorje. Medtem, ko se v nekaterih predelih še komaj pojavljajo prvi aktivisti, pa se drugod ustanavljajo že prvi okrožni odbori OF in komiteji KPS (Gorica, Kras, Severno Primorsko in Trst), vendar pa organizacija v splošnem sloni še na sistemu"zaupnikov", ki gredo od vasi do vasi iščejo simpatizerje in ustanavljajo terenske odbore OF, katerih število je do avgusta 1942 naraslo na 100.

Ena izmed glavnih okolnosti za pospešeno politično delo v Slovenskem Primorju je bila ta, da tu ni bilo organiziranih meščanskih strank in da je fašistični pritisk potisnil slovensko duhovščino v vrste ljudskih množic. Zato v nasprotju s centralno Slovenijo tudi ni bilo tako trdnih temeljev za organiziranje domače kontrarevolucije, pa tudi vodstva OF ne poznajo formalne koalicije.

Začetki partizanske vojske v Slovenskem Primorju

Razvoj partizanske vojske v Slovenskem Primorju je nekaj časa zaostajal za razvojem v centralni Sloveniji. Osnovni vzrok temu je v odsotnosti mlajših letnikov, ki jih je fašizem mobiliziral v italijansko vojsko, nadalje v pomanjkanju orožja in streliva (v centralni Sloveniji so se namreč prve partizanske čete oboroževale predvsem z orožjem, ki ga je odvrgla stara jugoslovanska vojska) in v pomanjkanju poveljniškega kadra. Zato je Glavno poveljstvo narodno-osvobodilne vojske Slovenije v prvih dveh letih osvobodilnega boja s pošiljanjem skupin in orožja pomagalo pri organiziranju osvobodilne vojske v Slovenskem Primorju.

Prva partizanska četa v Slovenskem Primorju je bila Pivška četa, ki jo je Ervin Dolgan sredi septembra 1941 privedel v Slovensko Primorje in je delovala na področju Pivke, Brkinov, Krasa in Vipavske doline in izvedla več uspelih diverzantskih akcij (napad na železnico Šentpeter - Ilirska Bistrica, napad na postojanko Prem, napad na bunker pri Štanjelu 3.2.1942). Zato je poveljnik Videmskega vojnega področja (Difesa teritoriale di Udine) izvršil čiščenje, pred katerim pa se je četa uspešno izmikala. Za tem je pustil na terenu deset oddelkov vojske, generalni inspektor policije Politto pa je osnoval tri posebne oddelke policijskih agentov in karabinjerjev za iskanje partizanov.

Že poleti 1941 so se po Krasu zbirale skupine mladincev, od katerih je bila najaktivnejša Kraška mladinska skupina iz Tomačevice, ki je pod vodstvom Antona Šibelje - Stjenke izvedla več sabotažnih akcij. (3)

Tudi na Severnem Primorskem so že pozimi 1941 - 1942 videli prve partizane. Iz Poljanske doline se je

namreč umaknila na Cerkljansko in Idrijsko četica gorenjskih partizanov, ki je tu našla simpatije primorskega ljudstva.

Pozimi 1941 - 1942 sta se preko meje skušali prebiti dve četici - četica, ki jo je vodil Primorec Mile Špacapan - Igor, ki je prišla do Črnega vrha nad Idrijo in četica, ki jo je vodil Stane Kovač - Smeli, ki je prišla do Ilirske Bistrice. Obe sta se zaradi ovir, v prvi vrsti zaradi snega in mraza morali vrniti.

Konec marca 1942 je prišla v Slovensko Primorje nova četa iz bataljona "Ljube Šercerja" pod poveljstvom Mileta Špacapana, ki je štela 2o mož in prinesla s seboj precej orožja in streliva za domačine. Svoj ognjeni krst je sprejela v borbi na Nanosu 18. aprila 1942.

Italijanska vojska je obkolila Nanos in napravila več obročev okrog Pivške in Špacapanove čete, ki sta se ves dan borili proti več kot desetkratni premoči (53 partizanov proti 6o vojakom in loo karabinerjem). Partizani so se prebili po skupinah - v celoti se je rešil le vod Janka Premla - Vojka. Padlo je pet partizanov, 9 je bilo (8) ujetih, Italijani so imeli 4 mrtve in 4 ranjene. Posledica tega boja je bila, da je ujete partizane posebno sodišče v Rimu obsodilo na smrt, nekaj pa na 3o let ječe, na drugi strani pa je vrsta občin na Krasu dobila policijsko uro, povečalo se je tudi število posebnih oddelkov karabinerjev in policije.

Po boju na Nanosu sta se partizanski četi reorganizirali, narastli in prešli v nove napade. Pivška četa se je odslej nazivala Brkinska četa in se premaknila na področje Snežnika in konec maja 1942 postala V.četa Zidanškovega bataljona. Nekaj borcev te čete pod vodstvom

Ivana Brozina - Slovana pa je odšlo na Mašun, kjer so bili v juniju 1942 napadeni. V boju so ubili 6 sovražnih vojakov in se umaknili na Planik v Hrvaško Istro, kjer so formirali istrsko četo.

Brkinska četa je pod vodstvom Karla Masla izvedla več uspešnih akcij. Tako je 18.maja razorožila postojanko ob progi pri Bukovici, kjer je zajela dva oficirja in 7 vojakov, 4.junija je napadla postojanko Mereče, kjer je zaplenila orožje, a ujetnike izpustila. Kakšne simpatije je uživala ta četa med prebivalstvom govori poročilo sekretarja fašistične stranke v Reki Gennunzia Servidorija:

"Ni nobenega dvoma o sodelovanju slovenskega prebivalstva teh krajev z uporniki...Sovraštvo Slovencev iz teh vasi je očitno. Kmetje v Vodicah 1.maja niso delali in na ta komunistični praznik so bili svečano oblečeni. V Ilirski Bistrici so mladeniči, ko so bili nedavno poklicani na nabor, v obleki z okraski in raznobarvnimi vrvicami, šli ob zvokih ustne harmonike iz gostilne v gostilno, vpili, kričali in peli slovenske pesmi."

Prefekt reške province Temistocle Testa je nato 31. maja ukazal požgati Mrzle Vodice, v začetku junija pa še sedem vesi v okolici Ilirske Bistrice (Kilovče, Pristava, Zgornje in Spodnje Bitnje, Ratečevo brdo, Mereče in Podstenje), 24 ljudi ustreliti, 5 obesiti, 462 pa odgnati. (4) in (5)

Kljub temu, da je bila četa stalno zasledovana in preganjana je bila v stalnih napadih. 15.julija je napadla vojaški kamijon na Miloni, kjer so imeli Italijani 4 mrtve in 11 ranjenih, nato je napadla kamijon, ki je peljal po drva na Snežnik. Padlo je 12 vojakov, 6 pa jih je bilo ranjenih. 29.julija je bila v boju pri Preložah, odkoder se je nato umaknila v Istro, kjer je zaradi neugod- (6) (7)

nega terena pretrpela precejšnje izgube. Po vrnitvi v Brkine je bila oktobra 1942 ukinjena, borci pa razporejeni v Soški odred.

Vojaška četa pa je po proboju na Nanosu bila reorganizirana in iz nje sta po okrepitvi nastali Prva Vipavska četa pod poveljstvom Martina Greifa - Rudija in Druga Vipavska četa pod poveljstvom Mileta Špacapana. V tem času se je ustanovila tudi Tolminska četa.

Najbolj je bila aktivna Prva Vipavska četa, ki je predvsem preganjala gozdno milico in oglarje v Trnovskem gozdu, pa tudi krabinerske patrole. Tako je 21. julija 1942 napadla kamijon na Nanosu, kjer sta padla 2 oficirja, podoficir in pet vojakov. Četa se je uspešno izmaknila vsem napadom močnejšega sovražnika, zaradi česar se je ta znašal nad civilnim prebivalstvom (8. avgusta 1942 požig vasi Ustje na Goriškem). (9)

Tudi Kraška mladinska skupina pod vodstvom Antona Šibelje - Stjenke se je v tem času organizirala po vojaško in izvedla uspešne prvomajske akcije. V avgustu se je preimenovala v minerski vod, 2o. septembra 1942 pa v Kraško četo.

Spomladi 1942 se je ustanovila tudi Briška četa, ki je taborila pod Kobalarjem nad Vrhovljami in junija vzpostavila zvezo z Drugo vipavsko četo. Sredi julija je doživela močnejše zasledovanje, zato se je premaknila na levi breg Soče.

Vse te prve partizanske čete so bile sicer udarne, toda maloštevilne in brez zveze ter nadrejenega poveljstva. Zato bi se po načrtu Glavnega poveljstva narodnoosvobodilne vojske Slovenije moral v III. grupi odredov ustanoviti tudi Primorski odred. Konec julija 1942 se je v nji ustanovil iz prostovoljcev Primorski bataljon pod

poveljstvom Slavka Smelija - Staneta Kovača, ki je štel okrog 60 mož. Bataljon je res prekoračil bivšo jugoslovansko-italijansko mejo, a je bil 29.julija pri Preložah napaden. V bojih je padel komandant bataljona, borci pa so se po skupinah prebili nazaj čez mejo. Vzrok neuspelemu pohodu je bil v tem, da se je ravno ta čas vršila močna italijanska ofenziva in je bil obmejni pas močno zavarovan.

Že pred veliko italijansko ofenzivo, ki je zajela predvsem Notranjsko in Dolenjsko (od 16.julija do 4. novembra 1942) je Ministrstvo vojske 5.junija ustanovilo v Trstu XXIII. Armadni zbor, ki ima nalogo, da "vskladi in vodi operacije proti upornikom, ki delujejo na ozemlju tržaškega in videmskega vojnega področja". Armadnemu zboru pod poveljstvom generala Ferrera so bili podrejeni oddelki graničarjev (Guardia della frontiera) tržaškega in videmskega vojnega področja in diviziji "Veneto" in "Novara". (10) Slovensko Primorje in Istro je general Ferrero razdelil v tri pasove. Prvi je bil deset kilometrov širok pas ob bivši jugoslovansko - italijanski meji, ki je bil dodeljen graničarjem, da preprečijo prodor partizanskih sil iz Ljubljanske pokrajine. Drugi - zaporni pas, ki je zajemal Tolminsko na levem bregu Soče, Trnovski gozd, zgornjo Vipavsko dolino in Brkine, je bil dodeljen obema divizijama. V tretjem pasu, ki je zavzemal ostali del takoimenovane Julijske krajine, naj bi vojska sodelovala samo po potrebi ali pa če bi to zahtevala politična oblast. V več okrožnicah je nato ukazal in svetoval, kako naj podrejene enote uničujejo upornike in pristaše OF. (11) Te so res samo od srede junija pa do konca avgusta 1942 izvedle nad dvajset večjih ali malih čiščenj, ki so bile več ali manj posledica ofenzivnedejavnosti prvih partizanskih čet.

Ministrstvo vojske je istočasno s XXIII. armadnim zborom v Trstu ustanovilo tudi Kraljevski generalni inspektorat javne varnosti za Julijsko krajino ("Ispettorato Generale di pubblica sicurezza per la Venezia Giulia"), ki ga je vodil generalni inspektor G.Guelli in začel z delom šele v drugi polovici julija 1942. Njegova osnovna naloga je bila vodstvo letečih oddelkov (nuclei mobili), ki so bili sestavljeni iz agentov javne varnosti in karabinjerjev in ki jih je nekaj osnoval že sam general Polito, ko je bil februarja 1942 v Trstu. Njihova osnovna naloga je bila spremljati delo upornikov in pristašev OF, iskati sumljive elemente, okrepiti varnost posebno ob mejah in v ta namen dobiti zanesljive obveščevalce. Šteli so do 5o mož, ki jih je vodil oficir ali maresciallo, večina njih pa je bila ustanovljena poleti 1942 leta.

Vsa čiščenja, ki so jih izvedle enote XXIII. armadnega zbora in leteči oddelki Kraljevskega inspektorata javne varnosti za Julijsko Krajino, so bila v glavnem neuspešna, kar je priznal sam general Ferrero 17.decembra 1942, ko je zapisal, da so uporniške tolpe postale "številnejše in drznejše v napadih in to zaradi priliva novincev" in zaradi "prisvojenega orožja".

Neuspeh italijanskih akcij pa najlepše kaže ustanovite bataljona "SimonaGregorčiča", ki se je ustanovil lo. avgusta 1942 nad Vitovljani v Vipavski dolini pod poveljstvom komandanta Jožeta Lemuta in politkomisarja Martina Greifa. Ob ustanovitvi so bile navzoče samo tri čete - Prva in Druga vipavska četa in Tolminska četa. Briško-Brkinska četa in Kraška četa nista mogli prispeti na odrejeno mesto in sta ostali izven sestava bataljona. Vse tri čete Bataljona "Simona Gregorčiča" so takoj odšel vsaka na svoje področje. Kmalu se je ustanovila nova četa in Druga vi-

pavska četa pod vodstvom Janka Premrla - Vojka se je preimenovala v Tretjo vipavsko četo. 17.avgusta 1942 je bataljon zadela huda nesreča, ko je pri Kromberku padel njegov komandant Jože Lemut - Saša. Novi komandant je postal Martin Greif, politkomisar pa Mile Špacapan.

Že v tem času so se partizani pojavili tudi v Beneški Sloveniji. 12.avgusta so že bili v Livku, 28.avgusta pa v vasi Dreka, kjer so oglarjem preprečili delo. 29.septembra je okrog 70 partizanov z avtomatičnim orožjem obstreljevalo karabinjersko postajo v Podreki, uničilo avtobus nad Podreko in Praprotnim in dom "Dopolavore" v Starem mlinu. 19.novembra je bil spopad pri Starem mlinu, 1.decembra 1942 pa spopad s črnosrajčniki pri Bodigoju v okolici Praprotna itd. Vse te akcije so izzvale čiščenja, ki pa so bila neuspešna in pa ustanovitev karabinjerske postaje v Praprotnem v začetku decembra 1942.

Komanda Videmskega vojnega področja je že konec avgusta 1942 predlagala, da bi se pod vodstvom fašistične milice ustanovila protikomunistična milica iz domačinov, kakor se je v tem času ustanavljala v Ljubljanski pokrajini. Toda italijanske oblasti niso v tem oziru storile ničesar, ker niso hotele priznati, da same nimajo dovolj sil, da bi uničile upornike.

Tako so v tem obdobju partizanske enote zajele vse ozemlje Slovenskega Primorja in Beneško Slovenijo in ustvarile že prvi primorski bataljon, ki so ga sestavljali domačini. Toda vojaško - organizacijski razvoj osvobodilnega boja je še vedno zaostajal za onim v centralni Sloveniji, kjer so v tem času bili že odredi, združeni v grupe odredov in so se ustanavljale že prve brigade.

B. Razmah v letu 1943

Razmah osvobodilnega gibanja po I.pokrajinski partijski konferenci in I.pokrajinskemu plenumu OF za Primorsko - To obdobje je za vojaški in politični razvoj osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju silno važno, saj mu je dalo ono širino in intenzivnost, ki mu je bila potrebna, da ob dogodku, kakršen je bil kapitulacija Italije, kvalitativno preraste v novo obliko boja . da vzplamti v splošen oborožen upor primorskega ljudstva proti nacionalnemu in socialnemu zatiranju.

Z razširitvijo odborov OF se osvobodilno gibanje v tem času razširi na vse predele Slovenskega Primorja in že pred kapitulacijo Italije nikjer več ne predstavlja začetkov ali zaupniškega sistema, marveč že trdno organizirano celoto vse od terenskih preko rajonskih in okrožnih odborov OF ~~vse~~ tej do Pokrajinskega odbora OF za Primorsko.

V ta čas spada končno še ustanovitev samostojnih množičnih organizacij v okviru Osvobodilne fronte, to se pravi Zveze slovenske mladine in Slovenske protifašistične ženske zveze.

Delo organizacij KPS in odborov OF se je v tem času razvijalo na osnovi sklepov I. pokrajinske partijske konference za Primorsko, ki se je vršila 1.in 2.decembra 1942 blizu Rihenberka (danes Branik) v Vipavski dolini ob udeležbi 16 delegatov. (14)(15) Že novembra 1942 sta CK KPS in Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet poslala v Slovensko Primorje idrijskega rojaka dr. Aleša Beblerja - Primoža Tratnika, ki je bil instruktor CK KPS.

Konferenca je pretresala vsa pereča vprašanja partijskih organizacij in osvobodilnega boja v Slovenskem Pri-

morju in je po dva dni trajajoči temeljiti diskusiji ob zaključku sprejela resolucijo, ki je pred partijske organizacije postavila naloge: dviganje narodno-osvobodilnega gibanja do splošne vstaje, za kar naj se odpro vrata v Partijo in dvig ideološke ravni njenih članov. Glede Osvobodilne fronte je ugotovila, da "doživlja na Primorskem vštric s poletom narodno-osvobodilnega gibanja znaten organizacijski razmah" in da "velikanska večina ljudstva simpatizira z OF in se vključuje v delo". Zaradi premajhnega števila aktivistov in njihovega spuščanja v podrobno delo, ni bilo mogoče vsega prebivalstva zajeti v organizacije OF. Zato je postavila nalogo, da je treba k delu pritegniti zaveznike in sodelavce ter jih vzgojiti k samostojnemu delu. Glede osvobodilne vojske je postavila "poleg rekrutacije v partizane kot trenutno glavno udarno nalogo zgraditi množično rezervno partizansko vojsko kot prvo stopnjo k množični partizanski vojski", pri čemer je mišljeno ustanavljanje čet Narodne zaščite. Končno je postavila še nalogo "delati med italijansko narodno manjšino na Primorskem in med italijanskim vojaštvom". (16)

V januarju 1943 so se že začeli kazati uspehi konference. Ker je ta odprla naširoko vrata za vstop v Partijo, se je številčno stanje KPS v Slovenskem Primorju do srede januarja 1944 v primeri z avgustom 1942 povečalo skoraj za 2oo odstotkov (103:285). V istem času so obstajali dvo in tročlanski komiteji le v Trstu, na Krasu, na Vipavskem, v Tolminu in v Brdih. V ostalih okrožjih pa je bil le po en aktivist, ki ga je PK KPS za Primorsko tam, kjer je bilo že kaj članov KPS, imenoval sekretarja, drugod pa zaupnika. Naglo se je začela razširjati tudi mreža terenskih odborov OF. Medtem, ko so prej obstajali politično obdelani otoki, med njimi pa obsežnejši neobdelani pasovi, se je po tej konferenci ravno v teh, prej neobdelanih pasovih, začela naglo razširjati mreža teren-

skih odborov OF.

Tudi druge naloge, ki jih je postavila konferenca so se v tem času že izvajale, posebno pa še rekrutacija primorskih mladeničev, ki jih je fašizem še nameraval vpklicati. Tako so partizanske enote do konca februarja 1943 samo v Goriškem okrožju zbrale okoli dve sto novincev, v vseh okrožjih pa do kapitulacije Italije celo okrog tisoč pet sto.

Važna vzpodbuda za aktivnost kmečkega prebivalstva v OF so bile kmečke konference, ki so bile januarja 1943. Razpravljale so o problemih na podeželju in sprejele ustrezne ukrepe. Tako so npr. v Goriškem okrožju vse kmečke konference zahtevale razdelitev veleposestniške zemlje ne glede na veleposestnikovo narodnost. Povsod je bila odklonjena obvezna oddaja pridelkov tujemu režimu in postavljeni predlogi za modernizacijo poljedelstva. Na konferencah v dolini Bače so kmetje zahtevali izgon vseh tujcev, tako javnih uslužbencev kot tujih posestnikov, ki so na posestvih pregnanih slovenskih rodoljubov, odstranitev vseh zakonov in odredb, ki smrdijo po fašizmu itd. Kmetje z Vipavskega so zahtevali razveljavitev vseh nakupov s strani družbe "Ente per la rinascita agraria delle Tree Venezie", razlastitev tujih veleposestnikov in razdelitev zemlje malim kmetom, črtanje vseh zaostalih davkov, državnih dolgov itd. Povsod so kmetje pozdravljali odlok IOOF iz spomladi 1942 o razlastitvi veleposestnikov okupatorskih narodnosti in narodnih izdajalcev.

V začetku leta 1943 je Poverjeništvo IOOF za Primorsko sklenilo vzpostaviti Pokrajinski odbor OF za Primorsko. V ta namen se je 14.februarja 1943 v Lokah pri Kromberku sešla konferenca delegatov OF iz vseh okrožij. Ta se je konstituirala v Pokrajinski plenum OF za Primorsko in ob zaključku sprejela važno resolucijo, v kateri je obsodila staro "narodno" vodstvo in ugotovila, da program OF, ki ga vsebujejo njene temelj-

ne točke in politika Izvršnega odbora OF v celoti ustrezata interesu in željam primorskih množic. Jugoslovanski begunski vladi v Londonu je odrekla pravico zastopati Primorske Slovence pred svetom in poudarila, da je za bodočnost slovenskega naroda odločilnega pomena moč njegove partizanske vojske ter da so napredne in svobodoljubne sile v italijanskem narodu prirodne zaveznice slovenskega narodno-osvobodilnega gibanja in jih je za-to treba krepiti.

Pomen prvega Primorskega pokrajinskega plenuma OF je dr. Aleš Bebler ocenil v članku "Edina pot k osvobojenju Primorske" (Primorski poročevalec I., kjer pravi, da je konferenca OF pravilno tolmačila potrebo in željo ljudstva, ko je nazadnjaško politiko meščanskih politikov "zavrgla kot pogubno in potrdila, da je tudi za nas Primorce edina rešitev narodne politike - politika OF. V tem, da je konferenca ugotovila gornja dejstva in v imenu vsega primorskega ljudstva izpričala svojo zvestobo novemu narodnemu vodstvu - Izvršnemu odboru OF - je prva velika pomembnost pokrajinske konference.

Druga pomembnost februarske pokrajinske konference je v tem, da se je konstituirala v stalen organ, v Primorski pokrajinski plenum Osvobodilne fronte ...

Tretja pomembnost konference pa je v tem, da je sama dala vzgled novih odnošajev do naših najbližjih zaveznikov - - do italijanskih protifašistov. Med delegati je bil tudi delegat italijanskih protifašističnih organizacij med primorskimi Italijani, to je tistih organizacij, ki podpirajo naš osvobodilni boj in posebno naše primorske partizane. Ta delegat je bil sprejet v plenum kot predstavnik italijanske narodne manjšine na slovenskem Primorskem..."

Slovenski meščanski krogi v Slovenskem Primorju so se čutili s to obsodbo prizadeti, ni jim pa šlo v račun tudi sodelovanje z naprednimi Italijani, toda po drugi strani je bilo opaziti "večjo razboritost delovnih množic".

Spomladi 1943 sta se Pokrajinski komite KPS in Pokrajinski odbor OF za Primorsko bavila predvsem z organizacijo in problemi vojske, saj sta se v tem času bili ustanovili prvi dve primorski brigadi, s prebujanjem politične zavesti Beneških Slovencev, z ustanavljanjem samostojnih množičnih organizacij v okviru OF - Zveze slovenske mladine in Slovenske protifašistične ženske zveze, z organiziranjem Varnostno -dvoščevalne službe, z vzpostavljanjem neposrednih stikov z zapadnimi zavezniki itd., poleti pa še posebej s pripravljanjem organizacij in množic na kapitulacijo italijanske vojske.

Pri reševanju vseh teh problemov sta oba foruma žela lepe uspehe, saj je CK KPS 2o.junija 1943 takole ocenil dotedanje delo v Slovenskem Primorju:

"Naša ocena rezultatov dosedanjega dela na Primorskem je naslednja:

a) Uspela mobilizacija predstavlja brez dvoma največji rezultat dosedanjega osvobodilnega boja Primorskih Slovencev; politična in organizacijska linija te mobilizacije je bila v osnovnem popolnoma pravilna;

b) v političnem pogledu je Slovensko Primorje trenutno brez dvoma pridobljeno za Osvobodilno fronto; razveseljivo je tudi dejstvo, da pooestrene represalije okupatorja niso mogle odvrniti ljudskih množic <u>politično</u> od Osvobodilne fronte, čeprav so marsikje povzročile precejšen preplah in pasivizacijo..."

Ta pozitivna ocena dela v Slovenskem Primorju je vsekakor pravilna, saj se v tem času odvija prodiranje organiza-

cij KPS in OF v širino, to se pravi, vse bolj množično zajemanje primorskega ljudstva v osvobodilni boj. Medtem, ko so npr. v letu 1942 bila samo še štiri okrožja (Severna Primorska, Gorica, Kras in Trst), je spomladi 1944 z odpravo sistema "zaupnikov" in z usmeritvijo političnega dela na tista področja, ki so do leta 1943 ostala v glavnem še nerazvita, narastlo njih število na 15 . V prvi polovici leta 1943 je bila akcija vodilnih organov osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju usmerjena v tri smeri: 1. razvijati na višjo stopnjo in utrjevati že obstoječe institucije osvobodilnega gibanja, t.j. političnih organizacij in vojske, 2. razviti osvobodilno gibanje v onih narodnostno-slovenskih predelih, ki so bila zaostala z razvojem osvobodilnega boja (Istra,Trbiž, Benečija in Rezija) in 3. razviti politično akcijo za nastanek in razvoj osvobodilnega gibanja v mestih Trst, Tržič in Gorica ter v sosednji Furlaniji.

Na prvi partijski konferenci izvršena razdelitev Slovenskega Primorja na tri področja: Sever, Center in Jug, se ni trajno obdržala. Število okrožij je naraslo do take mere, da so bili potrebni višji organi in tako so bili v zgodnji pomladi 1943 določeni trije okrajni komiteti KPS in sicer za Sever, Center in Jug. Ta organizacija se je obdržala tja do avgusta 1943, ko so bili okrajni komiteti ukinjeni in so se majhna okrožja združila v večja.

Ker delegati KPS iz Severnega Primorske niso bili navzoči na prvi pokrajinski partijski konferenci, so imeli 22. in 23.decembra 1942 posebno partijsko posvetovanje, ki je ugotovilo ugoden razvoj organizacij OF na Severnem Primorskem in določilo novo razdelitev tega področja na okrožja - in sicer tolminsko, baško, idrijsko in kanalsko okrožje.

Tolminsko okrožje je obstajalo že v jeseni 1942 pod

vodstvom sekretarja Franca Šavlija, ki ga je po njegovi smrti spomladi 1943 zamenjal Ferdo Kravanja. Do januarja 1943 se je ustanovilo v njem 16 terenskih odborov OF ter dve četi Narodne zaščite. V začetku maja se je razdelilo v Tolminsko in Baško okrožje, sekretar prvega je postal Drago Rebec - Peter Kovač, drugega pa Franc Čopi - Borotin.

Baško okrožje se je ustanovilo na prelomu leta 1942 -1943 pod vodstvom sekretarja Albina Kovača in je do srede januarja 1943 imelo že 36 terenskih odborov OF, v 12 vaseh pa so bili še zaupniki. V začetku maja 1943 se je okrožje razdelilo v baško in cerkljansko okrožje. Sekretar cerkljanskega okrožja je postal Jaka Štucin - Cvetko.

8.avgusta 1943 so se združila tolminsko, bovško in baško okrožje v novo tolminsko okrožje pod vodstvom sekretarja Albina Kovača. Tedaj je bilo v njem 45 terenskih odborov OF (tolminski rajon lo, bovški 5, baški 19, kobariški 11).

Cerkljansko okrožje se je priključilo k Idrijskemu okrožju, kjer je od jeseni 1942 delal Jaka Platiša - - Franc, ki je marca 1943 odšel v Trst. Po aretacijah spomladi 1943 je bil junija postavljen novi okrožni komitet KPS s sekretarjem Frahcetom Medvedom - Grogo. Tedaj je bilo samo v Idriji lo terenskih in Mestni odbor OF.

V Kanalskem okrožju sta opravljala politično delo zaupnika Franc Tesar in Adrijan Kumar - Borigoj, ki sta do konca junija 1943 vzpostavila tudi okrožni odbor OF. Terenski odbori OF so bili razširjeni predvsem v Kalskem, Kanalskem in Čepovanskem rajonu. Okrožje je le nekaj časa spadalo v Severno področje. Ko so bili usta-

novljeni okrožni komiteji, je spadalo v Srednje primorski okraj, avgusta pa je bilo priključeno k goriškemu okrožju.

Ko je od zgodnje pomladi pa do avgusta 1943 obstajal Okrajni komitet KPS za Severno Primorsko, je bil njegov sekretar Franc Tesar, člana pa Albin Kovač in Ferdo Kravanja.

Najhitrejši je bil razvoj na Srednjem Primorskem, ki je na prvi partijski konferenci bilo razdeljeno na goriško, vipavsko, briško in pivško okrožje.

Na prelomu leta 1942/43 je izmed vseh štirih okrožij bilo organizirano predvsem goriško okrožje, kjer je deloval Julij Beltram - Julij Janko, ki je 29.decembra 1942 poročal:

"Gibalne sile OF so enostavno zajele pretežno večino vsega prebivalstva, da skoro ni hiše, kjer bi ne bilo aktivista, podpornega človeka, ali vsaj simpatizerja OF. Seveda tja pa sem še vedno zakrkneži ali celo sovražniki, toda na te odpade le malo odstotkov ..."

V tem času je bila organizirana v OF že večina krajev, razen v pet večjih krajih; že februarja 1943 je bil ustanovljen mestni odbor OF za Gorico.

Močan razvoj je pozimi 1942/1943 doživelo tudi vipavsko okrožje, kjer se je okrožni odbor OF s sekretarjem Srečkom Čebronom - Zlatkom ustanovil konec januarja 1943, ko je bilo tudi zaključeno organiziranje terena, saj je bilo do tega časa ustanovljenih že 38 terenskih in 5 rajonskih odborov OF. Toda februarja 1943 je prišlo v okrožju do obsežnih proval, ki so precej razbile organizacijo, poleg tega pa spomladi padla še dva člana okrožnega odbora OF (Ivo Borotin in Ivo Kosovel - Sergente), fašisti pa so samo v Šentviškem rajonu pobili 26 ljudi in požgali 6o - 7o hiš.

rožje si je nato spet opomoglo in bilo po ustanovitvi o-
jev nekaj časa priključeno k južnoprimorskemu, nato pa
t k srednjeprimorskemu okraju. V začetku avgusta 1943 pa
je skupaj s kanalskim okrožjem vključilo v goriško okro-
.

V briškem okrožju je že v začetku leta 1943 obstajal
rožni komite KPS s sekretarjem Benediktom Simčičem - Kav-
zom, ki ga je po aretaciji zamenjal Jože Žakelj - Krajc,
je prišel iz Gorenjskega in postal instruktor PK KPS za
imorsko. Sredi maja je postal sekretar Jožef Peršolja -
lip, kateremu je uspelo do avgusta 1943 ustanoviti pet
jonskih odborov OF, medtem, ko so vsa Brda bila posejana
terenskimi odbori OF. V začetku septembra 1943 je spet po-
al sekretar okrožja Jože Žakelj.

Pivško okrožje, kjer je zaupnik
Tarzan ustanovil več terenskih odborov OF, jih povezal v
jone ter sestavil tudi okrožni odbor OF, je nekoliko za-
stajalo za razvojem v ostalih okrožjih, ker so popadali
odilni kadri. Okrožje je le nekaj časa spadalo v srednje-
rimorsko področje, po ustanovitvi okrajev pa k južnopri-
orskemu okraju.

Ko se je v zgodnji pomladi 1943 ustanovil srednjeprimor-
ki okraj, je postal njegov sekretar Julij Beltram, člana pa
ile Vižintin in Srečko Čebron.

Južnoprimorsko področje je po prvi partijski konferenci
obsegalo štiri okrožja - Kras, Materijo, Slovensko Istro in
Trst.

Najbolj organizirano je bilo kraško okrožje, kjer sta
delovala Alojz Dugulin in Avgust Špacapan, ki sta do juni-
ja 1943 ustanovila že 65 terenskih in 6 rajonskih odborov
OF.

V materijskem ali brkinskem okrožju je pozimi 1942/1943 deloval zaupnik Mahnič Rudi - Brkinc, ki je do srede februarja 1943 organiziral 22 terenskih in 3 rajonske odbore OF, v začetku aprila pa še okrožni odbor OF. Po ustanovitvi južnoprimorskega okrožja s sekretarjem Rudijem Mahničem in članoma Avgustom Špacapanom in Francem Šegulinom, se je v začetku junija materijsko okrožje razdelilo v materijsko in ilirskobistriško okrožje. Sekretar prvega, v katerem je do avgusta 1943 bilo že 48 terenskih in 5 rajonskih odborov OF, je postal Albin Godina - Vojo Slavič. V ilirsko-bistriškem okrožju, kjer je postal sekretar Jože Zidar - Jadran Hribar, je bilo do srede julija že 3o terenskih in 7 rajonskih odborov OF.

V istrskem okrožju je pozimi 1942/1943 deloval Vidko Hlaj, ki je do srede marca 1943 ustanovil 12 terenskih in 4 rajonske odbore OF, v prvi polovici maja pa še okrožni odbor OF.

Po ukinitvi okrajev so se v začetku septembra 1943 združila materijsko, ilirsko-bistriško in istrsko okrožje v novo okrožje Brkini - Slovenska Istra s sekretarjem Francem Segulinom - Borom.

Organizacija OF v Trstu je delovala pod silnim pritiskom fašističnega nasilja, ki se je od zime 1941/1942 vse bolj stopnjevalo. Leta 1942 ustanovljeni terenski odbori OF (3o), mladinske trojke (Sv.Jakob, Sv.Ivan, Škedenj, Rojan), slovensko-italijanski mladinski krožek v središču mesta, dožive leta 1942 prvo provalo. Do konca februarja 1943 je v okrožju ostalo na svobodi le še enajst članov KPS, zaprt je bil celotni okrožni komite, od mestnega komiteja pa je ostal na svobodi le en član Danilo Pilot - Tone. Pretrgane so bile tudi zveze z ladjedelnico, kjer je bil aretiran večji del odbora Delavske enotnosti. Številni vo-

dilni kadri so padli v oboroženih spopadih s policijo (Pepi Udovič, Jaka Platiša, Alma Vivoda itd.), ki je napela vse sile, da stre vsak poskus organiziranja OF v mestu in izvajala zato nasilje nad slovenskim življem sploh. Organizacija OF v Trstu se je mogla utrditi šele po kapitulaciji Italije.

V času, ko so fašistični okupatorji v svoji četrti in peti ofenzivi proti enotam Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije skušali uničiti osvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov, je pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju razvilo akcijo za prodor protifašističnega gibanja čim globlje v notranjost sme fašistične države. Pri tem je bila Beneška Slovenija važno področje, na katerem naj bi se med slovenskim življem razvilo osvobodilno gibanje in se odtod prelilo na italijansko ozemlje, zlasti v sosedno Furlanijo.

Beneška Slovenija pred kapitulacijo Italije sicer ni bila organizacijsko izoblikovana v posebno okrožje, vendar je osvobodilno gibanje že zgodaj seglo tudi na to področje. Prvi stiki z beneškim ljudstvom so bili vzpostavljeni preko briškega in tolminskega okrožja ter preko enot narodno-osvobodilne vojske, ki so operirale na teh področjih.

Že septembra 1942 so se v Beneški Sloveniji pojavile prve partizanske enote, ki so izvedle več uspešnih akcij. Beneški Slovenci so v tem času prvič videli protifašistično vojsko. Organiziranje beneškega prebivalstva v OF pa se je začelo spomladi 1943 in sicer v okviru briškega okrožja. Že v prvi polovici marca je eden izmed briških aktivistov dobil stik z nekaterimi vasmi v Beneški Sloveniji , v začetku aprila pa je odšel tja še politični delavec Alojz

Mavrič, ki je do srede aprila pridobil že prve ljudi za aktivno politično delo in nato izvedel več sestankov s prebivalci. 7.maja je poročal:"Jaz se nahajam še vedno tukaj na mojem delu in tudi do sedaj sem pridobil štiri vasice, kjer bi v skupnem številu bilo 26 hiš, poleg tega imam še drugih raztrošenih 2o hiš. Ljudje so precej zavedni, priznavajo,da je OF edina rešitev delovnega ljudstva izpod okupatorjevega jarma."16.maja pa je poročal Jože Peršolja - Filip:"O teh treh, ki so v Benečiji, sem slišal, da so organizirali že nekaj vasi, kar se bo tudi dalo nadaljevati, to sem tudi sam poskušal, ko smo imeli s 25 benečanskimi delavci sestanek pod Matajurjem. Vsi so antifašisti, samo da niso nič poučeni o cilju in smislu naše borbe..." (17) (18) (19)

Tudi tolminsko okrožje je preko Livka navezalo nekaj stikov z Beneško Slovenijo. Tako poroča okrožni komite KPS za Tolminsko 2o.aprila 1943:"Z Benečijo imamo stalne zveze. Pred temi tedni smo imeli z njimi sestanek, kateremu je prisostvoval tudi komandant SPO (Severnoprimorski odred - op.p.). Razpravljali smo o razširitvi protifašističnega gibanja. Govorili smo o mobilizaciji Furlancev in Benečanov v njih Squadre mobile (tako se namreč imenujejo italijanski partizani). Izgledi za bolj masoven dotok v te squadre mobile so bolj slabi. To pa zato, ker ne znajo organizirati bolj na široko, pravijo, da bi bilo to zanje kot terenske delavce nevarno, da bi bili razkrinkani. Povedali smo jim, da če se tega bojijo, naj gredo v ilegalnost in tako bodo imeli še večje uspehe..."

Za uspešen nadaljni politični razvoj osvobodilnega gibanja v Beneški Sloveniji je bilo potrebno z večjimi operacijami proti fašističnim silam na tem področju dati moralno politično oporo prebujajočim se protifašističnim množicam. Spričo močne koncentracije italijanskih vojaških enot

na tem področju, kjer se je spomladi 1943 ustanovil XXIV. armadni zbor v Vidmu, so to naloge lahko izvedle samo ustrezne operativne enote narodno-osvobodilne vojske, to se pravi brigade. Zato sta v prvi polovici maja 1943 krenili v Beneško Slovenijo novoustanovljeni prvi primorski brigadi, od katerih pa se je le brigada "Simona Gregorčiča" dalje časa nahajala tam in naletela na splošne simpatije beneškega ljudstva. Poleti 1943 pa je štab Primorske operativne cone organiziral v Beneški Sloveniji tri politično-organizacijske karavle in sicer eno na levem, dve pa na desnem bregu Nadiže, iz katerih se je po kapitulaciji Italije ustanovila Beneška četa.

S političnim delom v Beneški Sloveniji pa sta nadaljevali tudi sosedni okrožji, to je tolminsko in zlasti briško. Tako je npr. Jože Žakelj - Kraje 10. julija 1943 poročal, da je obiskal nekaj vasi v Beneški Sloveniji (Selca, Kodrmaci, Bavdaži, Kovačevica itd.) in vzpostavil en terenski odbor OF (v vasi Matajur - op-p.) in štiri druge petčlanske odbore OF tik ob desnem bregu Idrijce. Poročal je tudi, da bo v Vzhodni Benečiji vzpostavil tričlanski okrožni odbor OF s sekretarjem Alojzem Mavričem - Otonom. Okrožje naj bi bilo zaenkrat odvisno od briškega vsaj glede tehnike. Toda ta načrt se zaenkrat ni mogel izvesti, ker je padec fašizma postavil pred politične in vojaške forume osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju nove naloge.

Že pred Mussolinijevim padcem so se v Slovenskem Primorju začeli kazati znaki novega poleta narodnoosvobodilnega gibanja. Ob Mussolinijevem padcu pa je prišlo ponekod do popolnoma spontanih manifestacij in celo do oboroženih nastopov ljudstva. V Podgori pri Gorici je izbruhnila stavka, v neki istrski vasi so ženske napadle fašistično trgovino in jo razbile, protifašisti so hoteli razorožiti karabinjerske postaje v Marezigah itd. Vendar pa organizacije KPS

in OF niso bile docela pripravljene na množični nastop, niti niso bili zanj zreli objektivni pogoji, saj se v italijanskem pokrajinskem oblastvenem aparatu ni nič spremenilo, pa tudi italijanska vojaška vodstva so še naprej vodila italijanske vojaške oddelke v boj proti osvobodilnemu gibanju. Toda kapitulacijo Italije so politični in vojaški činitelji osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju dočakali docela pripravljeni. Prav zato je CK KPS že 2o.avgusta 1943 mogel zapisati, "da je bila politična linija Partije na Primorskem in s tem v zvezi z linijo OF v osnovi pravilna, ker so iz izvajanja politične linije sledili lepi uspehi, ki jih Partija na Primorskem lahko zaznamuje..."

Ustanovitev množičnih organizacij v OF - Zveza slovenske mladine - Mladinsko gibanje v Slovenskem Primorju ima v primeri z mladinskim gibanjem v ostalih slovenskih pokrajinah določene posebnosti. Ena osnovnih posebnosti je, da se je tu mladinsko gibanje začelo pozno in to celo v primeri s samim osvobodilnim gibanjem v Slovenskem Primorju. Druga taka posebnost je, da je nosilo v precejšnji meri značaj ženske organizacije, tretja pa, da je delo primorske mladine marsikdaj prehitevalo njen organizacijski razvoj.

Tik pred začetkom druge svetovne vojne je delal med mladino Pinko Tomažič, ki je dosegel povezavo med napredno mladino raznih ideoloških naziranj, toda po njegovi aretaciji je tudi prenehalo to napredno mladinsko gibanje, ki je seglo čez Kras vse do Vipavske doline. Že v prvem letu osvobodilnega boja so na Krasu bile mladinske skupine (Škrbina, Tomačevica, Opatje selo), med katerimi je bila najaktivnejša Kraška mladinska sabotažna skupina pod vodstvom Antona Šibelja - Stjenke, ki je izvedla več uspelih akcij in se končno preimenovala v Kraško četo. Pa tudi po

aprilski partijski konferenci 1942. leta je mladina začela z masovnimi akcijami - trošenjem lastnih letakov in razdeljevanjem partizanske literature ter zaplembo belogardistične literature (Gorica).

Pokrajinski komitet KPS za Primorsko je že poleti 1942. leta začel reševati tudi problem organiziranja mladine in avgusta 1942 že poročal, da v Slovenskem Primorju deluje okrog 30 odborov Mladinske OF. Toda prvi važnejši korak v smeri organiziranja mladine je bil storjen sredi novembra, ko je CK KPS naročil, naj PK KPS za Primorsko kooptira Darka Marušiča iz Trsta in mu poveri organiziranje mladine. Toda ta se zaradi posebnega položaja osvobodilnega gibanja v Trstu ni mogel posvetiti izključnemu mladinskemu delu in je to ležalo še vedno izključno na ramenih posameznih okrožnih komitejev KPS oziroma "zaupnikov". Toda to delo je bilo na prelomu 1942/1943. leta še tako šibko, da je PK KPS za Primorsko moral še 17.januarja 1943 poročati, da so masovne organizacije šele v povojih in da je le v Goriškem okrožju nekaj dobro povezanih aktivov SKOJ.

Kmalu po formiranju novega Pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo, so bila v zgodnji pomladi 1943 ustanovljena poverjeništva PK SKOJ za posamezne pokrajine. Tako je bil za sekretarja primorskega poverjeništva imenovan Darko Marušič, za člana pa Bojan Štih - Tilen Borjan in Lojzka Trošt - Nataša. Delo prvega primorskega poverjeništva se je odvijalo predvsem v vojski, kajti po ustanovitvi Soškega odreda in njegovi razdelitvi v Severnoprimorski in Južnoprimorski odred je osvobodilni boj v Slovenskem Primorju dobil že tako trdne korenine, da je bilo potrebno v vojaških enotah ustanoviti aktive SKOJ. Tako sta Bojan Štih in Lojzka Trošt spomladi 1943 ustanavljala aktive SKOJ v obeh prvih primorskih brigadah, Darko Marušič pa se je po odhodu iz

Trsta gibal predvsem na Južnem Primorskem in v Kraškem bataljonu. Tu je tudi 23.marca izdal okrožnim komitejem KPS okrožnico, v kateri je naročal, da SKOJ "ne sme biti ozka organizacija komunističnih mladincev", temveč "široka in množična revolucionarna organizacija mladine", ki bo v svojem delu dosegla najhitrejši in najlepši uspeh, "ako po vseh krajih ustvari skupine Zveze slovenske mladine in preko teh aktivizira vso mladino v boju proti fašizmu."

Toda delo ni šlo povsod gladko in enako izpod rok. Organiziranje mladine je potekalo najbolj hitro v srednjeprimorskem okraju, kjer je do srede maja 1943 bilo v goriškem okrožju postavljenih 5 aktivov SKOJ s 15 člani in 6 odborov ZSM s 55 člani, junija pa se je ustanovil okrožni odbor ZSM, v kraškem okrožju je bilo do junija 8 aktivov SKOJ s 45 člani ter 9 odborov ZSM z 59 člani, ustanovil pa se je tudi okrožni odbor ZSM, medtem ko je delo v ajdovskem okrožju bilo zelo otežkočeno zaradi sovražnikovega nasilja.

Teže je šlo delo od rok v severnoprimorskem okraju, kjer je do začetka junija bilo postavljenih le nekaj aktivov SKOJ in odborov ZSM, vsa mladina pa je bila poverjena po enemu organizatorju v vsakem okrožju, dokler se ni v začetku julija ustanovil okrožni odbor ZSM v tolminskem, v začetku avgusta pa še v kanalskem okrožju.

Najteže je šlo v južno-primorskem okraju, kjer se v istrskem okrožju ustanovita v marcu prvi aktiv SKOJ in prvi odbor ZSM, kar traja vse do maja, ko tudi v brkinskem okrožju obstajajo že trije aktivi SKOJ s 17 člani in dva odbora ZSM, sredi avgusta pa že 13 aktivov SKOJ in 25 odborov ZSM, ustanovil pa se je kmalu tudi okrožni odbor ZSM za Brkine in Slovensko Istro.

Da bi pospešil organiziranje slovenske mladine, je Izvršni odbor OF imenoval Glavni iniciativni odbor ZSM

in njegovo tajništvo. Člana Glavnega iniciativnega odbora ZSM sta postala tudi Darko Marušič in Lojzka Trošt. Temu organu je bila odslej zaupana skrb za organiziranje mladine in njegova osnovna naloga je bila, da že obstoječe organe ZSM vseh pokrajin poveže v čvrsto enoto ter "vodi vse organizacijsko, politično in propagandno delo na mladinskem področju tesno ob organih OF." Po posameznih pokrajinah so se nato ustanovili pokrajinski iniciativni odbori ZSM, ki so nato postavili okrožne, rajonske in terenske iniciativne odbore ZSM.

Oba člana Glavnega iniciativnega odbora ZSM iz Slovenskega Primorja sta bila obenem imenovana za člana Pokrajinskega iniciativnega odbora ZSM za Primorsko in sta imela nalogo, da vanj sporazumno s Pokrajinskim odborom OF za Primorsko imenujeta vsaj še enega aktivista.

Ta reorganizacija ZSM je vse tri člane primorskega Poverjeništva PK SKOJ za Slovenijo zatekla vsakega na svojem koncu Slovenskega Primorja. Darko Marušič je bil na Južnem Primorskem, Lojzka Trošt na mladinskem delu v Gradnikovi brigadi, Bojan Štih pa v bolnici (on in Lojzka Trošt sta bila ranjena maja 1943 v boju na Golobarju). Tem trem mladinskim aktivistom se je pridružil še Adrijan Kumer - Borigoj, ki je ustanavljal mladinske organizacije v srednjeprimorskem okraju. Julija pa jim je PK SKOJ za Slovenijo poslal na pomoč Jožeta Pejkala - Planinca, ki je postal član primorskega Poverjeništva PK SKOJ za Slovenijo in Pokrajinskega iniciativnega odbora ZSM za Primorsko, ki se je formiral v drugi polovici avgusta 1943. Poleg njega in Darka Marušiča so bili člani še Bojan Štih, Fanika Majnik, Ernesta Šuštar in Olga Pirjevec. Lojzka Trošt pa je medtem že odšla na delo v ženski organizaciji. Od 30. avgusta do 4. septembra 1943 je bila seja primorskega Poverjeništva

PK SKOJ za Slovenijo, v katerega so bili pritegnjeni Fanika Majnik, Adrijan Kumer in Roza Nemec - Snežnica. Tako sta zdaj oba mladinska foruma dobila priložnost, da se ukvarjata izključno z organiziranjem mladine. Že avgusta sta začela izdajati glasilo primorske mladine "Mladi puntar", katerega prva številka je v uvodu poudarila:

"Gradimo si svoje najmočnejše orožje, svoje mladinsko gibanje - Zvezo slovenske mladine. V njem združujemo vse svoje sile in moči. Z njeno močjo kažemo svoje delo in žrtve v borbi za svobodo. Gradili in utrjevali jo bomo, dokler ne bo zajela slehernega našega mladega tovariša in tovarišice. To naše gibanje nam je porok, da ne bomo nikdar več izdani in prodani."

Slovenska protifašistična ženska zveza - Sodelovanje primorskih žena v osvobodilnem boju se je sprva omejilo predvsem na pomoč, ki so jo žene nudile prvim primorskim partizanom, ko so zanje zbirale obleko, obutev, hrano, prenašale pošto itd. Spomladi 1942 leta pa so se primorske žene začele pojavljati že v partizanskih vrstah, posebej pa se je okrepil njih delež v bojnih vrstah, ko jih je nekaj prišlo na Primorsko z Boškim odredom. Tako je že 8. novembra 1942 padla na primorskih tleh prva partizanka (Vida Krošelj - Marjana), že v začetku decembra pa je bilo v I. bataljonu Soškega odreda 10 žensk.

Primorske žene so se že od začetka vključevale v organizacije OF; v mnogih primerih so bile skupaj z ostalimi vključene v terenske odbore OF, ponekod pa so imele tudi svoje "ženske odbore OF". Tako sta že junija 1942 bila v Baški grapi dva, februarja 1943 pa že deset takih odborov, tudi v tolminskem okrožju so do srede januarja 1943 bili trije taki odbori, v zgodnji pomladi pa sedem, v idrijskem okrožju pa mestni, dva rajonska in več terenskih

ženskih odborov. Tudi v vipavskem okrožju so se v tem času začeli ustanavljati tako imenovani ženski pododbori OF, v brkinskem okrožju pa so nastali v prvi polovici marca 1943, osnovali pa so se že tudi v nekaterih predelih pivškega okrožja.

Spomladi 1943 pa se začne snovati lastna ženska protifašistična organizacija. 21. januarja 1943 je Izvršni odbor OF izdal "okrožnico o ustanovitvi protifašistične ženske zveze (SPŽZ)", v kateri pravi, da "razvoj osvobodilnega boja slovenskega naroda nujno zahteva mobilizacijo najširših plasti ljudstva ter vseh njegovih moralnih in materialnih sil. Dasiravno je v OF združena danes že ogromna večina slovenskega naroda, moških, žensk in mladine, vendar je sedanja doba pokazala nujno potrebo, da se OF za svojo nadaljnjo borbo razširi v takem obsegu, da se sedanja enotna organizacija OF razčleni v mrežo samostojnih delovnih področij ... Doslej so slovenske žene in dekleta v OF sodelovale bodisi v organizaciji, vojski ali ljudski pomoči. Toda to delo ni bilo izvedeno niti ni ustrezalo posebnim nalogam in zahtevam niti vlogi današnje slovenske žene. IOOF je zato sklenil podpreti željo in pobudo naših žen, da se slovenske žene čvrsteje povežejo v svoji protifašistični organizaciji, kakor so to storile žene ostalih južnoslovanskih narodov. V to svrho je IOOF sklenil, da se v okviru OF ustanovi samostojna ženska organizacija z imenom "Slovenska protifašistična ženska zveza"(SPŽZ). IOOF naroča vsem poverjeništvom IOOF, vsem okrožnim, rajonskim in terenskim odborom OF, da takoj pristopijo k organiziranju SPŽZ ..." Nato daje navodila za način organiziranja in končno poda tudi naloge SPŽZ: 1. Z vsemi sredstvi podpirati OF, narodno vojsko v njeni borbi proti fašizmu, okupatorjem ter njihovim pomočnikom, mihajloviščevcem in beli

gardi. 2. Pritegniti v to borbo vse Slovenke. 3. Zbirati denar, hrano, obleko, obutev, zdravila za narodno vojsko. 4. Politično vzgajati slovenske žene za uveljavljanje ženskih političnih in socialnih pravic v smislu enakopravnosti in demokracije. 5. Lajšati trpljenje in lajšati rane žrtvam okupatorjev in izdajalcev v smislu programa "Slovenske narodne pomoči". 6. Stavljati predloge za uspešnejši boj in za izpolnitev osvobodilnih organizacij slovenskega naroda ..."

Pokrajinski komite KPS in Poverjeništvo IOOF za Primorsko sta že januarja 1943 prosila za sposobno aktivistko, ki bi vodila organiziranje žena. Vprašanje je ostalo odprto vse do prihoda tovarišice Mare Dermastia v Slovensko Primorje, ki je začela delati za uresničenje okrožnice IOOF. 17. maja 1943 je izdala okrožnico okrožnim odborom SPŽZ ali najboljšim okrožnim ženskim aktivistkam na Primorskem, v kateri pravi: "Po vzgledu žen v ostali Sloveniji in Jugoslaviji smo se pričele organizirati tudi me primorske Slovenke, ker smo razumele, da je naša dolžnost v večji meri in organizirano pomagati v osvobodilnem boju. Da si bomo pri tem delu mogle nuditi večjo medsebojno pomoč in se učiti iz skupnih izkušenj, smo ustanovile Pokrajinski iniciativni odbor slovenske protifašistične ženske zveze (SPŽZ)."

Ta se je res ustanovil aprila 1943 in v njem so bile najboljše okrožne aktivistke (Mira Kogoj, Roza Nemec, Marija Kirn, Marija Šavli, Anica Srimšek, Irma Rusjan, Danica Jug, Anica Marc, Erna Poljšak, Lojzka Trošt, Minka Treven, Milena Lipuščck in Sava Ciglič).

Mara Dermastia je pred odhodom iz Slovenskega Primorja pripravila za tisk žensko glasilo "Slovenka", katere prva številka je izšla 1. junija 1943 in v uvodniku zapisa-

la:"Pričele smo izdajati svoj ženski list. Po mnogih letih je dobila slovenska žena zopet svoj list pisan v materinem jeziku..."Slovenka" hoče biti zrcalo, v katerem se bo odražalo življenje in borbe žene na Primorskem brez ozira na stan, starost in poklic..." Do kapitulacije Italije sta izšli še dve številki "Slovenke", izdajanje se je nadaljevalo tudi po kapitulaciji Italije.

V začetku junija 1943 je v Slovensko Primorje prispela iz Bele Krajine Zora Rupena - Katja, ki je bila vse do druge polovice 1944. leta duša ženskega gibanja v Slovenskem Primorju in je nato odšla za nekj časa na PK SKOJ za Slovenijo in končno na mladinsko delo na Štajersko, kjer je 1945. padla.

V pozni pomladi 1943 so se v Slovenskem Primorju začele ustanavljati organizacije SPZŽ. Posebno živ je bil razvoj na Severnem Primorskem, odkoder je okrajni komitet KPS poročal 1.junija: "Na podlagi okrožnice, ki smo jo sprejeli, smo tudi začeli z delom. Takoj ob začetku, ko smo imeli sestanke z ženskami, so takoj razumele p men SPZŽ. Poverili smo to nalogo eni tovarišici v Tolminskem in eni v Bovškem okrožju, v teku je postavitev okrožnih odborov SPZŽ." Ko se je v začetku avgusta iz Tolminskega, Bovškega in Baškega okrožja, ustanovilo novo Tolminsko okrožje, je bil 17. avgusta 1943 ustanovljen okrožni odbor SPZŽ s sekretarko Anico Srimšek, organizacija pa je štela tri rajonske in 34 vaških odborov SPZŽ. Tudi v Idrijskem okrožju so bile žene zelo delavne, saj je bilo že v juniju lo odborov SPZŽ, že pred kapitulacijo Italije pa se je ustanovil tudi okrožni odbor SPZŽ s sekretarko Minko Treven. Približno enako je tekel razvoj na Srednjem Primorskem. V Kanalskem okrožju je bilo konec junija 16 terenskih odborov SPZŽ, do konca junija je bil osnovan tudi okrožni odbor s sekretarko Danico

Jug. Tudi v Goriškem okrožju je bil ustanovljen okrožni odbor, ki ga je po združitvi okrožij vodila Danica Jug. Na Južnem Primorskem je bil razvoj počasnejši tako v Kraškem in Pivškem okrožju, razmeroma hitro pa so se ustanavljali odbori SPZŽ v Brkinskem okrožju, kjer je bilo do začetka junija ustanovljenih že 33 terenskih in 2 rajonska odbora SPZŽ. Po razdelitvi okrožja je bilo v novem ilirsko-bistriškem okrožju do konca julija 13 terenskih, 2 rajonska in okrožni odbor SPZŽ, v novem materijskem okrožju pa do konca avgusta 26 terenskih, 2 rajonska in okrožni odbor SPZŽ, v istrskem okrožju pa 24 terenskih, 4 rajonski in okrožni odbor SPZŽ. Po združitvi teh okrožij je bila sekretarka okrožnega odbora Marija Kirn.

Organizacija Slovenske protifašistične ženske zveze se je v Slovenskem Primorju hitro širila in utrjevala, posebno od maja do septembra 1943, ko je bila že cela pokrajina prepredena s terenskimi in rajonskimi odbori in ko so domala že v vseh okrožjih bili okrožni odbori SPZŽ, ki so se po splošni ljudski vstaji še utrdili in razširili z novimi članicami.

Sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem - Pomoč razvijanju italijanskega protifašističnega gibanja v sosednih italijanskih pokrajinah - Pokrajinski organi narodno osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju so imeli v primeri z ostalimi slovenskimi pokrajinami posebno vlogo v splošni obči slovenski in jugoslovanski politiki dajanja pomoči proti fašistični borbi sosednega italijanskega naroda. Preko njih sta se obe gibanji povezovali in si med seboj pomagali.

Prvi stiki med slovenskim osvobodilnim gibanjem in

italijanskimi protifašisti so se začeli v času, ko protifašistične organizacije v Italiji praktično ni bilo, kajti šele po prihodu Umberta Massole - Guinta iz Slovenije je bilo v prvih mesecih 1942 vzpostavljeno prvo vodstvo KPI v sami Italiji, ki je začelo ustanavljati svoje organizacije in vzpostavljati zveze med mnogimi komunističnimi skupinami po raznih krajih Italije. Tako so se tudi prvi stiki z italijanskimi protifašisti v Trstu, ki sta jih poleti 1942 navezala Darko Marušič in Albin Čotar, v začetku omejili na povezavo s posameznimi delavci. Delavske množice so bile sicer protifašistično razpoložene, vendar pa kaj malo pripravljene za dejanski protifašistični boj. Pokrajinski komite KPS za Primorsko se je zavedal, da se bpdo te množice "dvignile samo z daljšim vztrajnim ideološkim in organizacijskim delom med njimi." Politična linija, po kateri je slovensko osvobodilno gibanje razvilo prve stike z italijanskimi protifašisti, je bila: "a) za takojšen konec zločinske vojne proti SZ in vojne sploh, za mir, proti fašizmu; b) ekonomska akcija za izboljšanje položaja, za skupni nastop slovenskih in italijanskih delavcev v akcijah za izboljšanje položaja in sabotažnih akcijah, ter za uničenje fašizma." (Pismo Toma Brejca avgusta 1942 CK KPS - v AMNO 534/I). Izvajanje te linije je že poleti 1942 rodilo lepe uspehe. "Italijanski delavci v Trstu so že sami napravili prve male akcije, v katerih so močno poškodovali tri električne stebre. V Tržiču (Monfalcone) je prišlo do skupne obrambe slovenskih in italijanskih delavcev pred fašističnim nasiljem." (Istotam)

Stiki so pripeljali tudi do samih organizacij KPI, ki pa niso bile povezane s centrom. V Trstu so bile tri skupine, od katerih je bila najmočnejša ona, ki jo je vodil Vincenc Marcon - Davilla. Ta je pristal na sodelo-

vanje ter začel zbirati denar in sanitetni materijal za slovenske partizane. Imel je tudi zvezo s skupino komunistov v Tržiču, ki je štela nekaj nad 100 delavcev in bila v stiku s Kraško četo, za katero je zbirala materijal. V Gorici pa ni bilo organizacije KPI, pač pa so bili trije Furlani povezani v KPS. Vse skupine v Trstu in Tržiču so bile organizirane po tako imenovanem"verižnem sistemu", t.j. - vsak človek je poznal le po dva sosedna člana, ki sta bila njegova sosedna člena v verigi(poročilo PK KPS za Primorsko 17.1.1943 - AMNO 534/I).

Začetek sodelovanja slovenskega in italijanskega protifašističnega gibanja je seveda moral prej ali slej določiti principe, po katerih se naj to razvija in utrjuje. Edina mogoča osnovna postavka sodelovanja je bil lahko skupni boj proti skupnemu sovražniku, to je pravi proti vsem oblikam fašizma. Obenem pa je z italijanske strani bila potrebna odpoved vsem imperjalističnim postavkam, ki so za Slovence v Slovenskem Primorju pomenile četrt stoletja zatiranja in trpljenja. Glede tega je CK KPS že sredi novembra 1942 zavzel naslednje stališče:

"Stremimo in borimo se za to, da to antifašistično gibanje podpira naš osvobodilni boj s tem, da se izjavlja in bori proti okupatorski raznarodovalni politiki fašizma med slovenskim narodom, da stremi po tem, da opere svojo narodno čast, ko se bori proti sramoti, ki jo je italijanskemu narodu nakopal fašizem s svojimi barbarstvi nad slovenskim narodom. Podpiramo pa seveda brez ozira na to vsako antifašistično gibanje Italijanov na Primorskem! V tem smislu bi bilo napačno sektašiti proti antifašističnim elementom, ki še niso dozoreli za zgornje antiimperjalistično gledanje, nedopusten pa bi bil tudi oportunizem, t.j. zanemarjanje resnih teženj privesti to antifašistično gi-

banje na zgornje antiimperjalistične pozicije." (Navodila CK KPS 16.11.1942 - AMNO 534/I).

Isto stališče je imelo vodstvo KPI, ki je že januarja 1942 izdalo "Proglas Komunistične partije Italije za pravice samoodločbe in združitve slovenskega naroda", ki pravi med drugim:" Borba slovenskega naroda proti fašističnim okupatorjem slabi Mussolinijevo in Hitlerjevo vojno fronto ter olajšuje... borbo Italijanov za mir, za svobodo in neodvisnost, zablaginjo naše dežele... pravice do samoodločbe in združitve slovenskega naroda bo omogočila nov velik korak v napredku človeštva, na mejah naše dežele pa bo pomenila trden in varen činitelj miru." (Prepis v arhivu CK ZKS - 11379).

Ko je v zvezi z vojaškimi dogodki (obrat vojne sreče konec leta 1942, znaki razkroja fašistične Italije itd.) postajalo vprašanje rasti in utrjevanja italijanskega protifašističnega gibanja čedalje važnejše, je CK KPS poslal PK KPS za Primorsko dne 28.januarja 1943 direktivno pismo, v katerem ga je opozoril naj posveti največjo pozornost razvoju protifašistične akcije v italijanskih množicah, ki se nahajajo v njegovem dosegu in poudaril naslednje naloge:

"1. Pomagajte pri formiranju organizacij KP Italije na področjih, kjer žive Italijani. Te organizacije neposredno povežite z vodstvom KPI, a obenem seveda tudi vi imejte z njimi čim tesnejši stik in čim tesneje politično sodelujte.

2. Pospešujte med italijanskim prebivalstvom antifašistično akcijo v smislu politične linije KP Italije. Omogočite italijanskim tovarišem tiskanje potrebne italijanske literature itd. Te italijanske antifašistične organizacije povežite z organizacijami slovenske OF v cilju razvijanja

čimširšega množičnega gibanja proti fašizmu v Primorju.

3. Mobilizirajte v čim večjem številu italijanske tovariše za partizansko vojsko. Stremite za tem, da jim takoj omogočite posebne italijanske edinice, začenši od voda navzgor. Do nadaljnega naj te edinice ostanejo pod neposredno komando našega partizanskega poveljstva. Treba bo pa stremeti za tem, da se v čimkrajšem času formira posebno vodstvo italijanskih partizanskih čet, ki bo kot tako javno nastopalo in bo politično močno vplivalo na italijanske ljudske množice. V kolikor je v vaši moči, forsirajte ta proces." (Arhiv CK ZKS - 361).

Poleg tega načelnega problema se je v narodnostno mešanih predelih že po prvih utrjenih stikih postavilo vprašanje načina organiziranja protifašističnega gibanja. Že sredi januarja 1943 je PK KPS za Primorsko vprašal CK KPS "kako naj se organizira Partija v tržaških podjetjih, ki so po narodnosti vsa mešana". Sekretar CK KPS Franc Leskošek - Luka, ki se je tedaj mudil na Primorskem, je predlagal naslednjo rešitev:"V podjetjih, kjer je povsod večina delavstva italijanska, naj bi se organiziralo celice KPI, ki naj bi jih vodil MK KPI (Mestni komite KPI - op.p.), KPS pa bi se organizirala izključno po uličnem in kvartnem sistemu v slovenskih delih mesta in okolice ter bi imela svoj mestni komite." CK KPS je svoje stališče obrazložil v direktivnem pismu 28.januarja 1943, ko je med drugim zapisal:

"Glede odnosov med našo Partijo in KPI se sporazumite z italijanskimi tovariši v naslednjem: Zahteva po osvoboditvi in združitvi vseh Slovencev obsega vse slovensko ozemlje v Primorju s Trstom. Na vsem tem ozemlju bomo potemtakem formirali tako partijske organizacije KPS, kakor organe slovenske ljudske oblasti (OF). Akcija KPS in KPI na tem področju mora potemtakem biti čim enotnejša

in zato stremite za tem, da se organizacije KPI formirajo zgolj v večjih italijanskih centrih, dočim raztresene italijanske tovariše v čisto slovenskem okolju povezujte v organizacijo KPS.

Kolikor bo vaša vojna akcija privedla do osvobajanja terena in formiranja ljudskih organov oblasti, potem v te organe pritegnite sorazmerno tudi italijanske tovariše, kolikor žive na tem področju. Z vsemi silami lomite pojave šovinizma z obeh strani, kolikor bi se eventuelno pojavili..."

To stališče je bilo popolnoma v skladu z izjavo treh komunističnih partij: slovenske, italijanske in avstrijske iz leta 1934, ki so se obvezale, da bodo na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe podpirale gibanje slovenskega naroda za lastno državnost.

Pozimi 1942/1943 je sodelovanje na terenu že dobro napredovalo. OK KPS za Trst je dobil navodila za nadaljne sodelovanje z italijanskimi protifašisti, o njihovem vključevanju v tovarniške celice, o organiziranju odborov Delavske enotnosti in delu za "Fronte Nazionale d'Azione". Obenem je bilo sklenjeno, da naj člani pokrajinskega komiteja stopijo v osebni stik z Vincencom Marconom, ki je bil v ta namen povabljen v bližino sedeža pokrajinskega komiteja. Z njim naj bi govorili Franc Dekršek, Aleš Bebler in Branko Babič.

Do tega sestanka je res prišlo 24.januarja 1943 in je bil po dvodnevnih razgovorih dosežen sporazum v številnih vprašanjih, ki so se nanašala na skupno delo in oblike organiziranja protifašističnega gibanja obeh narodnosti. Glavne točke tega sporazuma so, da se organizacije KPI v tržaški pokrajini reorganizirajo po organizacijskih načelih Kominterne, kar pomeni enak organizacijski sistem kot ga je v tem času imela KPI, da si Okrožni komitet KPI

v Trstu in PK KPS za Primorsko "nudita stalno in vsestransko pomoč,..., zaradi boljše informiranosti izmenjujeta tisk in vse važnejše dokumente svojih Centralnih komitetov, kakor tudi svoj lastni tisk in dokumente (okrožnice itd.)", da se izven večjih podjetij v tržaškem okrožju slovenski komunisti organizirajo v celice KPS, italijanski pa v celice KPI, medtem ko se v vseh večjih podjetjih zaradi italijanske večine organizirajo samo celice KPI, v katere se vključijo tudi tam zaposleni slovenski komunisti, da za vodstvo celic KPS in za masovno delo med slovenskimi množicami (OF) ostane v Trstu mestni komite KPS, v okrožju pa okrožni komite KPS, da "tržaški OK KPI in organizacije pod njegovim vodstvom pristopijo takoj k masovnemu agitacijsko-propagandnemu delu (napisne akcije po zidovih, razdeljevanje letakov, ustna agitacija itd.)", da se masovno delo med italijanskimi množicami odvija v smislu Fronte Nazionale, katero vodijo komunisti in katere naloga je tudi "rekrutacija v partizane, da se na Krasu organizira italijanska delavska partizanska četa", da se ustanovijo "Comitati del Fronte Nazionale" in "Gruppi di azione", da se v tržaških podjetjih, kjer je delavstvo dveh narodnosti, ne ustanovijo niti komiteti Frante Nazionale niti odbori OF, temveč"Odbori Delavske enotnosti" ("Comitati d'Unità Operaia"), ki delajo isto delo, kakor komiteti Fronte Nazionale, poleg tega pa organizirajo boj delavstva za njegove ekonomske zahteve in ga vzgajajo v internacionalističnem duhu", da se prične izdajati list "Il Lavoratore" kot komunistično glasilo za tržaško okrožje v italijanščini, ki mu bo PK KPS za Primorsko dajal vso pomoč. (Arhiv CK ZKS - 2120).

Tako so točke sporazuma zajemale obširen program dela in sodelovanja, prvič je bilo tudi razmejeno delo KPI in KPS v samem Trstu in v skladu s temi dogovori sta se dva italijanska protifašista kot predstavnika"Fronte Nazionale" udeležila pokrajinske konference OF 14.februarja 1943, ki je - enako nekoliko poprej prva pokrajinska partijska konferenca - ponovno poudarila potrebo sodelovanja med protifašisti obeh narodnosti.

Centralni komitet KPS pa je zatem, ko je zvedel za omenjeni sporazum v navodilih Pokrajinskemu komitetju KPS za Primorsko 2o.februarja 1943 zavzel takšno stališče:

"Vaše stališče glede KPI v Trstu itd. zaenkrat potrjujemo. Smatramo sicer, da je nevzdržno obstajanje dveh kompartij na istem področju. Če vztrajamo sedaj začasno na tem, potem samo zaradi tega, ker bi nam bilo v politično škodo, če se ne bi KP Slovenije podpisovala tudi na področju Trsta. Dejansko pa smatramo, da je položaj v Trstu - in dokler obstoji Italija - tak, da ima to pravico do obstanka edino KP Italije, če imamo pred očmi boljševiške principe partijske organizacije. Mislimo, da je najboljše, da se v samem Trstu Slovenci organizirajo v KPI, ki naj s svojim podpisom istočasno brani interese slovenskega naroda, za okolico Trsta naj bo OK KP Slovenije, ki bo torej kot tak za slovenske ljudske množice politični organizator in voditelj na vsem področju Trsta, isto velja tudi za Tržič ..."

Vendar pa so se določbe sporazuma le počasi uresničevale, čemur so bile vzrok provale, ki so zadele skoraj vso organizacijo KPS v Trstu, na drugi pa sektaška okorelost nekaterih italijanskih aktivistov, medtem, ko je reorganiziranje KPI v Trstu trpelo predvsem na pomanjkanju vodilnih italijanskih kadrov. Delo je zaživelo šele s pri-

hodom takratnega sekretarja PK KPS za Primorsko Branka Babiča - Vlada, ki je prišel tja prve dni marca 1943 in je do jeseni nekajkrat potoval v Milano, pri čemer je vzdrževal stike med vodstvom KPI in KPJ. Pomagal je ustanoviti "Comitato del Litorale", kakor se je imenovalo tržaško partijsko vodstvo in vzpostavljati organizacije "Fronte Nazionale d'Azione". V tem času sta bili ustanovljeni tudi ženska organizacija"La donna antifascista" in mladinska organizacija "La Gioventù antifascista", delali sta tudi dve tehniki in sicer v Trstu in Tržiču, ki sta razmnoževali tednik "La lotta", ki je bil organ Fronte Nazionale d'Azione, polmesečnik "Il Lavoratore", ki ga je izdal Comitato Litorale di Trieste in glasilo ženskega protifašističnega gibanja "La donna nuova", v Tržiču pa je lokalna organizacija izdajala svoj tovarniški list "La scentilla", ki je obravnaval povsem notranje probleme delavstva v tovarni. (Poročilo Branka Babiča iz Trsta 18.6.1943 - AMNO). Vendar pa razmere še vedno niso bile ugodne, izboljšale, čeprav ne povsem popravile, so se v mesecih pred kapitulacijo Italije, tako da je PK KPS za Primorsko lahko 5.septembra 1943 poročal:"V samem Trstu se poživitev KPI močno čuti. Tja prihaja vsak teden instruktor CK KPI (Aldo Lampredi - Roberto - izjava Branka Babiča). Publikacije tržaških tovarišev so postale neprimerno boljše, organizacija se širi."

Vendar pa protifašistično gibanje organizacijsko še ni zajelo vsega, ali vsaj velike večine italijanskega proletariata, zlasti v Trstu in Tržiču. Po mnenju CK KPS je bilo temu vzrok sektaštvo nekaterih vodilnih članov KPI v Trstu in nezadostna povezanost med komunističnimi organizacijami v Trstu in onimi v njegovem zaledju. Zato je 26.avgusta 1943 predlagal Umbertu Massoli Quintu:

"1. da pošlje KPI nekoliko vodečih kadrov k trža-

ški organizaciji KPI. Naloga teh kadrov bodi, da odstranijo politično in organizacijsko sektaštvo ter organizirajo množični protifašistični in proti imperjalistični boj tržaškega proletariata.

2. da se za vse tržaško okrožje, torej za organizacijo KPI in organizacijo KPS organizira Zvezni komitet sestavljen iz članov KPS in KPI. Zvezni komitet naj dobiva splošne politične in organizacijske direktive tako s strani Pokrajinskega komiteta KPS za Primorsko, kakor s strani Tajništva KPI. Te direktive naj aplicira za Tržaško okrožje. Njegove konkretne direktive naj bodo obvezne tako za organizacijo KPI, kakor za organizacijo KPS."

Vprašanje ustanovutve Zveznega komiteja je bilo v tem času postavljeno tudi tržaškemu vodstvu KPI, vendar do ustanovitve ni prišlo, ker so jo prehiteli dogodki.

9.septembra 1943 je bila v Trstu večja manifestacija, ki so se je udeležili delavci iz ladjedelnic in mnogo okoličanov. Govorili so predstavniki slovenskega in italijanskega protifašističnega gibanja. Delegacija delavcev pod vodstvom Giordana Pratolonga je od poveljnika XXIII. armadnega zbora generala Ferrera zahtevala orožje za boj proti nemškemu okupatorju. Vendar je bil tržaški proletariat še premalo organizacijsko pripravljen, da bi akcija v Trstu vsaj približno dosegla raven splošnega vstajnega razpoloženja v Slovenskem Primorju.

<u>Pomoč ustanovljenju italijanske osvobodilne vojske</u> - V skladu s prizadevanjem slovenskega osvobodilnega gibanja, da se razširi in utrdi italijansko osvobodilno gibanje, je tudi njegovo prizadevanje, da se ustanovi italijanska osvobodilna vojska.

Prvi neposredni stiki italijanskih protifašistov z enotami Narodno osvobodilne vojske Slovenije so nastali že v drugi polovici leta 1942. Tako je skupina protifašistov iz Tržiča imela neposredne zveze s Kraško četo in zbirala zanjo material. Pa tudi sam Vincenc Marcon - Davilla je konec leta (13.decembra 1942) dobil neposredno zvezo s štabom Soškega odreda, ki se je istočasno zvezal tudi s komunisti v Furlaniji. Proti koncu leta 1942 sta se sestala komandant Soškega odreda Mirko Bračič in predstavnik KPI Mario Lizzero. Po njunem dogovoru je začela KPI v Furlaniji organizirati obveščevalno službo, zbiranje materiala in sanitetno pomoč za slovenske partizanske enote. Postavljene so bile tudi kurirske postaje in javke za partizanske patrulje, ki so prihajale prav do bližine Vidma. Pri tem delu je sodelovalo okoli petdeset italijanskih protifašistov.

Ker pa je Pokrajinski odbor OF za Primorsko menil, da je zlasti važno ustanavljanje oboroženih enot italijanskih protifašistov, je v zimi 1942/1943 poslal na področje Beneške Slovenije in Furlanije partizansko patrolo, sestavljeno iz italijanskih protifašistov, ki so dezertirali iz italijanske vojske in se priključili slovenskim partizanom. Štiričlanska patrola (Antonio Dettori, Franco, Gastone in Spartaco) je krožila v Vzhodni Benečiji in Furlaniji, zlasti v okolici Čedada in skušala pridobivati italijanski življ za vstop v osvobodilno vojsko. V zvezi z njenim delom je PK KPS za Primorsko dal politkomisarju Primorske operativne zone 29.aprila 1943 naslednja navodila:"Glede rekrutacije Furlanov in dela v Furlaniji sploh, se mi zdi, da je treba enkrat za vselej pribiti sledeče: Furlanija je izven kompetence naše vojske in naše partije. Če mi določamo tovariše in patrulje za delo v Furlaniji, delamo to v pomoč KPI. Tovariši, ki jih tja pošiljamo so torej na furlanskem terenu odgovorni organizacijam KPI, če take naj-

dejo. Tisti, ki ga določimo za odgovornega naše patrulje, je odgovoren pred nami za to, da bo v gornjem smislu ravnal... Treba je razložiti Spartacu, pa tudi Antoniu, da morata s prepričevanjem doseči, da bodo furlanske terenske organizacije pričele odločno z delom za formiranje furlanskih čet..." Po svojem križarjenju po Furlaniji je ta štiričlanska patrola v prvi polovici junija 1943 prišla v Trst, kjer jo je zasledila policija. Antonio Dettori je padel v spopadu, Franco iz Tržiča je bil ujet, ostala dva pa sta se razbežala.

Ko je Kraško okrožje v začetku marca 1943 sporočilo PK KPS za Primorsko, da se v Furlaniji nahajajo novinci za vstop v partizane, je ta 7.marca odgovoril, da je to velikega in celo mednarodnega pomena in naj za to pusti vse ostalo delo in se vrže na organiziranje teh novincev, da se ustanovi furlanska četa. Svetoval mu je, da naj se obrne na III. bataljon Južnoprimorskega odreda, ki je dobil povelje, naj pomaga pri formiranju furlanskih čet. Že 14. marca je politkomisar omenjenega bataljona poročal, da furlanski novinci niso šli v partizane, a) ker so se bali kje naj se kretajo, b) ker niso imeli orožja, c) obljubili, da se bodo prej še bolje organizirali ..., da se še ni formirala četa je tudi to,ker še niso dobili nobene direktive za to. Zadnja direktiva je za pisanje po zidu in sličnо... Obljubil sem jim, da ko bodo odločeni formirati četo, jim bo naš bataljon priskočil na pomoč z orožjem, tega so bili veseli in so obljubili, da si s tem orožjem priborijo novega. Sploh sem opazil pri njih, da so borbeni, premišljeni in disciplinirani..." Čez tri dni je isto poročalo tudi Kraško okrožje.

Pokrajinski komitet KPS za Primorsko je zato 9.maja 1943 pisal Branku Babiču v Trst, naj po možnosti obišče Um-

berta Massolo - Quinta osebno in se z njim dogovori o tem, da naj KPI izda direktivo za ustanovitev prvih italijanskih partizanskih enot, ker je položaj za rekrutacijo absolutno zrel in da "dejansko obstoja lepo število nekakih polupartizanov, ilegalnih in polulegalnih antifašističnih aktivistov, ki se skrivajo in so v stalnem kontaktu z našimi partizani..." Možnost te perspektive je Umbertu Massoli že 1. marca 1943 nakazal tudi Edvard Kardelj, ko je zapisal: "...da bi bilo za ves nadaljni razvoj v Italiji izredno važno, če bi vi uspeli zgraditi vsaj majhno oboroženo jedro, okoli katerega bi se kasneje v ugodnejših političnih okolnostih grupirale večje oborožene sile. Če bo KPI imela v rokah take oborožene sile, bo njena specifična teža v splošnem političnem razvoju Italije brez dvoma odločilnejša. To možnost pa KPI danes ima, če organizira italijanski antifašistični partizanski odred, ki bi se začasno naslanjal na naše položaje v Julijskih Alpah in na robu Furlanske nižine, a bi zajemal Italijane iz Severne Italije. Razume se, da bi bilo treba temu odredu dati najširšo politično (antifašistično) osnovo.

KPI je po padcu fašizma v Vidmu, ko so prišli iz zaporov številni komunistični kadri, sklenila organizirati partizansko gibanje v večjem obsegu, kar je bilo mogoče zaradi bližine jugoslovanskih partizanskih enot. Tako se je italijanski polegalni partizanski oddelek"Distaccamento Garibaldi" do kapitulacije Italije povečal na 35 - 40 mož. Sredi avgusta pa je prišel na sedež PK KPS za Primorsko delegat CK KPI, da se dogovori o pomoči, ki bi jo lahko dalo slovensko osvobodilno gibanje pri ustvarjanju italijanskih partizanskih oddelkov. PK KPS je obljubil, da bo poslal vse Italijane, ki so po partizanskih oddelkih na Primorskem, pa tudi enega instruktorja. Vendar je te načrte prekinila kapitulacija Italije, ob kateri so se v

splošni oboroženi vstaji v Slovenskem Primorju priključili slovenski osvobodilni vojski številni italijanski protifašisti, ki so ustanovili svoje lastne partizanske enote.

Prvi primorski odredi in brigade - Razmere v Slovenskem Primorju so se vse bolj zaostrovale, ker sta moč in število osvobodilne vojske iz dneva v dan rasla, italijanski fašizem pa je v svoji nemoči izvajal vse večji pritisk na primorsko ljudstvo, ki je vse bolj pogosto odhajalo v partizane. Narodno osvobodilnim enotam v Slovenskem Primorju je primanjkoval zlasti izkušen poveljniški kader, zato je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sklenilo, da pošlje v Slovensko Primorje cel odred.

Tako je bila 27.avgusta 1942 izdana odredba za ustanovitev Loškega odreda, ki naj pod poveljstvom Mirka Bračiča odide v Slovensko Primorje in postane jedro Soškega odreda. Odred je res 2o.oktobra s 7o možmi prekoračil mejo in kmalu za tem je bila reorganizacija primorskih partizanov. Sestavljeni so bili trije bataljoni: I. Simon Gregorčič, II. Tolminski in III. Kraški, od katerih je vsak štel po loo mož, v odredu pa je bilo 13 puško mitraljezov in 21o pušk. V Slovenskem Primorju se po I. pokrajinski partijski konferenci začne močan priliv novincev v partizane, tako, da se je že 19.decembra 1942 ustanovil Briški bataljon, ki je od Tolminskega prevzel teren v Brdih.

Največji porast in uspehe je pozimi 1942/1943 žel I.bataljon Simona Gregorčiča pod poveljstvom Martina Greifa, ki je do 8.februarja 1943 narastel že na štiristo mož. Konec novembra ga je zadela nesreča, ko je padel politkomisar Mile Špacapan pri Gorici. Najboljša četa v bataljonu je bila Tretja Vipavska ali Črnovška četa s komandirjem

Jankom Premrlom - Vojko[12], ki je bil obenem namestnik komandanta. Izvedla je več uspešnih akcij - tako 4.novembra pri Kališču nad Idrijo, 6.februarja 1943 je zavzela bunker na cesti Črni vrh - Col, 15.februarja je napadla sovražno kolono pri Idrijski Beli. Tu je bil ranjen Janko Premrl - Vojko, ki je bil že imenovan za komandanta prve primorske brigade "Andreja Laharnarja", a je že čez teden dni umrl. (21)

Kraški bataljon je operiral na Krasu in napadal predvsem železniško progo proti Trstu in Reki. Izvedel je več uspešnih akcij, tako je 1.decembra napadel krabinjersko stražo pri Bazovici, 7.decembra je dvakrat napadel progo pri Il. Bistrici itd. 4.januarja 1943 je izgubil komandanta Iva Rozmana - Levca, ki je bil obkoljen pri Orleku in si je ranjen v trebuh sam vzel življenje.

Tolminski bataljon je imel ogromno področje - Tolminsko in Brda, a je do decembra narastel na pet čet. Zato je bil iz prve čete Gregorčičevega in prve čete (Briške) Tolminskega bataljona ustanovljen Briški bataljon. Najuspešnejša akcija Tolminskega bataljona je bil napad na italijansko posadko v Zakrižu pri Cerknem 26.januarja 1943, ko je zaplenil tri puškomitraljeze in 18 pušk. Temu so sledili napadi na posadko pri mostu na Bači (3.II.) napad na obmejne utrdbe (6.II.), napad na protiavijonsko postajo na Brežnici (8.II.), napad na posadko na Žagi pri Bovcu (9.II.). Tem napadom pa je sledilo italijansko čiščenje, ki je zajelo Bovško, a je bilo brez uspeha. (22) (23)

Ker vsa čiščenja v Slovenskem Primorju niso imela uspeha, je vojno področje Videm 4.februarja 1943 proglasilo, da se čete morajo smatrati v vojnem stanju (stato di guerra guerregiata di fronte al nemico). (24)

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je že 26. decembra 1942 ukinilo grupe odredov in osnovalo 4 operativne zone, od katerih je III. operativna zona - "Alpska" pod poveljstvom komandanta Mirka Bračiča in politkomisarja Dušana Pirjevca - Ahaca zajemala Slovensko Primorje in Gorenjsko. Ker pa so bile zveze z Gorenjsko slabe, je je Glavni štab Narodno osvobodilne vojske Slovenije 21. febr. 1943 ukinil in ustanovil Primorsko operativno cono, ki je (25) zajemala zgolj Slovensko Primorje.

V ta čas spada tudi razdelitev Soškega odreda v dva nova odreda. Ta je namreč pozimi 1942/1943 s prilivom novincev narastel do take mere, da je vsak bataljon narastel do dve sto mož, iz 3. čete Tolminskega bataljona pa je na Bovškem zraslo več čet, ki so bile v moči bataljona (V. bataljon). Toda novincev je bilo toliko, da jih ni bilo mogoče niti oborožiti, niti uporabiti na terenu. Zato so bili poslani v Ljubljansko pokrajino, da se tam v že preizkušenih brigadah izučijo v načinu partizanskega vojskovanja in uporabi orožja.

Razdelitev Soškega odreda v Severno primorski in Južno primorski odred se je izvedla v februarju 1943. Severno primorski odred pod poveljstvom Toneta Bevca - Cenета je bil sestavljen iz II. Tolminskega, IV. Briškega in V. Tolminskega bataljona in je operiral v Brdih in na Tolminskem. Južno primorski odred pod poveljstvom Alberta Jakopiča - Kajtimira pa so sestavljali I. Gregorčičev bataljon, ki se je razvil v dva bataljona in III. Kraški bataljon; njegovo operativno področje je bil Kras, Vipavska dolina in Trnovska planota.

Oba odreda sta bila v stalnih napadih na sovražnika, od katerih se je posebno odlikoval napad na 40 alpincev pri

mostu Koritnice (Grahovo), kjer je padlo 6, ranjenih pa je bilo 7 alpincev, napad na električno centralo v Logu, dva napada na predilski cesti itd. Briški bataljon Severnoprimorskega odreda se je 7.aprila srdito telkel pri Kombreškem in Marijinem Celju, čez lo dni je bila huda borba tudi pri Šentviški gori itd.

Medtem, ko sb bili odredi sicer bojne enote, a zvezani na določeno področje, so bile brigade izključno mobilne bojne enote, ki niso zvezane na določene ozemlje. Ker so v Ljubljanski pokrajini že od poletja in jeseni 1942 operirale 4 partizanske brigade in ker so bili zdaj tudi v Slovenskem Primorju ugodni pogoji za njihovo ustanovitev, je Štab Primorske operativne zone lo.aprila 1943 izdal povelje za ustanovitev prvih dveh primorskih brigad. (26)

Glavni štab Narodno osvobodilne vojske Slovenije pa je poslal v Slovensko Primorje namestnika svojega komandanta Jako Avšiča, da z novo ustanovljenima brigadama prodre v Beneško Slovenijo in tam razpiha plamen protifašističnega gibanja, ki je po prvih uspehih prvih aktvistov OF spomladi 1943 leta že začelo dobivati svoje osnove.

Brigadi sta se zaradi italijanskih ofenzivnih udarcev osnovali na samem pohodu. Iz bataljonov Južnoprimorskega odreda se je osnovala V.brigada"Simona Gregorčiča" pod poveljstvom komandanta Alberta Jakopiča in politkomisarja Ivana Turšiča. Iz bataljonov Severno primorskega odreda pa VI. brigada Ivana Gradnika pod poveljstvom komandanta Danila Šoroviča in politkomisarja Cveta Močinka. Ob brigadah je ostal še manjši odred z nekaterimi sabotažnimi skupinami.

Gradnikova brigada bi se morala ustanoviti 26.aprila 1943 na planini Golobar pri Bovcu, toda še predno so se zbrali bataljoni, je zaradi izdaje že dopoldne prišlo do

sovražnega napada na en bataljon, ki se je prebil šele po celodnevnem boju ob izgubi 43 padlih. Med padlimi je bil tudi politkomisar brigade. Po tem hudem boju je bila brigada osnovana šele na meji, ko je en del prišel čez Krn in Sočo, drugega pa je prignal Mirko Bračič preko Soče pri Žagi in preko Stola. Odtod bi morala kreniti nasproti Gregorčičevi brigadi in se z njo združiti na Kolovratu.

Gregorčičeva brigada je medtem zbirala svoje enote na pohodu preko Trnovske in Šentviške planote v stalnih spopadih s sovražnikom. Zadnji največji spopad je imela prve dni maja v Knežjih Ravnah nad Tolminom. Za tem je prešla Tolminščico in preko Mrzlega vrha prišla v vasico Krn, odtod pa mimo Fonov na Kolovrat. Tu je 1o.maja prišlo do hudega celodnevnega boja, v katerem je brigada imela 19 mrtvih, sovražnikove izgube pa so bile še večje. (27)

Isti dan se je na Livku tolkla Gradnikova brigada, ki se ni mogla približati Gregorčičevi, ampak se je morala umakniti na Mijo.

Gregorčičeva brigada je nato 16.maja brez večjih težav pri Minu med Podbonescem in Stupico prekoračila Nadižo in preko Črnega vrha in mimo Robedišč 18.maja prispela do Čaneble. Tu je na Špiku odbila dva sovražna napada in zaplenila dva italijanska mitraljeza in 15 pušk. Nato je krenila preko Bona na Brezje pod Breški Jalovec, kjer je prišlo do novih bojev, ki so bili uspešni za brigado, posebno še, ko je izigrala večdnevno sovražnikovo obkoljevanje na Drnohli in se končno preko Stola in Mije vrnila nazaj čez Sočo. En bataljon Gregorčičeve brigade pa ni bil prišel na zborno mesto na Miji ter se je sam prebijal preko Beneške Slovenije na Vipavsko. Bil je razbit na čete in skupine, ki so pokazale izredno hrabrost. Tako se je v začetku junija neka skupina do zadnjega naboja borila pod

(28)(29)

srednjim v Št.Lenartski dolini, kjer je padlo 15 borcev, 4 pa so bili ujeti. Seveda je tudi sovražnik utrpel znatne izgube.

Ko je Gregorčičeva brigada bila na pohodu v Beneški Sloveniji jo je podpirala Gradnikova brigada, ki se je ta čas nahajala na Miji in takoj začela z napadi: 18.maja je med Žago in Kobaridom napadla vojaški avtomobil in ubila dva oficirja in tri vojake, ranila pa tri oficirje in 11 vojakov. Zaplenila je med drugim tudi dva radio oddajnika, puškomitraljez in 2o pušk. S tem je pritegnila nase močne sovražne sile, ki so jo dva dni zasledovale, dokler ni končno 2o.maja prišlo do spopada na Planini Božca, kjer je sovražnik imel mrtva dva oficirja in štiri vojake ter ranjenega oficirja in 19 vojakov. Brigada se je po celodnevnem boju prebila iz obroča, prešla Sočo in se umaknila na področje Krna.

Tako imenovani prvi pohod v Beneško Slovenijo je bil silno pomemben za razvoj osvobodilnega gibanja v teh krajih. Beneško prabivalstvo je prvič videlo močno in dobro organizirano veliko partizansko enoto, ki je desetkrat močnejši sovražnik ni mogel uničiti in jo sprejelo z vsemi simpatijami (Mašeri, Črni vrh itd.). Nekaj Beneških mladinčev se ji je celo pridružilo. Odslej je bilo v mnogočem olajšano delo prvih organizatorjev osvobodilnega gibanja v Beneški Sloveniji, ki so ravno to pomlad v njej začeli orati ledino.

Sovražnik je v tem času razpolagal z ogromnimi silami, kar se vidi iz samega načina bojevanja in iz izgub na obeh straneh. V Vidmu se je namreč spomladi 1943 ustanovil XXIV. armadni zbor pod poveljstvom generala Zaninija z nalogo očistiti Julijsko Krajino slovenskih partizanov. To bi naj izvršila njegova divizija "Iulia" in III. alpinska mobilna brigada ter XXIII. armadni zbor z novima divizijama

"Torino" in "Sforcesca". Te enote so sredi junija 1943 začele z močno ofenzivo, ki se je vedno bolj stopnjevala in ni prenehala niti ob zlomu fašizma. Potekala je od zahoda proti vzhodu, spremljala pa so policijske čistke, ki so bili pravi kazenski pohodi proti civilnemu prebivalstvu (napr. požig 3o hiš v vasi Vojsko, v drugi polovici junija 1943 itd.).

Obe primorski brigadi sta kljub sovražnikovi moči in izredni aktivnosti bili vedno v napadu. Tako je del Gradnikove brigade 7.junija uničil 34 m dolg železniški most pri Podmelcu, 22.junija pa je zaseda Gregorčičeve brigade pri Mrzli Rupi napadla kamijon fašistov in jih 15 pobila ter zaplenila tri puškomitraljeze, 16 pušk in 19 pištol. 6.julija se je Gradnikova brigada spopadla s sovražnikom na Krnu. Po celodnevnem boju je prizadejala sovražniku občutne izgube, a tudi sama je izgubila 38 mož.

V juliju 1943 so prvi primorski partizani prodrli tudi v Rezijo. Oddelke Gregorčičeve brigade v moči 3o mož je pod vodstvom Alberta Jakopiča prodrl z Bovškega preko Skutnika v Kaninski skupini v vzhodni del doline Rezije. Hotel je prodreti do Reklanice (proga Trbiž - Humin), kar pa mu ni uspelo, ker je bila dolina polna vojakov. Bataljon se je po spopadu z manjšim sovražnim oddelkom vrnil v dolino Učeje in na Tolminsko.

Glavni štab Narodno osvobodilne vojske Slovenije je po padcu fašizma začel pripravljati osvobodilno vojsko na kapitulacijo Italije. Zato je obe primorski brigadi poklical v Ljubljansko pokrajino, da tam pomagata pri razorožavanju italijanske vojske in uničevanju proti revolucionarnih belogardističnih oddelkov ter se nato oboroženi s težkim orožjem vrneta nazaj v Slovensko Primorje. Brigadi sta se pred odhodom združili v eno samo brigado "Ivana Gradnika",

ki se je v Ljubljanski pokrajini vključila v XIV. divizijo. V Slovenskem Primorju pa je ostal samo novoustanovljeni Primorski odred pod poveljstvom komandanta Ivana Turšiča - Istoka, ki je imel dva bataljona - enega na Krasu, drugega pa na Vipavskem in Trnovski planoti. Ustanovljene so bile tudi 4 sabotažne skupine, osnovati pa je je mislil še tretji bataljon na področju zapadno od Soče. (32)

Priliv novincev v osvobodilno vojsko je namreč tudi po odhodu Gradnikove brigade v Ljubljansko pokrajino ostal tolikšen, da je bilo v začetku septembra pripravljenih 2oo novincev, da odidejo za brigado. Tako se je vse bolj uresničevala misel, ki jo je Pokrajinski komite KPS za Prim-orsko že junija 1943 sporočil štabu Primorske operativne zone: "Ko bo pričela razpadati italijanska vojska, se bo pojavila množica dezerterjev iz te vojske po naših vaseh. Ti fantje bodo iz najboljših letnikov izvežbani vojaki, deloma zakaljeni v bojih, skratka neprimerno boljši element od tistega, ki ga imamo zdaj v naših vrstah. Imeli bodo deloma tudi orožje. Pritegnitev tega elementa v partizane bo prava prekretnica v našem osvobodilnem gibanju." S tem dejstvom je računal Glavni štab Narodno osvobodilne vojske Slovenije, ko je poklical Primorski brigadi v Ljubljansko pokrajino, v Slovenskem Primorju pa pustil le Primorski odred.

Z ustanovitvijo dveh primorskih brigad in pošiljanjem novincev v centralno Slovenijo, razširitvijo mreže organizacij OF po celem Slovenskem Primorju in odstranitvijo vseh možnosti za formiranje kakršnekoli protirevolucionarne politične ali vojaške organizacije, je osvobodilno gibanje v Slovenskem Primorju ne samo dohitelo, marveč celo prehitelo razvoj v nekaterih drugih slovenskih pokrajinah. Zato je ob kapitulaciji Italije lahko dvignilo primorsko ljudstvo v splošno oboroženo vstajo in se v njih afirmiralo kot

edina vojaška in politična sila slovenskega naroda v Slovenskem Primorju.

II. Splošna oborožena vstaja ob kapitulaciji Italije

Primorsko ljudstvo v oboroženi vstaji - Razoroževanje italijanske vojske in Goriška fronta - Obdobje po prvi pokrajinski partijski konferenci in prvem pokrajinskem plenumu OF za Primorsko je dalo osvobodilnemu gibanju v Slovenskem Primorju ono širino in intenzivnost, ki mu je bila potrebna, da ob dogodku, kakršen je bil kapitulacija Italije, kvalitativno preraste v novo obliko boja - da vzplamti v splošen oborožen upor ljudstva proti nacionalnemu in socialnemu zatiranju.

Ko je Italija 8.septembra 1943 zvečer objavila brezpogojno kapitulacijo vseh svojih oboroženih sil, je Pokrajinski komite KPS za Primorsko naročil vsem okrožnim komitejem KPS, naj se povsod organizira in oboroži Narodna zaščita, ki naj zasede občine, pošte kolodvore itd., naj se do nadaljnega ustavijo vse sovražnosti proti italijanski vojski in vojaške akcije usmerijo izključno proti nemški vojski ter končno še poudaril, naj s pomočjo Narodne zaščite v svojih krajih prevzamejo oblast.

Že prve dni po kapitulaciji Italije je bilo v vstaji celo Slovensko Primorje. Ta je v večini krajev potekala tako, da so se pod vodstvom odbornikov OF oborožili prebivalci in skupaj z novoustavljenimi enotami Narodne zaščite in redkimi partizanskimi enotami razoroževali italijansko vojsko, pregnali karabinjerje, zasedli uradne zgradbe in vzpostavili legalno oblast ljudstva, ki jo je to izvajalo preko terenskih odborov OF. Splošno oboroženo vstajo v Slovenskem Primorju so vodili okrožni komiteji KPS in odbori OF, pred Gorico, kjer je nastala prava fronta pa še štab Primorske operativne cone.

Osvobodilna vojska sama bi prav gotovo ne bila kos osnovni nalogi tega trenutka - razorožiti italijanske voj-

ske, saj je Primorski odred imel le dva bataljona in nekaj sabotažnih skupin, vsega skupaj okrog tri sto mladih in neizkušenih ljudi. Nasproti vsem tem pa je ostala ogromna italijanska vojska v moči dveh armadnih zborov. To sta bila tržaški XXIII. armadni zbor z divizijo "Sforcesca" v Sežani in videmski XXIV. armadni zbor z divizijama "Torino" v Gorici in "Iulia" v Beneški Sloveniji ter III. alpinsko mobilno brigado v Tolminu. Poleg teh vojaških operativnih enot pa so bile v Slovenskem Primorju še enote graničarjev, fašistične legije, karabinjerske postaje, finančna straža, gozdna milica itd.

V skladu z navodili Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko sta štab Primorske operativne cone in Pokrajinski odbor OF za Primorsko 9.septembra poslala poveljstvu italijanskih oboroženih sil v goriški zoni dopis, ki pravi: (35, 36)

"In sequito alla conclusione dello stato di armistizio fra l'Italia e l'Inghiltera, l'Unione Sovietica e gli Stati Uniti, la nostra posizione rispetto alle Forze Militari Italiane ha subito un radicale mutamento. In base a questo mutamento Il Fronte Liberatore Sloveno, quale unico rappresentante ed unica autorita del popolo Sloveno per la liberazione nazionale e qualle alleato del bloco Anglo-Sovietico - Americano, Vi propone un cotatto allo scopo di raggiungere mediante dei colloqui consecutivi, ma reciprosa intesa per la lotta comune contro la Germania di Hitler. Comunicatesi con precisione, come e dove averrà take contatto con i nostri rappresentanti, come pure per il latore della presente, siamo in altesa del savacondotto di spetanza a tutti i parlamentari..."

Poveljnik divizije "Torino" general Malaguti je res pristal na pogajanja in na njih obljubil, da se bo uprl nemški vojski. V tem času se je res upiral prihodu nemške

okrepitve, toda ko je postal nemški pritisk močnejši in mu je začela uhajati vojska, ki so jo razoroževali oddelki osvobodilne vojske, Narodna zaščita in ljudstvo na eni, Nemci pa na drugi strani, je odpovedal in ni pomagal osvobodilni vojski pri njenem nadaljnjem boju proti nemškim vojaškim enotam.

Že 9.septembra so bile v Gorici demonstracije, toda fašisti so začeli z oklopnimi vozili razganjati množice. Toda ljudstvo je vseeno prisililo italijanske oblasti, da so izpustile iz zaporov politične zapornike in internirance. V predmestju pa sta že prvi dan zasedla položaje oba bataljona Primorskega odreda.

Isti dan dopoldne je prišlo do pogajanj med Okrožnim odborom OF za Tolminsko in poveljnikom italijanskih enot na tem področju generalom Massinijem. Predstavnika OF sta se pogajala zato, da bi se italijanske enote uprle nemški vojski in jo razorožile, preprečile priliv novih nemških enot od Podbrda in pripravile fronto na stari utrjeni črti iz prve svetovne vojne. Toda general Massini se je bal ukrepati na lastno pest in se je tudi izgovarjal, da ima premalo sil za takšno fronto, je pa ponudil orožje in vojaško opremo. Toda ta gesta je bila tako brez pomena, ker so njegovi vojaki že zapuščali enote, ki jih je ljudstvo razoroževalo, pa tudi skladišča so bila že brez kontrole.

Na Južnem Primorskem pa predstavlja največji uspeh razorožitev I. brze divizije, ki je hotela s Hrvatske preko Istre v Italijo. Toda Narodna zaščita jo je ustavila med Markovščino in Obrovom, kjer je nato stala dva dni. Medtem so se vršila pogajanja za skupni nastop proti nemški vojski v Trstu in izdelan načrt za napad. Toda, ko bi enote morale na položaje, so vojaki začeli odmetavati orožje in odhajati

dalje proti Trstu. Divizija je bila v celoti razorožena in je bilo zaplenjenih šest oklopnih vozil, voz metalec ognja, 16 topov, okrog 100 kamionov in ogromno število pehotnega orožja. Vse to je bilo nato s kamioni odpeljano na skrivna mesta. Pri diviziji se je nahajal tudi bataljon alpinov, ki je še po razoroževanju divizije bil pripravljen za boj proti nemški vojski. Toda ko so alpini videli razpad celotne divizije, so tudi oni odšli proti Trstu, razen komandanta bataljona, ki je še nekaj časa ostal v osvobodilni vojski.

Italijanski vojski je bilo skoraj povsod ponujeno sodelovanje za skupni boj proti nemškemu okupatorju, toda do sodelovanja ni prišlo, razen da je nekaj italijanskih vojakov v teh dneh vstopilo v osvobodilno vojsko. Vzrok za neuspeh pri pogajanjih za skupni boj leži predvsem pri italijanskih štabih, ki niso bili pripravljeni preiti v odkrit boj proti nemški vojski, ker niso dobili nobenega ustreznega povelja. Tam pa, kjer bi morebiti štabi bili pripravljeni za skupni boj, pa do tega ni prišlo, ker se italijanski vojaki niso hoteli boriti. Ti namreč niso več zaupali svojim štabom, niso namreč mogli verjeti, da bi jih isti oficirji, ki so jih na Balkanu učili moriti in požigati, mogli voditi v osvobodilnem boju, niso mogli zaupati, da bi jih ljudje, ki so jih do včeraj vodili v slepem zavezništvu do Hitlerjeve Nemčije, zdaj mogli iskreno voditi v boju proti nji.

Osvobodilna vojska je seveda razorožila skoraj vso italijansko vojsko, ki ni bila pripravljena boriti se proti nemški vojski. Tako so bile v Slovenskem Primorju razorožene divizije "Torino", "Celere" (1.brza divizija), del divizije "Sforcesco", bataljon divizije "Macerata" ter večina karabinjerskih in finančnih postaj. Zaplenjenih je bilo preko tisoč strojnic, 30 topov, 50 minometov, 200 kamio-

(37)

nov, 6 oklopnih avtomobilov, 4 lahki tanki in ogromno število lahkega pehotnega orožja ter vojaške opreme.

Takšno izobilje orožja in radost ob zmagi nad dolgoletnim zatiralcem sta pred Gorico ustvarilo pravo fronto. Osvobodilna vojska, ki je bila že v mestu, se je umaknila iz njega. V začetku je bil namreč v nji le bataljon grenadirskega polka 71.nemške pehotne divizije, ki je bil ob kapitulaciji Italije obkoljen, a mu je prišla pomoč iz Vidma in Trsta. 12.septembra je okrepljen sovražnik začel siliti iz mesta in tako je prišlo do prvih spopadov z enotami Severnoprimorskega in Južnoprimorskega odreda, ki sta se v teh dneh razvila iz obeh bataljonov bivšega Primorskega odreda. Severnoprimorski odred je držal položaje od Sv. Gore nad Solkanom do Ajševice, Južnoprimorski pa odtod do Mirna.

Prve dni so bile enote obeh odredov celo v napadu in pridobile nekaj terena, nato pa so spet Nemci prodirali na položaje odredov, a ta sta jih vztrajno odbijala. Čeprav so nemške enote imele tanke in motorizacijo ter bile vsekakor bolje organizirane, pa je bilo na strani osvobodilne vojske inpozantno število enot in njih brezmejno junaštvo. Borbena črta je valovila v ogorčenih bojih celih deset dni. Do 19.septembra sta odreda uničila dva tanka, zajela dve avtoblindi in dva lahka avtomobila, Nemcem pa so se do tega časa posrečili vdori do Branice iz smeri Trsta in v Volčjo Drago iz smeri Gorice. Najhujši boji pa so bili 22.septembra, o katerih je neki nemški vojni dopisnik zapisal:"Zelo šibka posadka v Gorici, obkrožena s treh strani od band, je morala pretrpeti hude ure... Ko so dobili priliv iz okolice Ljubljane in Reke, so voditelji band 22.septembra segli po zelo dobro pripravljenem načrtu za veliki udarec proti Gorici. Kljub

številni šibkosti obrambe je bil krvavo odbit napad na letališče, ki bi naj sovražnim letalom odprlo pot proti področju Krasa. Toda od Sv.Marka sem je več kot 500 upornikov najprej vdrlo v mesto in odrezalo nemško zaščito. Tretji napad, ki se je začel s severa in ga je spremljal ogenj iz minometov in topov, je bil zaustavljen z našim protiudarcem.

Čeprav je bila goriška fronta strateško in praktično zgrešena odločitev, je vendarle pokazala visoko zavest primorskega ljudstva in je bila svetal primer junaštva osvobodilne vojske. Umikati se je začela šele takrat, ko so ji Nemci v ofenzivi prišli za hrbet in jo tudi z močnejšimi silami v moči divizije začeli tolči s čelne strani.

Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo - Kapitulacije Italije pa poleg zloma italijanskih oblastnih, političnih in vojaških ustanov pomeni tudi ustvaritev obširnega osvobojenega ozemlja. Nemci namreč niso imeli dovolj vojske, da bi lahko takoj zasedli področje, s katerega se je umaknila italijanska vojska, z njo pa v glavnem tudi italijanski oblastni organi, ni jim pa to bilo mogoče tudi in predvsem zaradi moči osvobodilne vojske, ki je v teh dneh izredno narastla. Tako je nastalo obširno osvobojeno ozemlje, ki se je raztezalo na sever vse do italijansko-nemške meje, na vzhod do Gorenjske, Dolomitov in dalje na Notranjsko in Dolenjsko, na jug v Hrvatsko Istro, na zahod pa tja do predmestja Trsta, Tržiča, čez Goriška Brda do Krmina in čez Beneško Slovenijo do Čedada. Nemci so obvladali le večja mesta kot Trst, Gorico, Tržič, Videm, Čedad in Tolmin ter železniške proge.

Za narodnoosvobodilno gibanje osvobojeno ozemlje ni imelo zgolj vojaškega, temveč predvsem politični pomen. Politični in vojaški voditelji so namreč glede tega imeli pravilno stališče, da je osvoboditev določenega ozemlja iz-

rednega pomena, saj se na njem vzpostavi legalna ljudska oblast, opravi mobilizacija, poživi delo množičnih organizacij itd.

Tudi osvobojeno ozemlje v Slovenskem Primorju je doživljalo izreden politični razvoj. Čeprav je bilo obdobje "prve svobode" kratko, saj je v centralni Primorski trajalo komaj petnajst dni, pa so vendarle bile "splošna oborožitev in zanjo zvezana mobilizacija, triumf OF kot edine politične sile in ustanovitev Narodno osvobodilnega sveta... tri velike postavke dobe od 8.do 25.septembra." (Poročilo NOS za PS 9.10.1943 v AMNO).

Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo se je ustanovil 11.septembra 1943, ko je v "Proglasu Primorskim Slovencem" objavil: (38)

"Borba, ki jo je pred dvema letoma započela Osvobodilna fronta slovenskega naroda, se bliža svojemu zmagovitemu koncu. Zato se je iz vseh živih in borbenih sil, ki so doslej vodile naš osvobodilni boj na Primorskem, ustanovil Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo kot predstavnik primorskega ljudstva, da bi pod vodstvom Izvršnega odbora Osvobodilne fronte prevzel odgovornost za urejanje vseh vprašanj narodno-osvobodilnega boja primorskega ljudstva in utrjevanja njegove narodne oblasti. V njem so zbrani predstavniki iz vseh predelov Primorske, ljudje vseh poklicev in svetovnih naziranj, ljudje, ki so se na poziv Komunistične partije Slovenije že pred dvema letoma začeli zbirati v Osvobodilni fronti in vse odtlej zvesto borili za naše narodno odrešenje."

Proglas, ki so ga podpisali predsednik dr. Jože Vilfan, podpredsednik pisatelj France Bevk, tajnik dr. Aleš Bebler in osemnajst članov, pravi na kraju, da je Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo sklenil kot svoj

prvi ukrep splošno mobilizacijo" in pozval vse Slovence v Slovenskem Primorju v vrste Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. (Primorski poročevalec, II/9,15.9.1943.).

Res je že ob ustanovitvi izdal "Odlok o mobilizaciji", v katerem je odločil, da morajo vsi za orožje sposobni moški od 18 - 45 leta starosti, stopiti v osvobodilno vojsko, medtem, ko je vse drugo prebivalstvo dolžno z vsemi silami sodelovati v tej splošni mobilizaciji in da se iz vrst žena in deklet sprejemajo prostovoljci za Narodno osvobodilno vojsko Jugoslavije.

Toda še preden je ta odlok prispel v vse predele Slovenskega Primorja, je te že zajela splošna oborožena vstaja in ne samo mladeniči in možje, ampak celo dekleta in starci, so bili že prostovoljno stopili v osvobodilno vojsko, tako da se je v teh dneh ustanovilo okrog 30 novih bataljonov.

Med najbolj razgibanimi predeli je bilo Goriške okrožje z Vipavsko dolino, kjer so bili v tem času sedeži vodilnih organov osvobodilnega gibanja. Oba bataljona Primorskega odreda sta v teh dneh tako narastla, da sta se iz njiju ustanovila Severno primorski in Južno primorski odred, ki sta držala položaje na goriški fronti. Poleg teh se je ustanovil še Vipavski bataljon, v Vrtovinu je bil iz bivših slovenskih internirancev ustanovljen poseben bataljon, pa tudi bivši internirani iz Črne gore so ustanovili svoj poseben bataljon.

Na Krasu se je že prvi teden po kapitulaciji Italije ustanovil Kraški bataljon. Pri Nabrežini je nastal še Nabrežinski bataljon, v bližini Temenice se je ustanovil "Bataglione Triestino d'Assalto".

V Slovenski Istri se je ustanovil Istrski odred, pri Miljah pa se je že do 11.septembra ustanovil I.ba-

taljon poznejše Tržaške brigade, ki ga je vodil Zoll. Mnogo novincev iz Slovenske Istre pa je vstopilo v novoustanovljeno II. Istrsko brigado, katere IV. bataljon je ob podpori protifašistično razpoloženega prebivalstva 29. septembra rešil iz koprskih zaporov več sto političnih zapornikov.

Novinci iz pivškega in brkinskega okrožja so odhajali proti Knežaku in na Mašun, kjer sta se 17. septembra ustanovila dva, 22. septembra tretji in do konca septembra že četrti bataljon. Tu je bil 25. septembra ustanovljen tudi Tržaški bataljon, ki je bil čez dva dni priključen k Tržaški brigadi.

V idrijskem okrožju na Severnem Primorskem so se že prve dni po kapitulaciji Italije ustanovili trije bataljoni, ki so se združili v Idrijski odred.

V tem času je bil posebno razgiban predel zapadno od Soče. V Brdih so kmalu nastali štirje bataljoni, ki so se združili v Zapadnoprimorski odred. Organizatorja italijanskih prostovoljcev Mark in Tribuno pa sta ustanovila bataljon garibaldincev, ki je tesno sodeloval z Zapadnoprimorskim odredom. Deli tega odreda so bili na goriški fronti na zapadni strani Gorice, vendar niso tako pritiskali na mesto kot ostala odreda, pač pa napadali cesto in železnico Gorica - Videm.

Na Tolminskem je kmalu nastal Bataljon "Franca Šavlija - Medveda". Ko je konec septembra odšel na Kobariško, se je v Baški grapi ustanovil novi Bataljon "Simona Kosa", iz katerega so kmalu nastali trije bataljoni.

Na Kobariškem, v Beneški Sloveniji in Reziji so bile pred kapitulacijo Italije tri terenske organizacijsko-politične karavle, ki so imele skupno vodstvo in služile kot jedro za ustanavljanje novih enot na tem področju. Že drugi dan po kapitulaciji Italije je vodstvo karavel poslalo v vse

smeri svoje patrulje za zbiranje prostovoljcev v osvobodilne enote. Že v nekaj dneh so bile ustanovljene Bovška, Idrska, Nadiška, Breginjska in Beneška četa. Iz njih je bil 15. septembra 1943 ustanovljen Bataljon "Andreja Manfreda", katerega komandant je postal Franc Uršič - Joško, politkomisar pa Franc Črnugelj - Zorko. Vse čete so iz dneva v dan sprejemale nove prostovoljce in se tako stalno večale. Že septembra 1943 je bataljon uspešno odbijal manjše sovražnikove izpade iz Bovca, Tolmina in Čedada ter pri tem uničil, ranil in ujel nekaj nemških vojakov.

Ker so čete Bataljona "Andreja Manfreda" zaprle vse ceste in prehode v smereh proti Bovcu, Tolminu in Čedadu, je na Kobariškem nastalo osvobojeno ozemlje, ki so ga začeli imenovati "Kobariška republika". Da je to bila res prava partizanska država, govori tudi dnevnik funkcionarja fašistične stranke v Gorici, ki ob koncu septembra 1943 pravi med drugim: "... Cona Kobarid je cela v rokah upornikov, ki so organizirali pravo partizansko republiko ..."

Tako je primorsko ljudstvo s svojim prostovoljnim vstopom v osvobodilno vojsko dejansko izvedlo plebiscit za neuklonljivo nadaljevanje neizprosnega boja proti novemu okupatorju in njegovim pomagačem in za združeno Slovenijo v novi Jugoslaviji. Ko je (16. septembra 1943) dr. Aleš Bebler priletel z letalom izpred Gorice v Izvršni odbor OF na centralnem osvobojenem slovenskem ozemlju, je Vrhovni plenum OF 16. septembra izdal proglas, s katerim je proglasil priključitev Slovenskega Primorja k svobodni in demokratični Jugoslaviji, hkrati pa je italijanski narodni manjšini na priključenem ozemlju zajamčil avtonomijo. Istega dne je izdal odlok, s katerim je poveril za javno upravo na primorskem ozemlju Narodnoosvobodilni svet in to ozemlje izvzel iz območja Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje, ki ne je bila osnovala pri Izvršnem odboru OF. Obenem je Vrhovni plenum

(39)

(40)

OF kot najvišja oblast v Sloveniji pritegnil v svoj sestav tudi predsedstvo Narodnoosvobodilnega sveta.

Izmed več odlokov, ki jih je izdal Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo, sta bila posebno pomembna "Odlok o volitvah ~~v~~ občinskih narodnoosvobodilnih odborov" in pa "odlok o veleposestvih". V prvem je odločil, da "o vseh zadevah javnega življenja sklepajo in izvrševanje teh sklepov nadzorujejo vsi nad 18 let stari državljani, moški in ženske brez vsake razlike. Te pravice pa nimajo narodni izdajalci in pravi fašisti..." V ta namen se državljani zbirajo na občinske in na vaške zbore in na njih izvolijo ali odpokličejo tudi občinske narodnoosvobodilne odbore oziroma vaške pododbore. Na volitvah, ki so bile v septembru, oziroma drugi polovici oktobra in začetku novembra 1943, je bilo izvoljenih preko 7o občinskih narodnoosvobodilnih odborov, katerih osnovna naloga je bila buditi borbeno zavest ljudstva, sodelovati z osvobodilno vojsko in mobilizirati vse gospodarske možnosti za osvobodilni boj, voditi evidenco vojnih obveznikov, iskati sredstva za pomoč žrtvam okupatorjevih zločinov, odmerjati in pobirati narodni davek itd. V okrožjih so se ustanovili okrožni narodnoosvobodilni odbori, ki so izvajali oblast na drugi stopnji in bili podrejeni Narodnoosvobodilnemu svetu za Primorsko Slovenijo. Do tedanji terenski in okrožni ter rajonski odbori OF, ki so bili podrejeni Pokrajinskemu odboru OF za Primorsko, pa so postali organi OF kot političnega protifašističnega gibanja.

"Odlok o veleposestvih", po katerem so bili razlaščeni veleposestniki okupatorskih narodnosti, narodni izdajalci, zavod "Ente per la rinascita agraria delle Tre Venezie", itd. se je zaradi objektivnih težav mogel izvesti le delno. Tam, kjer je bilo ozemlje osvobojeno ali kontrolirano po osvobodilni vojski, so veleposestniki okupatorskih narodnosti in domači izdajalci zbežali pod okupatorjevo varstvo

in so veleposestva upravljale gospodarske komisije občinskih ali okrožnih narodnoosvobodilnih odborov. Tako je bilo tudi s posestmi "Ente per la rinascita agrarira delle Tre Venezie", s katerih so nekateri najemniki italijanske narodnosti zbežali v Italijo, del njih pa je ostal še dalje na posestvih in odrajtoval najemnino novi ljudski oblasti. Delitev zemlje med agrarne interesente se zaradi posebnih političnih in gospodarskih razmer ni mogla izvesti. Toda že sama načelna rešitev teh vprašanj je dala osvobodilnemu gibanju nov polet, saj je bila za njo pokazana tudi praktična rešitev, ki se je izvedla šele po končanem boju.

Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo pa ni bil samo neke vrste zakonodajni organ za Primorsko Slovenijo, odgovoren Izvršnemu odboru OF, temveč se je moral baviti tudi z izvrševanjem posameznih odlokov. Za to je ustanovil ožje telo, ki se je imenovalo Odbor Narodnoosvobodilnega sveta, v katerem so poleg predsedstva bili tudi referenti za posamezne zadeve (vojska, uprava, prosveta, finance, gospodarstvo, kmetijstvo, promet, zdravstvo in verstvo).

Navdušenje primorskega ljudstva za OF in osvobodilno vojsko se je v teh dneh kazalo tudi na zborovanjih oziroma tako imenovanih mitingih, ki so bili po celem Slovenskem Primorju. Taki osrednji mitingi so bili v Ajdovščini, Vipavi, Rihenberku, Črnicah in Idriji, po ostalih krajih pa so jih organizirali okrožni in rajonski odbori OF in vojska. Začele so se izvajati tudi volitve v Zbor odposlancev slovenskega naroda. Bilo je izvoljenih le 1o do 2o odposlancev, nato pa je volitve prekinila sovražna ofenziva, ki je tudi že izvoljenim odposlancem onemogočila odhod iz Slovenskega Primorja. Na Zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1.do 3.oktobra 1943, ki je bil v "slovenski narodni zgodovini prvi demokratično izvoljeni, iz ljudskih predstavnikov obstoječi zbor", je bilo iz Slovenskega Primorja navzočih

je 28 odposlancev iz Brkinov in Slovenske Istre.

Nemška okupacija Slovenskega Primorja - Jesenska sovražna ofenziva - Narodno-osvobodilna vojska Jugoslavije je ob kapitulaciji Italije ustvarila ogromno osvobojeno ozemlje, ki je ponekod obsegalo cele strnjene pokrajine, drugod pa področja, ki so bila presekana le s posadkami ob progah in v večjih mestih. Te posadke so v Slovenskem Primorju sestavljale enote nemške 71.pehotne divizije, ki so že 26.avgusta 1943 zasedle železnico in večja mesta in nato po 8.septembru razoroževale italijansko vojsko v teh krajih, pomagale pa so jim tudi nove enote, ki so ta dan prišle v Slovensko Primorje in Severno Italijo. Toda te enote niso mogle preprečiti ustanovitve osvobojenega ozemlja, ki je s svojimi novo nastalimi enotami začelo resno ogrožati zaledje južne fronte, na kateri so v septembru 1943 plamteli hudi boji.

Že 12.septembra 1943 je Hitler na konferenci z visokimi političnimi in vojaškimi osebnostmi ukazal, da se mora vse ozemlje, ki so ga zasedli partizani "radikalno očistiti" in da se na tem ozemlju razmesti nekaj nemških divizij, ki bodo sposobne, da v vsakem trenutku pravočasno intervenirajo proti katerikoli fronti.

Za ofenzivo, ki je nosila naziv "Wolkenbruch", so Nemci privlekli iz Italije okrepljeni SS tankovski korpus. V njegovem sestavu so bile v tem času 1.SS takonvska divizija "Leibstandarte Adolf Hitler", deli takonvske divizije "Hermann Göring", 71.pehotna divizija, deli 44.grenadirske divizije, 162. pehotna divizija "Turkestanska" in deli 188. rezervne gorske divizije, medtem, ko je celotna divizija prispela šele v začetku novembra.

Osvobojeno ozemlje, proti kateremu so Nemci namenili prvo fazo svojih ofenzivnih operacij, je obsegalo

področje omejeno na severu z reko Idrijco, na zapadu z reko Sočo, na vzhodu in ~~zapadu~~ jugu pa z železnico Logatec - Postojna-Trst. Ta centralni del osvobojenega ozemlja v Slovenskem Primorju je bil za sovražnika najnevarnejši, saj je ogrožal dve pomembni železniški progi Podbrdo - Sv.Lucija - Gorica-Trst in Logatec - Postojna - Trst. Obenem pa so se na njem nahajali vodilni politični, oblastni in vojaški organi osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju. (45)

Ofenziva se je začela 22.septembra, ko je sovražnik začel z osnovnim udarcem s ceste Postojna - Trst, hoteč razbiti zaščitnice goriške fronte na tej strani in nato prodirati proti središču osvobojenega ozemlja in omajati goriško fronto s hrbta. Ko je na tem delu premagal odpor Kosovelove, Gradnikove in bataljonov poznejše Gregorčičeve brigade, je 25.septembra zasedel Ajdovščino, ki jo je prejšnji dan bombardiral. Istočasno je začel tolči goriško fronto še s čelne strani, kjer so se ji upirali bataljoni poznejše goriške brigade, ki so se nato umaknili v notranjost osvobojenega ozemlja. Prodiral pa je tudi s severa, kjer se mu je upiral Idrijski odred. Vse partizanske enote so se za tem, ko je sovražnik obvladal ceste, pomaknile v višje ležeče predele Krasa, Trnovskega gozda in Banjške planote, kjer so se izmikale sovražnikovemu obkoljevanju.

Sovražnik je konec septembra zaključil prvo fazo ofenzive in v začetku oktobra začel drugo fazo, ki je zajela Brkine, Slovensko in Hrvatsko Istro. Uspelo mu je razbiti nekaj novo ustanovljenih enot, ki so izgubile določen odstotek kolebajočih in neodpornih mobilizirancev, zaseči mnoga skladišča in vojaški materijal, ni pa mogel uničiti osvobodilnega gibanja. Ostali pa so še precejšnji predeli osvobojenega ozemlja, tako, da je moral funkcionar republikanske fašistične stranke priznati v svojem dnevniku:

"Nemci kontrolirajo na desnem bregu Soče samo občine Gorica, Idrija in Ajdovščina. Majhne posadke so v Tolminu in Podbrdu z nalogo, da čuvajo skladišča in železniške naprave. Cona Kobarid je cela v rokah upornikov, ki so organizirali pravo partizansko republiko. Isto se lahko trdi za dolino Cerknega, v kateri so partizani v popolni zvezi z onimi na področju Ljubljane."

Pač pa je sovražnik izvajal hud teror nad civilnim prebivalstvom, predvsem s streljanjem civilnega prebivalstva in požiganjem hiš (največ v Istri) in odvajanjem ljudi v internacijo, saj je samo v času ofenzive po lastnih podatkih zasegel preko tisoč ljudi.

Ustanovitev Operacijske cone "Jadransko Primorje" - Na sestanku pri Hitlerju 12.septembra 1943 je bilo sklenjeno, da se na italijanskem ozemlju, ki je politično in operativno važno, ustanovijo operativne cone. Taki ozemlji sta bili Jadransko Primorje, ki je tvorilo zvezo med alpinsko in balkansko fronto ter Predalpsko področje, ki je tvorilo neposredno zvezo med Italijo in Nemčijo. Na prvem je bila ustanovljena "Operationszone Adriatisches Küstenland", katere visoki komisar je postal koroški gauleiter dr.Rainer, na drugem pa "Operationszone Alpenvorland", katere visoki komisar je postal tirolski gauleiter dr. Hofer. Oba sta bila podrejena neposredno Hitlerju. (46)

Visoki komisar dr. Rainer je 1.oktobra 1943 izdal "odredbo o izvajanju javne oblasti po visokem komisarju", v kateri je določil, da bo izključno sam izvajal vso civilno oblast v Operacijski coni "Jadransko Primorje", ki jo sestavljajo furlanska, goriška, tržaška, istrska, reška in ljubljanska provincia. Določen je tudi, da ostane v provincah v veljavi dotlej veljavno pravo, kolikor ne naspro- (47)

tuje varnostnim ukrepom področja ali pa kolikor ga ne bo sam spremenil. Vsa oblastva in javni uradi morajo nadaljevati svoje delo po njegovih navodilih.

Ker so bili prefekti, oziroma predsednik provincialne uprave v Ljubljanski provinci nenemške narodnosti, je 22. oktobra izdal odredbo, da bodo v provincah postavljeni "nemški svetovalci", katerih naloga bo skrbeti, da se bo vsa javna oblast v provincah izvajala v skladu z navodili visokega komisarja.

19. oktobra 1943 je visoki komisar izdal "odredbo o izvajanju sodstva v Operacijski coni "Jadransko Primorje", ki določa, da ostane nedotaknjena pristojnost obstoječih sodišč v vseh civilnih in kazenskih zadevah, izvzemši one zadeve, ki jih bo prevzelo izredno sodišče za javno varnost. To izredno sodišče se ustanovi pri visokem komisarju, ki določi njegovega predsednika in člane ter lahko anulira ali pa spremeni njegove sklepe. Odredba predvideva smrtno kazen za napad na pripadnike nemške vojske, nemške ustanove ali naprave.

29. novembra in 6. decembra 1943 sta izšli dve zelo važni odredbi, ki sta še najbolj nasprotni mednarodnemu dogovoru o vojni in okupaciji. Prva - "odredba o obvezni vojni službi v Operacijski coni "Jadransko Primorje" določa, da so obvezni za vojno službo italijanski državljani, ki spadajo v letnike, določene z italijanskim zakonom o civilni mobilizaciji, ki je bil izdan 31. oktobra 1942. Vojni službi zadoste oni, ki opravljajo službo v domačih samoobrambnih oddelkih, v službi obnove, v nemški vojski, v oddelkih SS in nemški policiji, v organizaciji TODT ali v oddelkih nove italijanske vojske, prav tako ji zadoste osebe, ki delajo v podjetjih, ki jih visoki komisar določi kot važne za vojno. Druga - odredba o ustanovitvi doma-

žih samoobrambnih oddelkov v Operacijski coni "Jadransko Primorje" - določa, da se za pomoč pri vzdrževanju javnega reda in varnosti lahko ustanove domobranski oddelki, ki so sestavljeni iz domačih prostovoljcev, sposobnih za nošenje orožja. Poveljstvo nad temi oddelki imajo v imenu visokega komisarja prizadeti višji vodje SS in policije.

Policijska oblast v Operacijski coni "Jadransko Primorje" je bila namreč urejena na isti način kot v nemških pokrajinah. Policijski poveljnik v Ljubljanski pokrajini je postal višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju grupenführer - SS in generallajtnant policije Ervin Rösener, v ostalih pokrajinah pa višji vodja SS in policije v Operacijski coni "Jadransko Primorje" grupenführer SS in generallajtnant policije Odilo Globocnik, ki je bil odrejen najvišjemu vodji SS in policije v Italiji Obergrupenführerju SS Karlu Wolffu.

"Odilo Globocnik je spadal med one pripadnike SS, ki sta jih Himmler in Heydrich izbrala za najslabša dela" (G. Reitlingen, Die SS, Tragödie ~~einer~~ einer deutschen Epoche, Wien). Že kot kurir med avstrijskimi nacisti in Hitlerjem je bil zapleten v rop dragocenosti, pozneje je postal gauleiter Dunaja, a je bil odpuščen zaradi protizakonitih špekulacij s tujo valuto. Nato ga je Himmler postavil za vodjo SS in policije v Lublinu in ko je leta 1942 postala pokrajina Lublin s svojimi plinskimi celicami v Belsecu, Sobiboru in Treblinski zadnja postaja evropskega Židovstva k uničenju, je postal še vodja "Todeslager - Organisation Aktion Reinhard", pri čemer mu je strokovno pomagal kapetan Christjan Wirth. Toda Globocnik si je preveč vtaknil v lastni žep in ga je Himmler nato skupaj z Wirthom poslal v Trst, kjer sta oba našla zasluženo plačilo: Wirtha so ubili slovenski partizani, Globocnik pa se je tik pred koncem vojne smrtno ponesrečil. (Istotam).

Obe odredbi predstavljata osnovo, na kateri so Nemci pozimi 1943/1944 začeli z mobilizacijo za vojsko in domobranstvo. Nemci so imeli po kapitulaciji Italije v Slovenskem Primorju zelo malo sil, a so jih morali stalno krepiti. Medtem, ko je sprva prevladovalo število nemških vojaških enot (71. pehotna divizija, 162. pehotna divizija "Turkestanska" in 188. rezervna gorska divizija), ki so spadale pod "Poveljnika v Operacijski coni "Jadransko Primorsje" generala gorskih enot Küblerja, katerega štab se je poleti 1944 preimenoval v "Poveljstvo 97, armadnega zbora za posebno uporabo", je v drugi polovici 1944 leta začelo prevladovati število policijskih, domobranskih in drugih enot, ki so spadale pod Globocnika. Te sile so do aprila 1945. leta, ko je sovražnik izvajal zadnje očiščevalne operacije v operacijski coni, narastel tako, da je namška policija štela 15 bataljonov, od tega sedem nemške in 8 italijanske narodnosti, italijansko domobranstvo (Milizia difessa teritoriale, ki se je razvila iz bivših fašističnih legij), 15, slovensko 3 in hrvatsko 1 bataljon; kozaške sile (Brigade "Nordkaukasus" in "Kaukasisches Waffen SS - Verband") so štele 20 bataljonov in 8 rezervnih čet, sile z Balkana (četniška "Kozara" divizija, Jevdjevićev četniški korpus in Srbski dobrovoljački korpus) pa 52 bataljonov. Poleg tega sta bila še tu 8. bersaljerski polk "Tagliamento" in 24. brigada SS (kraških lovcev). Tako je torej bilo v tem času poleg nemških in italijanskih enot, ki so spadale v 97. armadni zbor za posebno uporabo, še 112 bataljonov, ki so bili podrejeni Globocniku. Čeprav številne moči posameznega policijskega bataljona ne gre enačiti z vojaškim, pa lahko mirne duše trdim, da je število okupacijskih sil v Operacijski coni "Jadransko Primorje", bilo ogromno. In če to število samo, čeprav niso vštete enote v Ljubljanski pokrajini, dovolj zgovorno priča o pomembnosti Jugoslovan-

skega in italijanskega osvobodilnega gibanja na tem ozemlju.

Po statističnih podatkih, ki jih je zbrala Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev, ima okupator od 9.septembra 1943 do 1.maja 1945 v Slovenskem Primorju (izvzeti so nekateri okraji tržaškega in goriškega okrožja, ki so bili pozneje v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja, zasedeni po zavezniški vojski), na vesti 4.451 umorov, 9.947 oseb je odpeljal v koncentracijska taborišča, kjer jih je 2.187 od teh umrlo in 19.7oo primerov požigov ali rušenj stanovanjskih, gospodarskih, verskih in kulturnih zgradb. (Podatki v arhivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev - AMNO).

Nemci so brez dvoma imeli namen, da po vojni obe ali pa vsaj dele obeh operacijskih con priključijo k Nemčiji, kar dokazujejo predvsem težnje obeh visokih komisarjev. Tako npr. Rainerjeva odredba 29.novembra 1943 sicer dovoljuje možnost nabiranja prostovoljcev za novo republikansko vojsko, toda njeno izvajanje je bilo sprva ustanovljeno, pozneje pa so Nemci za to določili maksimalno število - do 5 odstotkov vseh v operacijski coni vpoklicanih v vojno službo. Toda tudi ti prostovoljci so morali zapustiti operacijsko cono in oditi v Mussolinijevo republiko "Salò", ker v operacijskih conah načelno niso dovoljevali bivanja Mussolinijevi republikansko - fašistični vojski. Oba visoka komisarja sta celo na mejo svojih okupacijskih con nasproti ostali Italiji postavila lastno obmejno policijo, ki je zahtevala za prehod posebna dovoljenja. (E.F. Modlhausen, Die Gebrochene Ackse, Luxembourg 1949, str. 245 - 253).

Namen Nemcev dokazujejo tudi različne izjave. Tako je poznejši visoki komisar dr. Rainer že v avgustu 1943 leta predlagal Himmlerju, da je dana prilika za priključitev

analske doline Nemčiji in za združitev cele Kranjske. Him-
ler mu je nekoliko pozneje odgovoril, da je govoril s Hit-
lerjem, ki je glede Kranjske v glavnem soglasen, da pa njego-
ve zamisli gredo še dalje. Vendar pa dr. Rainer ni znal kaj
je Hitler mislil s temi besedami (zaslišanje dr. Rainerja -
ANNO). Toda generalni konzul v Mussolinijevi državi "Salò"
J.F. Moelhausen pravi, da je Hitler po kapitulaciji Itali-
je izjavil: "Ta izdaja nam bo vsaj dala priložnost, da la-
hko dobimo nazaj dve lepi nemški pokrajini." ("Dieser Ver-
rat wird wenigstens dazu dienen, dass wir zwei schöne deu-
tsche Provinzen zurücknehmen können". - Moellhausen, c.d.
str. 247).

III. Osvobodilni boj od jeseni 1943 do osvoboditve

A. Razvoj osvobodilne vojske v Slovenskem Primorju

Preraščanje oboroženih enot splošne ljudske vstaje v enote Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije - Ustanovitev novih brigad in divizij - V splošni oboroženi vstaji v Slovenskem Primorju se je ustvaril niz bataljonov in čet, ki jih je bilo treba povezati v večje enote in jih začeti vojaško in politično izobraževati. Te naloge se je lotil Operativni štab za Zapadno Slovenijo, ki je bil ustanovljen 18.septembra 1943 in katerega komandant je postal Lado Ambrožič, politični komisar pa Dušan Kveder. Njegova osnovna naloga je bila, da vodi ofenzivne operacije na Primorskem, Gorenjskem in v Dolomitih. Že 23.septembra 1943 je ukazal ustanovitev brigad in to: Goriške brigade, ki je nastala 26.9. iz Južno primorskega in Severno primorskega odreda, ko sta se umaknila izpred Gorice, Gregorčičeve brigade, ki je nastala konec septembra iz čet in bataljonov v Vipavski dolini, Kosovelove brigade, ki je nastala 24.9. iz treh bataljonov na Krasu, Vojkove brigade, ki je nastala 1.10 iz Idrijskega odreda, Soške brigade, ki je nastala 23.9. iz Zapadno primorskega odreda v Goriških Brdih, "Brigatta Triestina d'Assolto", ki je nastala okrog 23.9. iz italijansko govorečih Tržačanov in Tržičanov. V ofenzivi je bila močno prizadeta in nato priključena kot samostojni bataljon h Kosovelovi brigadi, dokler se ni spomladi 1944 ponovno ustanovila brigada. (52)

Toda Operativni štab za Zapadno Slovenijo v tem kratkem času ni mogel dobiti pregleda nad vsemi enotami, ki so nastale v splošni oboroženi vstaji v Slovenskem Primorju. Tako je na Kobariškem operiral bataljon "Andreja Manfrede", s katerim je navezal stike štab Soške brigade. Po sestanku zastopnikov obeh enot, se je 1. oktobra 1943 iz tega bataljona in iz I. bataljona Soške brigade ustanovila II. Soška bri-

gada. Za vzklajevanja vojaških akcij bech brigad na področju Goriških Brd, Kobariškega in Beneške Slovenije, se je ustanovil Operativni štab Soških brigad, ki je iz treh italijanskih garibaldinskih bataljonov ustvaril še III. Soško brigado. Toda po večkratnih pogajanjih so ti osnovali lastno italijansko brigado in se vkljulili v italijansko odporniško gibanje.

Iz bataljona "Simona Kosa" v Baški grapi so se kmalu razvili trije bataljoni in se 6. oktobra 1943 združili v Tolminsko brigado.

V okviru XIV. divizije, ki je imela v tem času operativno področje tudi jugozapadno od železnice Postojna - - Trst, pa so proti koncu septembra 1943 nastale Rabska brigada, Snežniška brigada ali Brkinska brigada in Istrska brigada iz Istrskega odreda v Slovenski Istri.

Tako je v Slovenskem Primorju bilo v enem samem mesecu ustanovljenih v celoti enajst novih brigad in dva odreda (Briško-Benečanski in Idrijsko-Tolminski), kar že samo po sebi priča o množičnem značaju oborožene vstaje. Seveda pa sovražna ofenziva ni prizanesla novo ustanovljenim brigadam in so bile nekatere ukinjene, oziroma priključene k drugim. Toda kljub vsemu je osvobodilni boj v Slovenskem Primorskem v tem času dobil množični značaj in bilo je že mogoče formirati primorske divizije.

Operativni štab za Zapadno Slovenijo je 6. oktobra 1943 ukinil Primorsko operativno cono in na svojem področju ustanovil tri divizije:

(53)

"Triglavsko divizijo" pod poveljstvom namestnika komandanta Dušana Švare in politkomisarja Cirila Keržiča so sestavljale Prešernova, Vojkova in Tolminska brigada. Njeno operativno področje je bilo Gorenjska ter Idrijsko in

Tolminsko okrožje.

Goriško divizijo pod poveljstvom namestnika komandanta Alberta Jakopiča in politkomisarja Rudija Mahniča, so sestavljale Goriška, Gregorčičeva in obe Soški brigadi. Njeno operativno področje je bilo Goriško, Vipavsko, Soška dolina, Goriška Brda, Kobariško in Beneška Slovenija.

Tržaško divizijo pod poveljstvom komandanta Rada Borštnarja in politkomisarja Darka Marušica, so sestavljale Gradnikova, Kosovelova in Tržaška brigada. Njeno operativno področje je bil Trst, Tržič in Kras.

Štab III. Operativne zone "Alpske" , ki se je ustanovil 22. oktobra 1943 po ukinitvi Opratívnega štabaza Zapadno Slovenijo, je 3. novembra 1943 ukinil Tržaško divizijo in reorganiziral ostali dve diviziji. Tolminsko brigado je priključil k Prešernovi, Goriško pa k Gradnikovi, obe sta poleg Vojkove brigade spadale v Triglavsko divizijo. Gregorčičevo brigado je priključil h Kosovelovi, ki je bila pod neposrednim poveljstvam štaba cone in imela odredne naloge. V sesta vu Goriške divizije pa so ostale XVII. brigada "Soška", ki si je pozneje nadela ime "Simona Gregorčiča", 18. brigada "Soška", ki si je pozneje nadela ime "Bazoviška" in 2o. brigada "Soška", ki je bila ustanovljena 21. oktobra in nato 11. novembra 1943 ukinjena.

Prve ofenzivne akcije primorskih divizij in sovražnikovi proti ukrepi - Načrt Operativnega štaba za Zapadno Slovenijo je bil, da s svojimi enotami uničuje sovražne postojanke v Slovenskem Primorju. Po tem načrtu so vse tri divizije v oktobru krenile v napad. (54)

Medtem, ko so enote Tržaške divizije napadale predvsem železnico in cesto Postojna - Trst, so enote Goriške divizi-

je, zlasti obe Soški brigadi, razvile svojo aktivnost v Goriških Brdih, na Kobariškem in v Beneški Sloveniji. I. Soška brigada je bila v Brdih in odtod napadala železnico in sovražne posadke v Soški dolini (5.10. napad na Ajbo, 10.10. napad na Anhovo in Plave ter elektrarno Ložice), konec oktobra pa se je premestila v Beneško Slovenijo, kjer je v noči od 13. na 14. november napadla sovražno posadko v Št. Petru na Nadiži, kjer je zaplenila precej pehotnega orožja. V tem času je II. Soška brigada branila "Kobariško republiko" in imela precej hude boje 6. oktobra, ko je sovražnik prodiral iz Čedada proti Št. Lenartski dolini in iz Bovca proti Kobaridu, hoteč vzpostaviti zvezo med svojimi oporišči. Toda brigada je ta dan in tudi naslednje dni odbila vse sovražnikove napade. Istočasno je bila v bojih tudi III. Soška brigada kot je Operativni štab Soških brigad nazival v tem času tri garibaldinske bataljone, ki so bili na položajih severno od Čedada proti Pontebi. Ta naziv je dobila nova brigada, ki se je ustanovila 21. oktobra in je bila vse do ukinitve 9. novembra na položajih pred Čedadom. (55,56,57,58)

Triglavska divizija je s svojimi tremi brigadami prešla v pravo ofenzivo proti nemškim postojankam na Gorenjskem. Tu so padle vse graničarske in orožniške postaje v Selški in Poljanski dolini, tako da je divizija prodrla v bližino Kranja in Škofje Loke, medtem ko je Gorenjski odred v sovražnikovem zaledju uničeval železnico Jesenice - Ljubljana.

Močna aktivnost primorski divizij, zlasti Goriške in Triglavske je prisilila sovražnika, da je proti njim začel z novimi očiščevalnimi operacijami. Toda ker je glavni del njegovih sil v tem času izvajal ofenzivo v Ljubljanski pokrajini, ni mogel z razpoložljivimi silami nastopiti proti

vsem trem divizijam hkrati, zato je nastopil najprej proti "Kobariški republiki", ki mu je zapirala cesti Bovec - Kobarid - Tolmin in Kobarid - Čedad ter preprečevala zvezo med postojankami. Sovražnik je začel napadati 26. oktobra, ko se je divizija pripravljala za napad na Tolmin. Glavni napad je bil na severu - iz Bovca čez Polovnik ter na zapadu iz Učeje in Rezije. XVIII. brigada ga je zadrževala cele štiri dni, dokler ni 1. novembra prodrl z eno kolono čez Stol, z drugo čez Globočnik in Drežnico, s tretjo pa iz Tolmina. S prodorom do Kobarida je razpolovil brigado, tako, da sta se dva bataljona premikala proti Robedišču in Matajurju, kjer sta 9. novembra imela hude boje s sovražnikom, dva bataljona pa sta se umaknila proti Krnu in ostala tam več kot tri čedne in 7. novembra napadla Tolmin, kjer sta ujela več vojakov in zaplenila orožje, a sta se morala kmalu umakniti pred sovražnikovo pomočjo iz S.Lucije.

Ta sovražnikova operacija, ki je sicer nekoliko prizadela dva bataljona 18. brigade, ni mogla oslabiti ofenzivne moči cele Goriške divizije. Štab divizije je izdelal operativni načrt, po katerem bi del divizije v noči od 17 na 18. novembra napadel postojanke v Soški dolini (Doblarje, Kanal, Anhovo, Ložice in Plave), da bi pritegnil nase sovražnikovo pozornost, zatem pa kreniti proti Beneški Sloveniji, kamor bi krenil tudi ostali del divizije.

Toda v tem času je sovražnik že izvedel ofenzivne operacije v Ljubljanski pokrajini in imel na razpolago več vojske za akcijo proti obema primorskima divizijama.

Po napadu na sovražne postojanke v Soški dolini, ki pa je bil bolj demonstrativnega značaja, se je Goriška divizija nahajala na prostoru Smrdnje - Oblica v Beneški Sloveniji in tu jo je 18. novembra zadela na sovražne sile, predvsem enote 188. rezervne planinske divizije in 162. pe-

hotne divizije "Turkestanske". Po celodnevnem boju je divizija krenila na področje Topolovo - Kras, razbita na tri dele: del 18. brigade je v noči odšel na področje Močile - Koni - Rogi: del 17. brigade s štabom in štabom divizije je odšel v Topolovo, kjer je bil naslednji dan napaden, (v boju sta padla tudi politkomisar divizije in politkomisar 17. brigade, ranjena pa sta bila komandant divizije in komandant 17. brigade, medtem ko je namestnik politkomisarja padel že pred dvema dnevoma) in se nato prebil v vasi nad Matajurjem; drugi del 17. brigade z načelnikom štaba divizije se je prebil v Kras in dalje preko Nadiže na Črni vrh. Ta sovražnikova operacija je prizadela predvsem štab divizije in 17. brigado, vendar ni mogla uničiti nobene enote.

V tem času je sovražnik izvedel ofenzivno operacijo tudi proti Triglavski diviziji, ki se je začela 13. novembra in se imenovala "Traufe" (Kap). Njegov namen je bil, da uniči divizijo in njeno pred kratkim ustanovljeno osvobojeno ozemlje na Gorenjskem. Toda kljub temu da je sovražnik prodiral z enim krakom iz Idrije, z drugim pa iz Selške doline in obkolil divizijo v obliki kleščc, ki jih je sklenil na Črnem vrhu, se je le ta že v nekaj dneh prebila in ni utrpela večjih izgub.

Vse te operacije so bile številčno in kakovostno mnogo slabše od septembrskih. Medtem ko je v septembrskih sodelovala poleg pehote tudi motorizacija najboljših nemških enot, so jih zdaj izvajali deli 162. pehotne divizije "Turkestanske" in 188. rezervne gorske divizije ter policija. Tako je štab III. operativne cone "Alpske" mogel takoj po končanih operacijah ukazati svojim enotam, naj preidejo v ofenzivo. Triglavska divizija je kmalu osvobodila isto ozemlje, kakor ga je imela pred ofenzivo. Tako je Gradnikova napadla Hotederščico, Prešernova pa celo Kranj.

Ozemlje na desnem bregu Soče je bilo preveč izpostavljeno za tako veliko enoto kot je bila Goriška divizija, zato ji je štab III. operativne cone - "Alpske" 2. decembra 1943 ukazal, naj se v celoti premakne na levi breg Soče in odtod ruši umetne naprave v Soški dolini in Baški grapi, na desnem bregu Soče pa naj ustanovi Briško-Beneški odred z dvema bataljonoma po 100 mož. Enote divizije so v decembru uničile postojanko v Koritnici, na več mestih razrušile cesto Tolmin - Bovec - Predil, uničile rudnik svinca v Rablju itd. Do konca decembra je divizija v celoti prišla na Šentviško planoto, kjer se ji je pridružila še Kosovelova brigada, ko je v decembru uničila postojanki Solkan in Rubije pri Gorici in ko se je na njenem dotedanjem področju ustanovil Južno primorski odred.

Ustanovitev IX. korpusa NOV in POJ - Na Dolenjskem in Notranjskem se je že 3. oktobra 1943 ustanovil VII. Korpus, ki so ga sestavljale tri divizije, od katerih sta bili dve ustanovljeni že julija 1943, tretja pa neposredno po kapitulaciji Italije. Tudi v Zapadni Sloveniji so po uspešno prestanem ognjenem krstu obeh divizij bili zreli pogoji za ustanovitev takega telesa, ki bo samostojnejše, premičnejše in udarnejše, zato je Vrhovni štab NOV in POJ 22. decembra 1943 preimenoval štab III. Operativne cone "Alpske" v štab IX. Korpusa NOV in POJ pod poveljstvom komandanta Vlada Ambrožiča in politkomisarja Janeza Hribarja. (59, 60, 63)

Pri štabu korpusa so se osnovali vsi odseki, potrebni za vodstvo operacij tako številne vojske na tako obsežnem ozemlju. Tako so bili ustanovljeni operacijski odsek, odsek za kadre, odsek za zveze, odsek za zaledje, sanitetni, propagandni in sodni odsek, obveščevalni center in intendantura. Šefi odsekov so bili neposredno podrejeni načelniku štaba korpusa.

Štab IX. Korpusa je bil nadrejen organ za vse enote na področju Slovenskega Primorja, Gorenjske in Dolomitov. V njegov sestav sta spadali Triglavska, (nato XXVI. in končno XXXI.) (61) divizija s 3. Gradnikovo, 7. Prešernovo ter 16. Vojkovo brigado in Goriška (nato XXVII, in končno XXX.) divizija s 17. Gregorčičevo, 18. Bazoviško ter 19. Kosovelovo brigado. V njem so bili tudi razni odredi kot Južnoprimorski, Briško-Beneški, (62) Idrijsko-tolminski, Gorenjski, Jeseniško-bohinjski, Škofjeloški, Kokrški in Zapadnokoroški. Imel pa je tudi operativno poveljstvo nad nekaterimi italijanskimi garibaldinskimi enotami.

Vojaške akcije IX. korpusa v začetku leta 1944 - Korpus se je zaril globoko v področje, ki je bilo za sovražnika sila pomembno, zato je na njegove akcije sovražnik odgovarjal z vso srditostjo. V prvi polovici januarja 1944 sta obe diviziji izvedli nekaj zelo uspešnih napadov na sovražne postojanke. Tako je XXX. divizija 1. januarja 1944 napadla utrjeno postojanko in železniško postajo Avče na progi Gorica - Jesenice. Porušila je tri važne mostove, uničila postojanko in poškodovala elektrarno Doblarji. Gradnikova in Vojkova brigada iz XXXI. divizije pa sta s pomočjo Kosovelove brigade v začetku januarja napadli sovražno postojanko Hotederščico. Del utrdb je bil že razbit in Gradnikova brigada je že naskočila bunkerje, ko so se morale enote umakniti pred premočno nemško tenkovsko kolono, ki se je prebila iz smeri Godovič - Idrija - Rovte na pomoč napadeni postojanki.

Na vse te akcije je sovražnik odgovarjal z večjo hajko, ki je imela namen v večjih obkoljevalnih bojih uničiti XXX. diviziio in oslabiti zaledje XXXI. divizije na Gorenjskem in v Dolomitih. 15. januarja je začel požigati po Pivki, Krasu

in Vipavski dolini, naslednji dan so njegove predhodnice že prodrle na Trnovsko planoto, najhujši boji pa so bili 17. januarja. Bazoviška brigada je prestregla sovražno kolono iz Kanala na zelo ugodnem položaju okrog Lokovca in jo deloma razbila, deloma pa zavrnila do Soče. Gregorčičeva brigada je zdrževala s tanki podprto kolono iz Gorice, a se je morala umakniti iz Trnovega. Sovražno kolono iz Ajdovščine je pri Predmeji zadrževala Kosovelova brigada vse do večera, ko jo je sovražnik nekoliko odrinil. Naslednji dan je pretekel razmeroma mirno, 19. pa je sovražnik iz Trnovega in Predmeje udaril na Lokve, ki sta jih branili Gregorčičeva in Bazoviška brigada. Njuni borci so ga junaško odbijali, a jim je začelo primanjkovati streliva, pa sovražnik je imel tudi premoč v tankih. Zato je štab korpusa ukazal umakniti se preko Šentviške planote v Baško grapo, kar je divizija tudi uspešno izvedla. (Poročilo štaba IX. korpusa 1.II.1944 v AMNO). (64)

Medtem, ko je sovražnik še izvajal manjše sunke proti posameznim enotam IX. korpusa, se je XXX. divizija pripravljala na pohod v Beneško Slovenijo. Po odhodu Goriške divizije iz Brd in Beneške Slovenije v začetku decembra 1943, je sovražnik napravil lažno propagando o uničenju IX. korpusa. Zato naj bi pohod pokazal v prvi vrsti, da enote IX. korpusa ne samo, da niso bile uničene, marveč so se po novembrski ofenzivi, v kateri je zaradi hudih bojev in sovražnikovih represalij, zelo padla morala prebivalstva, celo okrepile.

Divizija je v noči med 30. in 31. januarjem na odseku med Kanalom in Plavami prekoračila Sočo in odšla na področje Kambreško - Lig - Debenje. Čez dva dni je sovražnik ponoči napadel taborišča posameznih enot, ki pa so ga odbile. Nato je divizija krenila proti severozapadu na položaje Klobučarji - Praprotnica - Drenka in da bi je sovražnik pri tem ne motil, je Gregorčičeva brigada demonstrativno napadla Aj- (65)

bo in Anhovo, oddelki ostalih dveh brigad pa postojanko in most v St.Kárinu. S teh položajev je divizija tri dni (3. do 5. februarja) rušila ceste Tolmin - Kobarid, Kobarid - Livek itd. ter imela spopade z manjšimi sovražnimi oddelki.

V noči med 10. in 11.februarjem se je divizija premestila na področje Matajur - Mršin, razen Kosovelove brigade, ki je odšla na področje Vrsno - Krn, da bi tam odvračala sovražnikovo pozornost od Beneške Slovenije. Ponoči med 10. in 1. februarjem je divizija prekoračila Nadižo in odšla v Zapadno Benečijo na področje Platišče - Logje - Mačarolič. Gregorčičeva brigada je politično delovala v Zapadni Benečiji in napadla sovražno postojanko v Fojdi, ki jo je deloma že zavzela, a se je nato morala umakniti. Bazoviška brigada pa je politično delovala v Reziji. Sovražnik je napadel divizijo z manjšimi oddelki in bombardiral vasi, v katerih so bile njene enote.

V noči med 11. in 12. februarjem se je divizija premaknila nazaj preko Nadiže na področje Ronec - Trčmun - Sovodnje in nato dalje na področje Kravar - Sp.Trebil - Gnidovica, odtod pa na področje Jajnik - Oborče - Kožbana, Kosovelova brigada pa se je s področja Krna vrnila na Kambreško.

Premiki divizije v Beneški Sloveniji so bili tako hitri, da je sovražnik ni mogel zasledovati. Zato jo je počakal v Brdih in na Idrijskem. 18.februarja popoldne je začel prodirati iz doline reke Soče in iz Čedada proti posameznim brigadam, ki so se mu postavile po robu. Štab divizije je nameraval potegniti brigade proti severovzhodu na področje G. Trebil,- Klobučarji - Kuščarji, da bi se odtod skupno prebile iz obroča preko Soče proti Krnu. Toda, ker vse brigade niso dobile povelja, sta prišla tja le Bazoviška brigada in štab divizije. Zato so se brigade 19.februarja borile vsaka zase, a so kljub temu v celodnevnem boju povsod odbile sovražnika in

se v noči med 19. in 2o. februarjem prebile preko Soče: Bazoviška brigada in štab divizije na področje Vrsno - Krn, ostali dve brigadi na področje Lom - Lokovec.

Pohod divizije v Beneško Slovenijo je bil zelo pomemben za nadaljni razvoj osvobodilnega gibanja v Beneški Sloveniji in tudi v sami Furlaniji, posebej še pred nemško spomladansko mobilizacijo. Pogled na močno partizansko enoto, je marsikateremu beneškemu Slovencu in Italijanu vlil novo vero v nepremagljivost vojske, ki se bori za svoje narodno odrešenje. Zato jo je prebivalstvo povsod lepo sprejelo in ji tudi pomagalo. (Poročili štaba IX. korpusa, 2. in 27.3.1944 v AMNO, "Leto borb ob Soči", stran 3o).

Medtem, ko je bila XXX. divizija na pohodu po Beneški Sloveniji, je XXXI. divizija mobilizirala v Vipavski dolini (Gradnikova brigada) in na Pivki (Vojkova brigada), razen Prešernove brigade, ki je bila na Gorenjskem in prešla celo na levi breg Save, kjer prebivalstvo do tedaj še ni videlo večjih partizanskih enot. Ta mobilizacija, ki je dala osvobodilni vojski okrog 2ooo novincev, je bila zelo nujna, ker je ravno v tem času začel z njo tudi sovražnik. Na drugi strani pa je divizija spravljala hrano s področja, ki ga je nadzoroval sovražnik, na osvobojeno področje Trnovske planote in Cerknega.

Izmed šestih odredov, ki so ta čas spadali pod IX. korpus (januarja 1944 sta se k štirim že v letu 1943 ustanovljenim odredom - Gorenjski, Koroški, Briško-Beneški in Južno-Primorski, pridružila še dva - Dolomitski in Idrijsko - Tolminski) je bil v Slovenskem Primorju najudarnejši Južno-Primorski odred. 2.februarja 1944 je med Komnom in Rihenberkom napadel motorizirano kolono, ki so jo sestavljali štirje tovorni in dva oklopna avtomobila. Pri napadu je padlo 24 Nemcev, med njimi major in kapetan in 5o italijanskih fašistov,

70

71, 72, 73, 74

za kar je sovražnik požgal Komen in Rihemberk, prebivalstvo pa odgnal v internacijo. (Poročilo štaba IX. korpusa 15.2. 1944 v AMNO, dnevnik fašistične stranke v Gorici in seznam padlih fašistov 58° legije v AMNO.) (75) (76)

Sredi marca 1944 je IX. korpus pripravil veliko ofenzivno akcijo, ki je imela namen uničiti močno sovražno postojanko v Idriji in ustvariti med Logatcem in Idrijo osnovo za nove napade proti Idriji in Dolomitom. V Idriji je bila močna nemška posadka, ki je zavarovala rudnik živega srebra in ogrožala osvobojeno ozemlje okrog Cerknega, pri čemer so ji pomagale posadke v Hotedršici, Godoviču in Sp. Idriji. Prvi udarec je bil namenjen Hotedršici, ki jo je 17. marca napadla XXXI. divizija, medtem ko je XXX. divizija zavarovala napadajoče oddelke. Toda napad sam ni uspel popolnoma, ker je bila postojanka zelo dobro utrjena. Naslednji dan so bili napadeni Idrija, Sp. Idrija in Godovič. (77) Idrijo je branil bataljon "Heine", ki je štel 778 mož in imel poleg ostalega orožja še 7 topov. S to premočjo je ob izgubi enega mrtvega in 8 ranjenih lahko vzdržal napad, prav tako sta vzdržala napad Spodnja Idrija in Godovič, ki ga je branila dobro utrjena posadka 80 mož, ki je imela enega mrtvega in 11 ranjenih. Napadajočim oddelkom so manjkali predvsem topovi in še bolj strelivo, pa tudi nižji oficirski in podoficirski kader še ni bil dovolj izšolan. Čez dva dni je del bataljona "Heine" napravil izpad proti Črnem vrhu, a je bil odbit in je imel dva mrtva in 16 ranjenih. (Poročili bataljona "Heine", 19. in 21. 3.1944 v AVII ter poročilo štaba IX. korpusa 29.3.1944 v AMNO.)

Že 1. aprila 1944 je sledil napad XXX. divizije na Sp. Idrijo, (78) medtem ko je XXXI. divizija zavarovala napadajoče oddelke in držala zaporo Idrije. Prvo noč se je Bazoviški brigadi posrečilo vdreti v sam kraj in celo zapleniti topove, a se je morala umakniti pred ognjem Kosovelove brigade. Hudi boji so bili še drugi dan, vendar je sovražnik obdržal

mesto. Vsi ti napadi so bili šola kombiniranih akcij, v katerih sta sodelovali obe diviziji. Sovražnika je rešila le premoč v topništvu in inženirskih sredstvih.

(79)

Sovražna "ledinska" ofenziva - Reakcija na vse te napade osvobodilne vojske je bila sovražnikova ofenziva na Severnem Primorskem, ki jo partizanski viri imenujejo "ledinska" ofenziva in je trajala od 11. do 23. aprila 1944.

Ofenzivna akcija, ki je imela naziv "Renata", je imela namen odriniti osvobodilno vojsko od Idrije, kjer je bil za Nemce pomemben rudnik živega srebra in od ceste Idrija - -Ljubljana, po kateri so ga transportirali. V nji so pod vodstvom poveljnika 112. topniškega polka, 188. rezervne gorske divizije, sodelovale enote 112. topniškega polka in Bataljon "Heine" v moči preko 1000 mož. 11. aprila je iz Idrije prodiralo pet čet, vsaka v svoji smeri proti Ledinam, kjer je na položajih Žiri - Ledine - Vrsnik bila XXX. divizija. Nekatere njene enote so bile iznenadene, a so kljub temu hrabro odbijale napade in prizadele sovražniku ta dan izgubo dva mrtva in 14 ranjenih. Sovražnik je zasedel Ledine, požgal Sp.Vrsnik in se nato vrnil nazaj v Idrijo, odkoder je še naslednje dni delal izpade v tej smeri. (Poročilo Bataljona "Heine" 13.4.1944 v AVII.)

Ker ta akcija ni uspela, je poveljnik 188. rezervne gorske divizije generalni poročnik von Hösslin ukazal novo akcijo "Wendelstein" v prostoru Col - Črni vrh - Idrija - Ledine - Gorica - Cesta - Ajdovščina - Vipava. Poleg neposrednega vojaškega cilja deblokirati Idrijo, je imela še namen odvzeti osvobodilni vojski preskrbovalne možnosti na tem področju, predvsem živino itd.

16. aprila so tri sovražne kolone začele prodirati proti Ledinam. Prva - Bataljon "Heine" in deli 112. topniškega

polka iz Idrije, druga - deli 139. rezervnega gorskega polka od Postojne - in tretje - deli 137. rezervnega gorskega polka s Podbrda. Prvi dve koloni sta napravili obroč okrog Ledin, ki pa je zaradi zamude neke čete ostal celo odprt, tretja kolona pa je imela hude boje pri Sv.Luciji. Po neuspelem čiščenju obroča okoli Ledin, so kolone prodiral-e proti Cerknem, a tudi tam niso imele uspeha. Uničile so le na pol že izpraznjeno orožarsko delavnico in eno skladišče. Največje izgube je utrpela XXX. divizija, ki je imela v celih 12 dneh 54 mrtvih in 26 ranjenih ter izgubila 2 protitakovska topova, pa tudi sovražnik je imel po naših podatkih 55 mrtvih in še več ranjenih. Večji uspeh je sovražnik imel le pri ropanju živine, s čemer je prizadel posebno civilno prebivalstvo, ko je odgnal v Gorico in Ljubljano preko 2oo glav živine. (Poročilo Operacijskega odseka IX. korpusa 27.4.1944 v AMNO in Historiat 188. rezervne gorske divizije v AVII.)

Štab IX. korpusa je popolnoma izigral to sovražno ofenzivno akcijo in že v njih prešel v protiofenzivo. 19.aprila je z obema divizijama, Dolomitskim odredom in enim bataljonom Južno-primorskega odreda, udaril na južnoželeznico med Košano in Logatcem. Medtem, ko je XXXI. divizija dve noči rušila progo in jo porušila na več kot 3oo mestih, ji je XXX. divizija varovala hrbet in načrti Črni vrh - Zadlog - Predmeja imela hude boje s sovražnikom, ki je vračajoč se v svoje postojanke čistil ozemlje ob glavnih cestah. V tem času, t.j. 22. aprila je tudi 18 članska sabotažna skupina iz Vojkove brigade zažgala veliko bencinsko skladišče v Postojnski jami.

Sovražnik je tudi na Južnem Primorskem in v Severnem delu Hrvatske Istre spomladi 1944 izvedel več ofenzivnih akcij, tako v marcu akcijo "Pinia" na odseku Trst - Koper, v

aprilu "Österglocke" v Hrvatski Istri. Vse te akcije pa so bile v glavnem le represalije proti civilnemu prebivalstvu. (80, 81)

Na tem področju so operirali slovenski Istrski odred, ki je bil ustanovljen že v jeseni 1943 in je spadal v VII. korpus ter 1. aprila 1944 ustanovljena hrvatska Istrska brigada "Vladimir Gortan" in I. partizanski odred "Učka". Vse te enote so bile aprila zelo aktivne in je sovražnik proti njim konec aprila izvedel ofenzivno akcijo "Braunschweig", v kateri je samo 30. aprila v vaseh Lipa, Vranje, Studena in Brest požgal 92 hiš in pobil 263 oseb. Od 4. do 6. maja pa je požgal vasi Smrje, Zabiče, Susak, Kuteževo in Podgrade. (Podatki Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja v AMNO.) Istrska brigada se mu je izmaknila v Brkine in celo pod Nanos, nakar se je sredi maja vrnila v Brkine in 17.maja pri Staradi uničila kolono sovražnih avtomobilov, pri čemer je imel sovražnik 17 mrtvih, 10 ranjenih in 4 ujete.

Že naslednji dan so proti vasi Pregarje prodrli sovražni oddelki in se spopadli z brigado, ki se je nato umaknila nazaj v Istro. Sovražnik je od 19. do 21.maja požgal vasi Tominje, Zajelšje, Podbeže, Pregarje, Gabrk, Huje in Prelože (82, 83) ter pobil 72 ljudi. (Podatki Komisije za ugot. zloč. okupatorja v AMNO, poimenski seznam žrtev v poročilu štaba Istrskega odreda 12-7-1944 v AMNO.)

Napadi na slovensko-domobranske in italijansko-republikanske postojanke - Medtem, ko so italijansko republikanske postojanke začele nastajati že od jeseni 1943 in to predvsem v dolini Soče in Bače, v Slovenski Istri in na Krasu, pa so postojanke slovenskih domobrancev začele nastajati šele po težaveh osvobodilnega gibanja in sovražnikovi mobilizaciji spomladi 1944 in to predvsem na Pivki in v Vipavski dolini ter

na Krasu. Okrepila se je v tem času tudi domobranska propaganda, ki je razpolagala z več glasili (Goriški list, Tolminski glas, Vipavec, itd.) in je s svojimi letaki preplavila cele predele.

Zato je štab IX. korpusa osredotočil XXX. divizijo, cel maj in prve dni junija proti Vipavski dolini, Krasu in Pivki. To je storil tudi zato, ker je sovražnik začel popravljati porušeno progo Gorica - Štanjel - Trst. Tako je divizija 21.maja na cesti Ajdovščina - Gorica uničila kolono 8 avtomobilov, dalje je 31. maja uničila dva oklopna avtomobila in tank itd. Največji uspeh pa pomeni napad na fašistične postojanke Dornberg, Tabor, Prvačino in Volčjo Drago, ki so zavarovale promet na cesti Ajdovščina - Gorica. Napad je bil v noči med 26. in 27. majem, ko je Kosovelova brigada s tržaškim bataljonom uničila postojanko Dornberg, ujela 73 fašistov in zaplenila med drugim tudi dva protitenkovska topa ter zažgala postojanko Tabor, iz katere je sovražnik pobegnil. Bazoviška brigada je uničila postojanko Prvačina, uničila 3, ranila 5 in zajela 16 fašistov, medtem, ko se ji napad na Volčjo drago ni posrečil. V noči med 5. in 6. junijem pa ja divizija razbila domobransko postojanko Razdrto, kjer je ujela 11 sovražnikov in zaplenila med drugim 3 težke minomete in 5 strojnic.

Največji uspeh XXXI. divizije v tem času pa pomeni napad na vrsto sovražnih postojank na Gorenjskem v noči med 26. in 27. majem. Tako je Gradnikova brigada uničila postojanke Zgornje Gorje, Spod. Radovna in Srednja vas, Prešernova brigada pa postojanki Ribnb in Koritno. (Poročili štaba IX. korpusa 30.5., 6.6. in 9.6.1944 v AMNO.)

Značilnost teh akcij je, da so bile po svojem obsegu mnogo obširnejše kot dotedanje, saj so napadale vse brigade obeh divizij, pa tudi odredi so pokazali večjo aktivnost.

Premiki in osredotočenja napadajočih enot so bili tako hitri in nenadni, da sovražnik v nekaj primerih ni dal niti najmanjšega odpora. V strahu pred novimi napadi je nato nekaj postojank celo sam izpraznil.

Sovražnik, predvsem III. bataljon 15. SS-policijskega polka je v času od 5. do 16. junija 1944 izvajal ofenzivno akcijo "Annemarie" na področju Sv. Lucija - Grahovo - Bukovo - vzdolž Idrijce - Črni vrh - Col - proga Ajdovščina - Gorica. Na črti Bukovo - Idrija je zadel na enote XXXI. divizije, ki so se od 7. do 9. julija borile z njim pri Šebreljah in mu prizadejale precejšnje izgube, zaradi česar se je znašal nad civilnim prebivalstvom. O svojem početju je takole zapisal: "Na tem področju je prišlo do nekaterih bojev, posebno uporno so bande branile upornišče Sv. Ivan, ki je bilo utrjeno z dobrimi položaji ... Prebivalci krajev od Bukovega do Idrije so bili z ženami večinoma pri banditih in so jih podpirali oni, ki so ostali doma. Kraje Reka, Sv. Ivan, Želin, Plužnje, Otaležu in posamezne, vmes ležeče hribovske kmetije, smo po večini zažgali in že tako majhno število delazmožnega prebivalstva odvedli na prisilno delo." (Poročilo akcijske enote Gorica SS-standarti "Kurt Eggers" v Trstu 18. 6. 1944 v AMNO.) Po požigu Šebrelj 9. junija je sovražna skupina prihrvela v Krnice in privedla s seboj tri partizane, od katerih je dvema iztaknila oči in ju obglavila. 21. junija pa je v vaseh Zapuže, Slejkoti, Grivče, Fužine in Šturje požgala 43 hiš in spravila 176 ljudi ob streho (Podatki Komisije za pogotovitev zločinov okupatorja in njegovih pomagačev v AMNO).

Toda v času te sovražnikove ofenzivne akcije so enote osvobodilne vojske že krenile v veliko ofenzivno akcijo proti sovražnikovim komunikacijam.

(91)

Ofenziva narodno osvobodilne vojske na sovražne komunikacije - Narodno-osvobodilna vojska Jugoslavije je iz dneva v dan predstavljala vse močnejšo silo, s katero so računali i sovražniki i zaveniki. Velika pomoč zavezniški stvari je bila ofenziva narodno osvobodilne vojske Jugoslavije na sovražne komunikacije, ki je sledila izkrcanju zavezniških sil v Normandiji (6.6.1944.) in osvoboditvi Rima(4.6.1944) ter sovražnikovemu poskusu, da za določen čas načrti ob Trasimenskem jezeru zadrži zavezniško prodiranje(2o.6. - 1-7-1944).

IX. korpus je v prvem delu svojih operacij usmeril napad na progo Gorica - Podbrdo in Jesenice - Ljubljana. Tako je XXX. divizija v noči med 13. in 14. junijem napadla sovražne postojanke v dolini Soče # Bazoviška brigada je uničila postojanko Avče in porušila 3o metrov dolg most čez potok Avčo, Gregorčičeva brigada je napadala postojanko Kanal, a ni uspela zaradi močnih žičnih ovir, Kosovelova brigada pa je zavarovala napadajoči brigadi in porušila 4 manjše mostove.

Medtem je XXXI. divizija usmerila svoj napad na progo Ljubljana - Jesenice. Sovražnik je takoj ostro reagiral, a je divizija kljub temu poškodovala progo na več mestih in porušila več mostov, med njimi 25 m dolgi most pri Podnartu. (Poročili štaba IX. korpusa 17. in 18.6.1944 v AMNO.)

V drugem delu svojih operacij je štab korpusa uporabil obe diviziji za napad na fašistične postojanke v dolini reke Bače. Napad je začel 29. junija v dolžini 25 km in je trajal tri dni. XXX. divizija, okrepljena s tržaško brigado je na odseku med Sv.Lucijo in Grahovim napadala postojanke Podmelec, Klavče in Knežo, a ni v celoti uspela zaradi premočne utrjenosti postojank in neprestanih sovražnikovih intervencij, v katerih je napadal celo s tanki. Kljub temu so bile

postojanke precej razbite, uničen je bil kamion s strelivom in zajetih 9 fašistov ter poškodovan tank. Nato je štab korpusa 3o. junija potegnil divizijo bliže XXXI. diviziji, da odbija sovražnikove napade iz Sv.Lucije in blokira Grahovo.

XXXI. divizija je na odseku Grahovo - Podbrdo uničila postojanke v Mohorcu (3o.6.), Koritnici (1.7.), Klovtarju, Zankovcu in Prangerju (2.7.), medtem, ko je posadka iz Hude Južine pobegnila v tunel in tako omogočila miniranje mostov na tem sektorju. Uničenih je bilo deset večjih bunkerjev, porušenih 8 železniških mostov v skupni dolžini 4oo m ter uničena proga na 17o mestih, zaplenjenega je bilo precej orožja in vojaškega materijala. (Poročilo štaba IX. korpusa 5.7.1944 v AMNO.) O tem je 32. Comando Militare Provinciale v Gorici poročala:

"1.julija je še vedno trajala ofenzivna akcija partizanov, ki so jo začeli v prvih urah 29.junija proti posadkam vzdolž železniške proge na sektorju Bača - Podbrdo. S to akcijo so hoteli zasesti železniško progo ali pa vsaj razrušiti in prekiniti dobršen del te silno pomembne pristopne zveze do Nemčije.

Ni moč zanikati, da ni napad izveden z izredno velikimi (zdi se okoli pet brigad s približno 6ooo možmi) in s podporo znatnega števila artilerijskega orožja (med temi topovi 1o5 in minometi 81) dosegel svojega namena. Ko so bili premagali neke postojanke, so napadali, razrušili ali pa poškodovali številne mostove in dolge dele železniških tirov. S tem so povzročili začasno prekinitev železniškega prometa."

Nato poročilo našteje tri poškodovane mostove med Grahovim in Obloko ter pove, da je med Obloko in Podbrdo okoli 38 prekinitev proge v skupni dolžini 456 m in nadaljuje:

"Kot je bilo zgoraj rečeno so partizani premagali in osvojili začasno neke postojanke. Branilci so se zatekle v

bližnje železniške predore. Odločno zadržanje naših čet, ki so se vztrajno upirale sovražniku in mu zadale krvave izgube, kljub temu, da so bile obkoljene v predorih, je zaustavilo napad, tako da je bil sovražnik, ko so prišle nemške okrepitve iz Avstrije, razbit in izgnan iz postojank, ki jih je začasno zavzel. Dne 2. julija je bil položaj zopet vzpostavljen na celi fronti."

Končno poročilo našteva lastne izgube: 6 mrtvih, od teh pet Italijanov in nemški podoficir, 34 ranjenih, od teh 7 oficirjev in nemški podoficir, 27 ujetih, od teh oficir in nemški podoficir, 9 pogrešanih; dalje: protitenkovski top, dva minometa, 9 strojnic, 23 pušk, oklopni avtomobil itd.

Sovražnik je na napad ostro reagiral z več strani. Tako je že med samim napadom interveniral z deli 136. rezervnega gorskega polka iz smeri Tolmin, bataljonom "Heine" iz Idrije in še 30. junija iz Gorenjske s tremi četami polka "Todt" in naslednji dan še z dvema četama polka "Brandenburg". Te enote so 2. julija prodrle do Oblok in imele dva mrtva in 14 ranjenih. (Poročila Bataljona "Heine" 6.7.1944 in Rössenerja 1. in 2. 7. 1944 v A VII.)

To je bil sicer največji napad na sovražne komunikacije, ne pa edini. Južnoprimorski odred je napadal progi Pivka - Trst in Trst - Gorica, Briško-Beneški pa progo Gorica - Videm in v noči med 25. in 26. junijem uničil postojanko Pevmo in ujel posadko 38 vojakov Milizia difesse teritoriale ter zaplenil tri težke in sedem lahkih strojnic, 18 pušk itd. Tudi ostali odredi so dosegli lepe uspehe. (Poročilo štaba IX. korpusa 13. 7. 1944 v AMNO). (92) do (95)

Zavezniki so se pohvalno izrazili o ofenzivi Narodno osvobodilne vojske na sovražne komunikacije. Tako je general Wilson poslal maršalu Titu naslednjo brzojavko: "Z obžalovanjem sem zvedel za poslednje uspehe, ki so jih dosegle vaše enote in tako v mnogem pripomogle k operacijam

zaveznikom v Italiji in Franciji. Ti uspehi, posebno oni v Sloveniji so bili velike važnosti, ker so ustavili delovanje življenjsko važnih sovražnikovih prometnih žil. Prosim, sprejmite in izročite enotam, ki so pod vašim vodstvom, najtoplejšo zahvalo in priznanje." Posebno zahvalo je izrekel tudi šef britanske vojne misije pri IX. korpusu major Wood.

Ofenzivne akcije IX. korpusa poleti 1944 - Po uspešnih napadih naših enot na mnoge sovražne postojanke in železniške proge, posebno na odseku Gorica - Podbrdo, je bil sovražniku za daljšo dobo onemogočen promet po eni izmed glavnih prometnih žil, ki so vezale južno bojišče z Nemčijo. Po teh akcijah je bil potreben našim enotam odmor in zato od 5. do 19. julija 1944 niso izvajale korpusnih akcij, temveč je bila aktivnost prepuščena posameznim enotam na njihovem področju. Tako je Idrijsko-Tolminski odred lo.7. uničil postojanko Kamno, razorožil 5o alpinov in zaplenil 6 strojnic, 2 minometa in večje število pušk. Naslednji dan je bataljon Vojkove brigade napadel postojanko Pangerc v Baški grapi in jo zavzel po kratkem boju, udarni vod iste brigade pa je zavzel postojanko Zapolje, odkoder se je sovražnik v sili umaknil. V noči med 13. in 14. julijem je brigada ponovno napadla postojanki Hudo Južino in Kloute v Baški grapi, ki jih pa ni mogla zavzeti. 14. julija je XXX. divizija napadla postojanko. Deskle in je tudi ni mogla zavzeti. 18. julija je Bazoviška brigada napadla postojanko Lušinj v Baški grapi, kjer je ujela 22 sovražnikov in zaplenila 5 strojnic ter 21 pušk; zatem so minerji porušili vojašnico in 4 bunkerje ter 3o m dolg železniški most.

Prva korpusna akcija po napadu na železnico v Baški grapi, je bil napad na Kotavlje, ki je bila ena izmed onih postojank v Selški in Poljanski dolini, kakor tudi v Dolomitih, ki so predstavljale dober povezani sistem, v katerem je imel sovražnik možnost, da je v najkrajšem času osredotočil

svoje znatne sile. Postojanka je predstavljala tudi močno oviro za prodor osvobodilne vojske v Poljansko dolino. Zato je štab korpusa ukazal, da jo enote obeh divizij uničijo v noči med 18. in 19. julijem. Napad sam je izvedla Vojkova brigada, medtem ko sta Gregorčičeva in Kosovelova brigada zavarovali teren. Postojanka sama je bila zavzeta in zažgana, sovražnik pa se je umaknil v močne bunkerje, ki pa jih naše enote niso mogle zavzeti.

22. julija sta Gradnikova brigada in Južno primorski odred uničile domobransko postojanko Rihenberk. Ko sta bila likvidirana komandant pomočnik, se je 98 domobrancev vdalo. Zaplenjena sta bila dva minometa, osem strojnic in 120 pušk, postojanka pa minirana in zažgana.

Vsi ti uspehi osvobodilne vojske, posebno pa stalno ogrožanje železnic Gorica - Podbrdo, na kateri že tako mesec dni ni bilo prometa, so prisilili sovražnika, da je začel z ofenzivnimi operacijami, da bi odrinil osvobodilno vojsko od svojih prometnih poti in od Vipavske doline.

Sovražna ofenziva akcija se je začela 19. julija in je najprej zajela področje severno od reke Idrijce. Sovražnik je z enotami polka "Brandenburg" zaprl področje med Selško dolino in Podbrdom, z enotami 136. rezervnega gorskega polka pa Baško grapo. Ofenzivni sunek iz Idrije proti Cerknemu je izvajal Bataljon "Heine" v moči 565 mož. Ker še enote XXX. divizije in Vojkova brigada iz XXXI. divizije (Prešernova brigada je tega dne mobilizirala na Jesenicah, Gradnikova pa na Vipavskem) niso prispele na področje Cerknega, kjer bi se po načrtu štaba korpusa morale odpočiti, je sovražniku s prodorom iz Idrije preko Ledin, Sovodna, N.Oselice in Planine že prvi dan uspelo zasesti Cerkno. Pri tem so enote XXX. divizije z Vojkovo brigado imela z njim spopade na cesti med Ledinami in Idrijo (k.969). Na Cerkljanskem vrhu se je spopadla z

njim XXX. divizija, na Škofljem in nad Planino pa Vojkova brigada. Sovražnik je nato 2o. julija prodrl do Porezna, naslednji dan pa do Hude Južne ter se čez Bukovo, Kojco in Reko vračal proti Idriji. V noči med 21. in 22. julijem se je spopadel s XXX. divizijo in Vojkovo brigado, ki sta prečkali cesto Želin - Jagerščе, ko ju je štab korpusa poslal s s področja Cerkno na področje Lokovec - Predmeja, da bi z njega napadle najšibkejšo sovražno postojanko. Ko sta nato prišli na Pisanco in Oblakov vrh, sta se spet spoprijeli s sovražnikom. Razvil se je hud celodnevni boj, večkrat celo z naskoki. Sovražnik, ki je imel v celi akciji 6 mrtvih, 21 težko ranjenih in 15 lahko ranjenih je zaradi prenosa ranjencev in pomanjkanja streliva moral zapustiti položaje in se po dolini Kanomlje vrniti v Idrijo. S tem je bila končana ofenzivna akcija na področju Cerknega, v kateri so naše enote imele 17 mrtvih, 21 ranjenih in 2 pogrešana. (Poročilo štaba IX. korpusa 4.8.1944 v AMNO in poročilo Batl. "Heine" 23.7.1944 v AVII).

Nato je sovražnik začel ofenzivno akcijo proti osvobojenem ozemlju južno od reke Idrijce. 26.julija zjutraj so štiri sovražne kolone začele prodirati proti Banjški in Trnovski planoti: polk "Brandenburg" iz doline reke Soče, deli 1o. SS-policijskega polka iz Gorice čez Grgar, 136. rezervni gorski polk iz Ajdovščine in Bataljon "Heine" iz Idrije.

XXX. divizija je bila razporejena na področju Lokovca in je celi dan odbijala hude napade. Gradnikova in Vojkova brigada pa sta bili nad Predmejo in Trnovim. Največji uspeh je dosegla Gradnikova brigada, ki je v Mačjem kotu pri Predmeji razbila nemško avtomobilsko kolono in uničila 6 avtomobilov. Tako je vidnejši uspeh dosegel le Batl. "Heine", ki je po celodnevnem boju z Bataljonom IX. korpusa zvečer

(97) (98)

zavzel Lazne.

Da bi sovražnik ne razdvojil divizij, je štab korpusa ponoči med 26. in 27. julijem premestil XXX. divizijo na področje Lokve - Nemci, medtem, ko sta obe brigadi XXXI. divizije ostali na področju Predmeja - Otlica. Po celodnevnih hudih bojih je v noči med 27. in 28. julijem sovražniku uspelo prebiti položaje pri Voglarjih in podnevi je 136. rezervni gorski polk zavzel Lokve, odkoder se je štab korpusa premaknil proti Predmeji. Ta dan so enote XXX. divizije napadle Lazne, a so bile odbite, nakar je sovražnik iz Lazen prodrl pred Lokve. Tu je padel tudi komandant XXX. divizije Ivan Turšič - Istok. Sovražnik pa se je moral hitro vrniti nazaj, ker je bil napaden del njegovih sil v Laznah. Odtod pa se je naslednji dan dopoldne umaknil v Idrijo.

Tako je bil sovražnik v Lokvah obkoljen in ni bilo nevarnosti, da bi mu prišla pomoč iz Lazen. Zato je korpus napadel Lokve in sicer z jugozapadne strani enote XXX. divizije, z jugovzhodne strani pa enote XXXI. divizije. Napad, ki je začel 29.julija, ni uspel, ker je bil sovražnik dobro utrjen in je imel dober brisani prostor. Uspel pa ni tudi naslednji dan, ko je Bataljon "Heine" spet prodrl iz Idrije v Lazne, kjer se je spopadel z Gradnikovo brigado, ki zato ni mogla sodelovati pri napadu na Lokve. Ker je tudi polk "Brandenburg" že dva dni pred tem zasedel Čepovan, je tako sovražnik dosegel prvi cilj in začel čistiti teren. Tako je Bataljon "Heine" čistil področje med Lokvami in Laznami, deli 10. SS-policijskega polka pa področje med Lokvami in Trnovem. Seveda ni pri tem dosegel nobenega uspeha, ker se je korpusa, ki je imel v teh bojih 25 mrtvih in 41 ranjenih (pri sovražniku pa je samo Bataljon "Heine" imel 6 mrtvih in 13 ranjenih),31. julija premaknil na položaje jugovzhodno od črte Trnovo - Nemci - Lokve - Lazne - Mrzla rupa. Tam je odbijal manjše sovražnikove sunke, se odpočil

in pripravil za nove naloge. (Poročila štaba IX. korpusa 2., 4. in 5.8.1944; poročilo štaba XXX. divizije 7.8.1944; poročilo štaba XXX. divizije 3.8.1944 v AMNO; poročilo bataljona "Heine" 13.8.1944 v AVII.)

Štab korpusa je po teh sovražnih ofenzivnih akcijah sklenil, da v prvi polovici avgusta ne bo izvedel nobene večje operacije predvsem zaradi tega, ker je imel v načrtu prenos in prevoz nepokretnih ranjencev in bolnikov iz bolnišnice "Franja" in "Pavla" čez progo Trst - Postojna na Notranjsko, odkoder bi jih z letali prepeljali v Bari. Prenos je bil v noči od 18. na 19. avgust, za kar je štab korpusa uporabil obe diviziji - XXX. neposredno za prenos, XXXI. pa za zavarovanje. Problem prehoda čez progo je štab korpusa rešil tako, da je z uporabo motornih vozil dosegel najkrajši potrebni čas in s tem preprečil, da bi sovražnik zvedel za priprave za prenos. Sam prehod je bil izveden nad sovražnima postojankama Ravbarkomanda in Škrbec, ki sta bili napadeni, zavarovani pa z blokado večjih postojank Postojne in Rakeka (poročilo štaba IX. korpusa 5.9.1944 v AMNO).

Pohod Gregorčičeve brigade v Beneško Slovenijo - V zvezi s takratnimi razmerami na fronteh, posebno še zaradi približevanja južne fronte proti Severni Italiji, je štab IX. korpusa ukazal 17. brigadi "Simona Gregorčiča", naj krene na področje Brd in Beneške Slovenije ter tam okrepi enote Briško-beneškega odreda. Pohod je narekovalo dejstvo, da predstavljajo obronki Brd in Beneške Slovenije na robu Furlanske nižine ugodne položaje za boj proti umikajočemu se sovražniku, dalje dejstvo, da lahko le močne enote preprečujejo organizacijo nemške obrambe pred zavezniškimi silami ter dejstvo, da so tu važne prometne zveze za umik nemških enot v Nemčijo.

Ko se je XXX. divizija po svojem pohodu v Beneško Slo-

nijo februarja 1944 premaknila nazaj na levi breg Soče, je na desnem bregu ostal Briško-beneški odred, ki je spomladi 1944 imel še vedno dva bataljona. Oba sta napadala sovražne patrole in rušila prometne zveze. V noči med 12. in 13 marcem 1944 pa je II. bataljon uničil več letal na letališču Belvedere pri Vidmu in imel zato hude boje s sovražnikom. V začetku marca je ustanovil še III. bataljon, v katerem se je v začetku aprila ustanovila "Beneška četa" in za nekaj dni odšla v Vzhodno Benečijo. Tam so v aprilu bili tudi deli 2. bataljona, ki se je od maja že v celoti nahajal v Zapadni Benečiji.

Na področju Briško - beneškega odreda so bile tudi italijanske garibaldinske enote, predvsem bataljoni brigade Garibaldi - Friuli, s katero je štab odreda 7. maja sklenil sporazum za tesno sodelovanje. Proti obema je sovražnik 22.maja začel ofenzivno operacijo s tremi kolonomi, od katerih je ena prodirala iz Trsta, druga iz Vidma, tretja pa iz Gradišča, vsega skupaj okoli 8 - 1o tisoč mož, s 45 kamioni. Glavni boj se je odvil v zapadnem delu Goriških Brd, posebno pri Peternelih. Sovražnik je že v začetku utrpel velike izgube, ker so garibaldinci uničili tri polne kamione sovražnih vojakov. Sovražnik je iz maščevanja takoj požgal nekaj hiš in pobil okoli 4o domačinov in že naslednji dan z naropano živino in ostalim blagom zapustil Goriška Brda. (Poročilo Obv.centra Briško- beneškega odreda 25.5.1944, Bataglia, Storia della Resistenza italiana, Milano 1953 str. 3o-311). (101)

V juniju so enote odreda napadle dve sovražni postojanki. 16.junija je 2. bataljon napadel italijansko posadko na žagi v Bovcu. Ko je padel poveljnik, se je 1o5 mož predalo in odšlo k garibaldincem. 26.junija pa je I. Minersko - sabotažni vod uničil italijansko - domobransko postojanko v Pevmi. (104) (105) (106) (107)

mi.

3. bataljon je v prvi polovici junija napravil agitacijski pohod po Vzhodni Benečiji, konec junija pa odšel v XXXI. divizijo in ga je zamenjal novo ustanovljeni bataljon. Že 26.julija je bila v Vzhodno Benečijo poslana skupina borcev, da se poveže s skupino beneških prostovoljcev, ki so se zbrali v Klodiču. Iz njih se je 1. avgusta 1944 ustanovila I. Beneška četa, ki je 5. avgusta izvedla prvo akcijo med Ažlo in Št.Petrom, napadla pozneje sankvirinške mostove in dvakrat Št.Peter ter se tako okrepila, da je bil 3.septembra iz nje ustanovljen Beneški bataljon. Ta je že 7.septembra napadel sovražno postojanko v Št.Petru in se nato z ostalimi štirimi bataljoni Briško-Beneškega odreda vključil v Gregorčičevo brigado, ko je ta prišla v Beneško Slovenijo.

Gregorčičeva brigada je po prejemu povelja takoj krenila preko Predmeje in Šentviške planote čez Baško grapo ter 15. avgusta preko Čaderga prispela nad vas Krn, da se tu odpočije in pripravi za prehod čez Sočo. Čez dva dni je odšla nekoliko vzhodneje na položaje Pretovče - Sleme. 18.avgusta se je na planini Javorici štab brigade sestal s štabom Idrijsko-tolminskega odreda in s politkomisarjem Briško-beneškega ~~bataljona~~ odreda, da se pogovori o sodelovanju na novem področju. Po konferenci je komandant brigade Joško Uršič odšel proti Trnovemu, da pripravi napad na to sovražno postojanko, medtem, ko je brigada ostala na starih položajih in čakala njegovo vrnitev.

Sovražnik je zvedel, da se večja partizanska enota nahaja nad vasjo Krn, zato je štab 136. rezevnega gorskega polka ukazal svojemu prvemu bataljonu, naj se okrepi še z nekaterimi drugimi enotami in jo napade. Ta je

19. avgusta v moči 621 mož res obkolil področje, na katerem je bila brigada. Že 18. avgusta zvečer je poslal iz Kobarida dva visoko-planinska voda, ki sta do naslednjega jutra na severu zasedla vrhove: Vrata - Krn - Rdeči rob. 19. zvečer je poslal s pehotnimi topovi okrepljeno četo čez Drežnico in Koseč, da je na zapadu zasedla položaje na Plečeh, ena četa je iz Bovca prodrla čez Dol in za Klečami nad Vrsno in zaprla področje na jugo-zapadu, na jugu je ena četa z deli italijanskega polka "Tagliamento" in policijo zaprla Sočo med Kobaridom in Tolminom, na vzhodu pa sta dve četi prodirali ob Tolminki na sever in nato na Zapad proti Pretovču in Slemenu in tako 2o. avgusta v zgodnjih jutranjih urah zadela na brigado. Bataljon, ki je bil na Pretovču, se je moral kmalu umakniti proti jugo-zapadu. Ponoči je pri Selišču poskušal prebiti se čez Sočo, a je bil odbit in se je nato razdelil na skupine in poskril. Takoj za tem bataljonom je bil napaden bataljon na Slemenu, ki mu je prišel na pomoč še bataljon iz rezerve. Napravljen je bil načrt, da se bo brigada prebila čez Rdeči rob proti severovzhodu. Ker pa je tega zasedel že sovražnik, je namestnik komandanta brigade s četo bataljona iz rezerve v jurišu vrgel sovražnika nazaj in tako omogočil, da se je preko 12o borcev pod njegovo zaščito in pod stalnim sovražnim ognjem prebilo čez Rdeči rob proti Čadrgu in Tolminskim Ravnam. Ko pa je četa po padcu namestnika komandanta brigade zapustila Rdeči rob, ga je ponoči spet zavzel sovražnik in tako onemogočil proboj ostalim delom brigade. Ti so se nato poskrili po rovih in kavernah iz prve svetovne vojne in počakali, da se je sovražnik umaknil.

2o. avgusta zvečer je sovražnik že sklenil obroč okoli vasi Krn in jo naslednji dan preiskal. Ker je računal, da bodo deli brigade poskušali prebiti se preko Soče, je

vse enote vzdolž Soče osredotičil med Volarji in Gabrijem in jih okrepil s 5o policijskimi podoficirji in 6 oklopnimi avtomobili. Seveda je bil to udarec v prazno, ker ni naletel na večjo partizansko enoto. Zato je 22. avgusta čistil področje proti Soči in Tolminki. Na Zg. Javorici je nek sovražni oddelek naletel na skupino borcev s komandantom brigade in jo iznenadil. V spopadu je bil komandant r ranjen in ujet. Nato se je sovražnik, ki je imel v teh dneh 7 mrtvih in 8 ranjenih, vrnil nazaj v svoje postojanke.

Brigada je v teh bojih utrpela izgubo 26 mrtvih, 16 ranjenih in 37 ujetih, to pa predvsem zato, ker je bil sovražnik v številčni premoči, uporabljal topove, pred napadom zasedel gorske vrhove in jo iznenadil iz smeri, kjer bi moral biti Idrijsko-tolminski odred, ki pa je dan pred tem odšel iz Čadêrga nad Tolminske Ravne. Ko se je brigada zopet zbrala, so bili borci 3. bataljona porazdeljeni med ostala bataljona (poročila štaba 17. brigade dne 22., 26. in 31.8.1944 v AMNO) poročilo I. bataljona 136. rez. gor. polka, 26.8.1944 v A VII).

Še pred prehodom čez Sočo je brigada dobila nalogo, da na novem področju uniči vse pomembne prometne zveze, ki bi lahko služile sovražniku pri njegovem umiku iz Italije, da pritegne v svobodilni boj čimveč domačinov, da pomaga terenskim organizacijam OF pri njihovem političnem delu in da sodeluje z italijanskimi partizanskimi enotami.

V času, ko je brigada nad Knežkimi Ravnami čakala povelja za prehod čez Sočo, so enote Briško-beneškega odreda, ki so že spadale v njen sestav, v noči med 10. in 11. septembrom skupaj z italijanskim bataljonom"Mazzini" napadle postojanko Plave in stražarnice ob progi v Anhovem, Lozicah in Kratenici. Predala se je cela posadka 9o Itali-

janov, ki so jo nato mobilizirale italijanske partizanske enote. Med plenom je bil tudi protitankovski top, dve strojnici itd. V noči med 12. in 13. septembrom so uničile postojanko Doblarje in ujele 22 italijanskih vojakov, naslednjo noč so uničile postojanke med Anhovim in Dolgo Njivo itd. (poročilo XVII. brigade 18.9.1944 v AMNO).

V tem času je tudi jedro brigade dobilo povelje za prehod čez Sočo, kar se je zgodilo 16.septembra pri vasi Dolje pri Tolminu. Nato je preko Volč, Markičev in Bajtov 20. septembra prispela v Podresko, kjer je bila reorganizirana. V njo sta se namreč vključila celi Briško-beneški odred s 5 bataljoni in bataljon Idrijsko-tolminskega odreda, katerega 2. bataljon je bil že odšel v XXX. divizijo. Po razdelitvi enega bataljona Briško- beneškega ~~bataljona~~ med bataljona, ki sta predstavljala jedro brigade, je ta 20.septembra zvečer krenila iz Podreske preko reke Idrije v Beneško Slovenijo, medtem, ko so drugi bataljoni ostali na svojih dosedanjih položajih (III. v Brdih, IV. v Zahodni Benečiji, V. na Tolminskem, Beneški v Vzhodni Benečiji in Rezijanski v Reziji). Brigada se je po prihodu v Vzh. Benečijo premikala čez Št.Lenart, Klodič, Grmek, Sovodenj, Barnas, Staro goro, Dolenji Trbilj, Dreko, Pušnje, Mašero in Mršinj. 18. oktobra je pri Stupici prešla Nadižo in ostala pet dni v Logeh, odkoder se je 23.oktobra premaknila v Plastišče, kjer je ostala 5 dni. Nato je 27.oktobra krenila čez Logje in Stupico nazaj v Vzhodno Benečijo, kjer se je čez Mršin in Mašero premaknila na Idrijsko v vas Pušno, odkoder je 3. novembra z dvema bataljonoma odšla nazaj v XXX. divizijo.

Brigada je vsepovsod izpolnjevala naloge, ki jih je dobila pred prihodom v Beneško Slovenijo. Njene enote so imele samo v septembru 28 mitingov, od tega 9 v Beneški Slo-

veniji, lo v Reziji, 4 v Brdih, 3 na Idrijskem in 2 na Bovškem. Udeležilo se jih je skupaj okoli 3350 ljudi. Na njih je bilo 45 govorov, 53 recitacij, 163 pesmi, 39 iger ali skečov, izdanih preko 11.800 letakov itd. Izvajala je tudi mobilizacijo in je pri jedru brigade kmalu nastal še III. bataljon, ki je bil sredi oktobra skupaj z bataljonom iz Brd poslan v XXXI. divizijo. Vsi bataljoni so tudi napadali sovražnikove manjše oddelke, ali motorna vozila. Takih napadov je od 21.septembra do 23. oktobra bilo preko 41, in so bili bolj ali manj vsi uspešni za partizanske enote. (Depeše XVII. brigade, dnevnik F.Bavca; poročila XVII. brigade dne 17. in 18.9. ter 9.11. in 20.10.1944 v AMNO.)

Ko je bila brigada v Beneški Sloveniji, je sovražnik v nji izvajal močno ofenzivo. Sovražna ofenziva v Zapadni Benečiji sodi med operacije, ki jih je sovražnik izvajal v Benečiji, Piemontu in Liguriji kot reakcijo na ustvaritev obsežnih osvobojenih ozemelj v Severni Italiji. Trajala je od 19. do 28. septembra in sovražnik je v nji nastopal z dvajset tisoč mož, ki so najprej očistili področje Monte Grappa, nato pa prodirali proti severovzhodu in se 27.septembra na Monte Nakrad (Na Grad, k.284) nad vasjo Subit v Zapadni Benečiji spopadli z enotami Divizije Garibaldi Osoppo, kjer je samo brigada Osoppo pod poveljstvom Bolla imela nad 50 mrtvih in 200 ujetih. Isti dan se je tudi IV. bataljon Gregorčičeve brigade pri Plastišču več ur boril s sovražnikom, ki je s severovzhoda prodiral proti garibaldinski diviziji. Ta se je nato umaknila v Vzhodno Benečijo. Sovražnik je nastopal zelo krvoločno, sa je požgal občine Neme, Ahten in Fojdo, v katerih je zgorelo okrog 1.475 hiš s 178 poslopji. (R.Batoglia, Storia della Resistenza Italiana, Milano 1953 str.434 do 449; poročilo OOOF Zapadna Benečija, 23.12.1944 v AMNO.)

Ofenzivne akcije IX. korpusa v zgodnji jeseni 1944 -

Med sovražnimi ofenzivnimi akcijami se je v Črnem vrhu nad Idrijo 3. avgusta 1944 vgnezdila domobranska posadka. Med domobranske postojanke med Logatcem in Idrijo so se uvrstile tudi Gore nad Idrijo, v načrtu pa je bila še ustanovitev postojanke Col, s čemer bi bila končana zapora Vipavske doline. Postojanka Črni vrh je bila tudi zamišljena kot osnova za nadaljnje prodiranje domobranstva iz Ljubljanske pokrajine v Slovensko Primorje. Imela je tako dober geografski položaj, da je sovražnik lahko kontroliral vse ozemlje do Idrije, Hotederščice in Cola. Zato je štab korpusa sklenil, da jo čimpreje uniči.

Akcija na Črni vrh se je začela 1. septembra 1944 s celo XXXI. divizijo in XXX. brez Gregorčičeve brigade. Napadala je Gradnikova brigada, ostale brigade pa so zavarovale napad. Do poldneva so bili uničeni vsi bunkerji in se je cela posadka branila le še v vojašnici, razen skupine 27 mož, ki se je zabarikadirala v dveh kmečkih hišah. Ob štirih popoldne je bila zavzeta tudi vojašnica. Od cele 15. čete Slovenskega domobranstva, ki je štela 132 mož, se je prebilo le 25 mož, ostali so padli ali bili ujeti. (Po poročilu štaba IX. korpusa z dne 5.9.1944 je imel sovražnik 48 mrtvih in 35 ujetih.)Zaplenjen je bil minomet, devet strojnic in 50 pušk. Gradnikova brigada je imela 8 mrtvih in 14 ranjenih.

Sovražnik je z vseh strani poskušal priti na pomoč napadeni postojanki. Tako je Jurišni domobranski bataljon prodrl iz Rakeka do Kalc, a je dobil povelje, naj se vrne, češ, da ne sme preko pokrajinske meje. Deli 139. rezervnega gorskega polka so prodrli iz Postojne čez Strmico do Hrušice, a jih je Vojkova brigada odbila. Prav tako je odbila napade domobranskih posadk iz Hotederščice in Rovt.

Bazoviška brigada pa je odbila sovražno motorizirano kolono iz Idrije in ji uničila dva avtomobila. V teh bojih sta brigadi imeli 7 mrtvih in 2o ranjenih.

Nov moment pri tem napadu je bila uporaba dveh divizionov topništva IX. Korpusa, ki sta nad dve uri obstreljevala postojanko, nakar jo je pehota naskočila v prvih jutranjih urah. Dotlej je namreč narodno osvobodilna vojska napadala sovražne postojanke le ponoči.

Postojanko Gore nad Idrijo so Nemci nato sami ukinili, propadel pa je tudi načrt ustanovitve postojanke v Colu. Pač pa so začeli temeljiteje graditi obrambni pas v Dolomitih in v Poljanski dolini (poročilo štaba IX. korpusa, 5.9.1944 v AMNO; poročilo Gruppenkomando des Slow. Landtschutzes Postojna 3.8.1944 v A VII).

Po tej korpusni akciji je XXX. divizija dobila nalogo, da s svojima brigadama napravi premik od Predmeje v Vipavsko dolino in na Kras in onemogoči prodiranje domdrancev in italijanskih fašistov na to področje ter olajša zbiranje prehrane in njen transport na področje Čavna.

V isti čas spada sovražnikov poskus vzpostaviti postojanko v Štanjelu, ki bi mu služila za zavarovanje obnovitvehih del na progi Trst - Rihenberk - Gorica. Ustanoviti pa je nameraval tudi postojanki v Dutovlju in Kobj-e glavi. Že 7. septembra ponoči se je Kosovelova brigada na položaju Štanjel - Kobdilj spopadla z 2. policijskim prostovoljnim bataljonom "Italia" in oddelki 136. rezervnega gorskega polka in mu poleg 3o mrtvih in 8 ujetih zaplenila tudi dva topa, tri minomete in štiri avtomobile opreme. Naslednji dan je udarila še Bazoviška brigada in ga z obkoljevanjem prisilila k umiku. Po enodnevnem premoru se je 10. septembra spet vnel boj, ki zopet ni bil uspešen za sovražnika, nato pa se je začel močnejši sovražni pri-

tisk, pred katerim sta se brigadi umaknili na Vipavsko čez cesto Gorica - Ajdovščina. Sovražnik je pustil svoje oddelke v Štanjelu in Kobjeglavi in se nato umaknil. (Poročilo 3o. divizije 11.9.1944 v AMNO.)

Na novem področju sta Tržaška in Kosovelova brigada tri dni, to je od 15. do 17. septembra napadale sovražne postojanke v Baški grapi. Napad ni uspel, ker je bil premočan odpor, ki ga po podatkih obveščevalne službe ni bilo za pričakovati in ker sta brigadi imeli premalo težkega orožja. (Poročilo XXX.divizije 2o.9.1944 v AMNO.)

XXXI. divizija pa je po zavzetju Črnega vrha bila poslana v Dolomite z nalogo, da izvrši moralni in vojaški pritisk na domobranske posadke in vnese razkroj v njihove vrste, kakor tudi, da onemogoči aktivnost četniških skupin, ki so se v zadnjem času pojavile na tem področju. Zaradi močne in hitre sovražnikove akcije divizija v svojem prvem pohodu 7.septembra ni uspela uničiti nobene teh postojank, zato je v drugi polovici septembra dobila nalogo, naj se vrne v Dolomite in jih znova napade. (Poročilo štaba IX. korpusa, 2o.9.1944 v AMNO.)

Vdor v Dolomite je bil izveden s sunkom v več smeri, (117) katerega izhodišča so bila na Gabrški gori, Stari Oselici in Cerkljanskem vrhu. Vdor se je začel v noči med 22. in 23. septembrom, ko so brigade krenile z izhodiščnih položajev in sicer Vojkova čez Žirovski vrh z nalogo, da s tremi kolonami napade postojanko Gorenjskega četniškega odreda na Samotorici, pri čemer jim pomaga Dolomitski odred, Gradnikova pa čez Veliki Babnik, da napade domobransko postojanko Sv.Katarinal Ostale brigade so imele nalogo zavarovati vdor in sicer Prešernova v smeri Idrije

in Gorenje vasi ter demonstrativni napad na Lučve in Suhi dol, Škofjeloški odred cesta Škofja Loka - Gaberk in Kosovelova brigada z bataljoni Tržaške brigade demonstrativni napad na Hotederšico. Vse enote so v redu prispele na položaje in 23. septembra je Kosovelova brigadanapadla Hotederšico, ker so boji trajali ves dan. Naslednji dan je Vojkova brigada napadla četniško postojanko, kjer je sprva naletela na zelo oster odpor, pozneje so pa četniki v temi zbežali iz vasi in je brigada zasegla precej orožja in opreme ter zažgala hiše, v katerih so bili nastanjeni. Isti dan je sovražnik napadel Prešernovo brigado in Dolomitski odred, ki sta napad odbila. Gradnikova pa ta dan ni mogla napasti postojanke pri Sv. Katarini, ker je bila zelo dobro utrjena. 26.septembra je sovražnik na Pasji ravni napadel Prešernovo brigado, ko se je vračala s položajev. Nekajkrat je jurišil proti posameznim bataljonom in je utrpel precejšnje izgube, pa tudi brigada je imela 6 mrtvih in 15 ranjenih. (Poročilo štaba IX. korpusa, 29.9.1944 v AMNO.)

Ker ta ofenzivna akcija ni uspela v celoti, je štab korpusa sklenil, da bo 7.oktobra izvedel korpusno akcijo proti domobranskima postojankama Hotederšica in Ravnik. Za napad je določil XXX., za zavarovanje pa XXXI. divizijo. Za neposredni napad je bila določena Bazovišška brigada, ki je zato prišla s Krasa in Vipavske doline. Prišla je v Ravnik, kjer so se razvili tudi boji, v katerih je že zavzela nekaj hiš in uničila bunker nakkrižišču, ni pa mogla zavzeti drugih bunkerjev in postojanke v cerkvi. Kosovelova brigada je zavarovala smer Logatec - Vrhnika, Tržaška pa Col - Idrija, medtem, ko bi XXXI. divizija morala zavarovati smer Idrija - Rovte - Godovič - Vrhnika.

Toda ker ni uspela pravočasno zasesti določenih položajev, kaj je zasedel sovražnik. Zaradi tega in zaradi slabega vremena, ko je moral biti preložen začetek napada na poznejši čas, je odpadlo presenečenje, pa tudi sama posadka je bila močnejša, kot pa se je pričakovalo.

Vdor v Dolomite je pokazal, da sovražnik ni mogel onemogočiti gibanja partizanskih brigad v Dolomitih, ki jih je imel, odnosno štel za svoje "osvobojeno ozemlje", pa tudi četniki se odslej niso počutili več varne, prebivalstvo pa je v svojem osvobodilnem boju dobilo moralno pomoč, saj je bilo v ofenzivni akciji razdeljene mnogo literature. (Poročilo štaba IX. korpusa, 20.10.1944 v AMNO).

Sovražna "požigalna" ofenziva v oktobru 1944 - Sovražna požigalna ofenziva v oktobru 1944 sodi med one operacije, ki jih je ukazal vrhovni poveljnik za "Jugozapad" generalfeldmaršal Kësselring. V svojem povelju pravi med drugim tudi sledeče:

"I. Aktivnost band v italijanskem prostoru je v zadnjem času stalno naraščala. Bande so se prijavile tudi na področjih, ki so bila doslej skoraj brez njih. Preskrbovalni promet je močno oviran. Sabotažna dejanja se množijo ... Kot prvi ukrep zato ukazujem izvedbo "tedna za pokončanje band" v času od 8.10. do 14. 10.1944. S tem se morajo izvesti v glavnih bandinih področjih večje akcije, v ostalih področjih pa krajevno omejene manjše akcije z enotami, ki se nahajajo na področju .... "Teden za pokončanje band" mora z vso jamnostjo pokazati bandam obseg lastnih sredstev in moči, boj proti bandam je treba voditi z vso ostrino in mora odgovarjati mojim navodilom. Kesselring ..." (MLI, sept. 1952, str. 46 - 48).

Za Slovensko Primorje je poveljnik 97. armadnega zbora general Kübler ukazal izvesti dve ofenzivni akciji. Od 7. do 14. oktobra je "borbena skupina majorja Christla", poveljnika 139. rezervnega gorskega polka, izvajala akcijo "Bergzauber - Moritz" na področju Postojna - Šapjane - Snežnik - Stari trg - Postojna. V njej so bili deli 138. in 139. rezervnega gorskega polka, baterija 112. rezervnega topniškega polka, četa 83. rezervnega pionirskega bataljona in jurišni bataljon slovenskih domorabncev iz Rakeka. Del teh sil je bil naletel na IX. brigado XVIII. divizijo VII. Korpusa, ki je bila na položajih Studeno - Bloška polica - Gornje jezero, odkoder se je po dvodnevnem boju 9. oktobra zvečer umaknila proti jugovzhodu.

Večji pomen je sovražnik pripisoval akciji, ki jo je izvajala "borbena skupina majorja Bergerja", od 8. do 12. oktobra in je imela naziv "Grunewald-Max". Izvajali so jo deli 136. in 137. rezervnega gorskega polka, deli 83. rezervnega pionirskega bataljona in 208. tankovski oddelek, ki so imeli še poseben cilj, požgati vasi, da bi IX. korpus ne našel oporišč za zimo. (Izjava generala Küblerja - AMNO). Ko so 8. oktobra nemške kolone - bilo je okrog 3.500 mož z 12 tanki - vdrle iz Gorice in doline reke Soče proti področju Lokve - Čepovan, je bil tam le zaščitni bataljon IX. Korpusa. Ostale enote so se šele vračale od Hotederšice - Vojkova brigada je bila na Predmeji, Bazoviška in Tržaška na Otlici, Kosovelova pa na položajih Mala gora - Col - Zadlog. Štab korpusa je takoj poslal - deloma z avtomobili - Vojkovo brigado na Trnovo. Del Bazoviške brigade je zasedel Krnico, del Tržaške pa se je spopadel s sovražnikom pri Lokovcu. Ker je sovražnik ta dan zasedel Trnovo, ga je zvečer napadel del Vojkove brigade, ki pa je bil odbit. Zato je štab kor-

pusa potegnil Tržaško brigado in korpusno artilerijo od Otlice na položaje Lokve - Lazne. Drugi dan je sovražnik poskušal obkoliti Vojkovo brigado severno od Trnovega, a se mu je izmaknila s premikom proti vasi Nemci. Tu so bili celi dan hudi boji, v katerih se je brigada umaknila na položaje Lokve - Lazne, kjer jo je zamenjala Baziviška brigada. Ta je tu vzdržala vse do 12.oktobra, ko se je morala umakniti na Mrzlo rupo. Sovražnik je v teh dneh popolnoma požgal in oplenil Lokve in Velike Lazne, precej stanovanjskih hiš pa v Sp. Lokovcu, Otlici, Čepovanu itd.

"Teden za pkončanje band" v Slov. Primorju ni imel nobenega vojaškega uspeha. Bilo je v glavnem prizadeto le civilno prebivalstvo, za kar so se morali po vojni zagovarjati general Kübler, general von Mössling, polkovnik Christl itd., ki so prejeli za to tudi zasluženo kazen. Enote IX. Korpusa so imele 13 mrtvih, 16 ranjenih in 17 pogrešanih, sovražnik pa po lastnem poročilu dva mrtva, 34 ranjenih in 2 pogrešana. Izgubil pa je tudi dva tanka. (Poročilo štaba IX. korpusa 18.10.1944 v AMNO, poročilo štaba 188. rezervne gorske divizije, 8.11.1944 v AMNO.)

Ofenzivna dejavnost IX. korpusa v pozni jeseni 1944

- Zaradi neuspehov v svojih ofenzivnih pohodih, je sovražnik poleg posameznih na videz ofenzivnih sunkov, ki pa so bili naperjeni le proti civilnemu prebivalstvu, vse bolj utrjeval svoje postojanke, s katerimi je hotel partizanskim enotam zapreti prehod s področja na področje.

XXXI. divizija je v tem času imela nalogo, da prodira z Gorenjskega v Dolomite. Napravila si je načrt razbiti obrambni pas Gorenja vas in Škofja Loka, ki je zapiral vstop v severovzhodne Dolomite. Sklenila je, da najprej uniči

(118)

postojanki v Poljanah in Gaberku ter istočasno razruši cesto Gorenja vas - Škofja Loka. Brigadam XXXI. divizije so pri napadu pomagali Dolomitski in Škofjeloški odred, dva bataljona Bazoviške brigade in trije topovi artilerije IX. korpusa.

Napad se je začel 2o. oktobra, ko je Gradnikova brigada blokirala sovražnika v Škofji Loki, Vojkova pa v Gorenji vasi, Prešernova pa napadla postojanko v Poljanah. Po hudem boju je bila uničena in zažgana skupno s pošto in vojašnico. Istočasno je bataljon Bazoviške brigade napadel postojanko v Gaberku, ki je padla po štirih zaporednih naskokih, medtem ko je posadka bila zbežala proti Črnem vrhu. Sovražnik je imel v teh bojih okoli 48 mrtvih, zažgana sta bila dva kamiona, zaplenjen minomet, dve strojnici in precej vojaške opreme. S to akcijo je bil odprt prehod z Gorenjskega v Dolomite in razširjeno osvobojeno ozemlje. (Poročilo štaba IX. korpusa 31.1o.1944 v AMNO).

XXX. divizija je bila v prejšnjih bojih precej izčrpana in v tem času ni izvajala večjih akcij. Pač pa je ves čAs izvajala manjše akcije v Soški in Vipavski dolini, zlasti pa je napadala tiste sovražne enote, ki so varovale graditev utrdb.

3. novembra je sovražnik vdrl v Trnovo in tam postavil svojo postojanko. Zaradi goste mreže sovražnih postojank v Vipavski dolini je bil štab korpusa že tako postavljen pred težke naloge. Zdaj pa mu je s sovražno postojanko v Trnovem, ki je zapirala vhod v Vipavsko dolino, bila praktično odvzeta baza za preskrbovanje iz Vipavske doline. Zaradi tega je imel nalogo, da s spretnim manevriranjem sil na Trnovski planoti onemogoči vsako nadaljnje širjenje sovražnih izpadov in dobi preskrbo z druge strani. Zato je izbral Gorenjsko in sklenil uničiti sovražno postojanko v Železnikih in tako razbiti zaporno črto Podbrdo - Železniki - Škofja Loka. (119)

Za napad je določil Gradnikovo brigado in jo okrepil s topovi, druge enote pa so blokirale sosedne sovražne postojanke. Napad je bil v noči med 19. in 2o.novembrom. Borci so zasedli hiše okoli postojanke, a v njo samo niso mogli vdreti zaradi premočnega sovražnega ognja. Tudi naslednji dan ni prinesel odločitve.Zato je štab XXXI. divizije poslal v napad še bataljon Kosovelove brigade, ostale enote pa so morale ves čas odbijati sovražne kolone, ki so hotele rešiti obkoljeno posadko. Eni od teh se je res posrečil prodor iz smeri Škofja Loka, kar je izrabila napadena posadka in zbežala. Nato je bataljon Kosovelove brigade zažgal vseh pet objektov v postojanki, še prej pa zaplenil precej streliva in nekaj orožja.(Poročilo štaba IX. korpusa, 28.11.1944 v AMNO.)

V jeseni 1944 je v Operacijsko cono "Jadransko Primorje" prišla na odmor nemška 71. pehotna divizija. Zato je sovražnik potegnil policijske enote drugam in ko je v novembru 1944 divizija spet odšla na fronto, so enote 3o. divizije še pred policijo zasedle Vipavsko dolino. (Poročilo OBV. Odd. 97. armadnega zbora, 17.12.1944. v A VII.) Načrt štaba korpusa je bil, da v čimvečji meri izkoristi Vipavsko dolino za mobilizacijo in preskrbo enot in da na drugi strani onemogoči vse sovražne izpade iz Dolomitov, zaradi česar je na njihovem severozahodnem robu razmestil XXXI.divizijo. Zato konec novembra in v prvi polovici decembra ni izvajal nobene večje ofenzivne akcije, pač pa so se posamezne enote stalno spopadale s sovražnikom.

V drugi polovici decembra je štab korpusa pripravil načrt za uničenje nekaterih sovražnih postojank. Tako so Gregorčičeva, Bazoviška in Tržaška brigada 17.decembra zaman poskušale uničiti sovražni postojanki Kreplje in Dutovlje na Krasu, enote XXXI. divizije pa postojanko Go-

renja vas. Takoj po teh napadih je sovražnik začel s svojo ofenzivno akcijo proti enotam IX. korpusa.

Sovražnikova dejavnost v drugi polovici decembra 1944 - V jeseni 1944 se je fronta z vseh strani približala Jugoslaviji. Osvobojen je bil Beograd, vzhodna fronta se je ob Blatnem jezeru približala Sloveniji, na jugovzhodu se je narodno-osvobodilna vojska približala Hrvatski, v Italiji pa so zavezniki stali pred "gotsko" črto; s katero so Nemci držali Bologno, Spetio in dolino Pada. Zavezniški vrhovni poveljnik za Sredozemlje maršal Aleksander je v začetku novembra pozval po radiu vse italijanske partizanske enote, naj prenehajo z večjimi napadi in ne trošijo moči, dokler ne bodo spet pozvani v akcije. Dal je vedeti, da so neugodne vremenske razmere zavrle zavezniške operacije in iz poziva se je dalo razbrati, da pred pomladjo ne bo prišlo do prodora "gotske črte". S tem so seveda dobili Nemci čas za reorganizacijo, izpopolnitev in odmor svojih enot ter za izvedbo večjih utrjevalnih del.

Nemci so v jeseni 1944 začeli graditi v Sloveniji močno obrambno črto, ki je na vzhodu šla vse od nemško-madžarske meje na Muro in v Medjumurje, nato pa čez Slovenske gorice proti zahodu. Močnejšo četo so gradili tudi preko Gorjancev in Snežnika ter ob Soči in Vipavi. Mislili pa so že tudi na obrambo na Karavankah in Alpah.

Med temi obrambnimi črtami je stala jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska, ki je v tem času vezala nase moč 24 nemških divizij, ob nji pa so stale enote italijanske resistence. Če je hotel sovražnik doseči vsaj minimalne uspehe na fronti, je moral najprej očistiti svoje zaledje, v katerem so tekle zanj važne prometne poti, ki jih je narodnoosvobodilna vojska stalno rušila. Zato je

pozimi v vsem zaledju izvajal očiščevalne operacije, da bi se nato pripravil na spomladanske boje. Tako je v Videmski pokrajini v novembru izvajal akcijo "Acksa", v decembru pa akcijo "Hornoff".

Od 19. do 31. decembra pa je napravil očiščevalno akcijo "Adler" (Orel) proti Vipavski dolini in Trnovski planoti. Dokumenti, ki so bili zaplenjeni pri padlem italijanskem polkovniku Caralli, pričajo, da je bil sovražni načrt stisniti enote IX. korpusa v širok obroč okoli Trnovega na Trnovski planoti in jih nato vreči v Vipavsko dolino in tam uničiti, s čemer bi bilo uničeno tudi osvobojeno ozemlje v Vipavski dolini. Za to akcijo je sovražnik zbral okoli 5000 mož. (120)

19.decembra je sovražnik začel koncentrično prodirati proti osvobojenem ozemlju v Vipavski dolini in na Trnovski planoti. Iz doline reke Soče proti Trnovski planoti so prodirali oddelki X. Flotiglie MAS, ki so se pri Grgarju razporedili v tri kolone, od katerih je prva prodirala proti Trnovu, druga proti Predmeji, tretja pa proti Dol/Otlici. Iz Idrije proti Zadlogu in Črnem vrhu sta prodirali koloni 2. bataljona 10. SS-policijskega polka, ki se jim je proti Črnem vrhu pridružila še kolona domobrancev iz Hotederšice. Iz Postojne proti Gradišču, Colu in Podkraju sta prodirali koloni 2. bataljona 139. polka in bataljona iz Srpskega dobrovoljačkega korpusa. S Krasa proti Vipavski dolini so prodirale tri kolone in sicer domobranci iz Senožeč proti Št.Vidu, Policijski prostovoljni bataljon iz Dutovelj proti Planini in 3. bataljon 15. SS-policijskega polka iz Lipe proti Preserju, medtem, ko je iz Gorice proti Črničam prodiral 3. bataljon 10. SS-policijskega polka.

Prve tri dni je štab IX. korpusa razpolagal le z omejenim številom enot:

z bataljonom IX. korpusa in Tržaško brigado pri Trnovem, Gregorčičevo brigado pri Dol Otlici in delom Bazoviške brigade pi Erzelju, medtem ko so en bataljon Bazoviške brigade, Kosovelova brigada in XXXI. divizija bili na Severnem Primorskem. Štab korpusa je sklenil, da bo najprej z razpoložljivimi enotami XXX. divizije branil osvobojeno ozemlje, dokler ne bodo prispele enote s Severnega Primorskega.

Toda del XXX. divizije ni mogel zadržati sovražnika, ki je z močnimi kolonami po 3oo - 4oo mož koncentrično prodiral proti osvobojenemu ozemlju. 19.decembra je kolona X. Flotighie MAS prodrla v Trnovo, medtem ko je bataljon IX. korpusa odšel od tam proti koloni 3. bataljona lo. SS.-policijskega polka in se z njo spopadel severno od Vitovelj. Nato se je umaknil proti Nemcem, Lokvam in Lazarn, kamor se je naslednji dan z Zavrha umaknila tudi Tržaška brigada. Sovražne kolone iz Postojne so prvi dan prispele do Cola in Podkraja in se pri Colu spopadle z Gregorčičevo brigado, ki se je nato umaknila preko Kozjih sten na Mrzlo rupo. Sovražna kolona iz Dutovlja pa se je pri Erzelju spopadla z Bazoviško brigado, ki se je nato umaknila na Nanos. (121)

2o.decembra sta z Žirovskega vrha čez Cerkno, Želin in Jagerščе ter čez Spodnjo Trebušo prišla na odsek med Čepovanom in Sp.Trebušo Kosovelova brigada in bataljon Bazoviške brigade. Sovražni koloni iz Postojne sta po umiku Gregorčičeve brigade zasedli Col in Dol Otlico, kjer sta po spopadu z enim bataljonm Gregorčičeve in enim bataljonom Bazoviške prodrli do Predmeje ter vzpostavili stik z oddelki X.Flotiglie MAS, ki so ta dan prodrli v Čepovan. S temi oddelki se je pri Lokovcu spopadla (122)

tudi II. brigada I. slovenske divizije Narodne obrambe, ki je tudi uničila avto s poveljnikom teh oddelkov polkovnikom Carallo, pri katerem je našla načrt ofenzivne akcije.

Ko je štab korpusa dobil v roke ta načrt, je sklenil, da z enotami XXXI. divizije v noči med 22. in 23. decembrom demonstrativno napade sovražne postojanke Veharše, Idrijo in Sp. Idrijo, kar se je tudi zgodilo. Sovražni koloni iz Idrije in Hotederšice sta se zato morali umakniti nazaj v Idrijo. Naslednje dni so bili hudi boji okrog Lokev, Čepovana in Lazen, kjer so se Kosovelova, bataljon Tržaške, bataljon Bazoviške, Gradnikova brigada, bataljon IX. korpusa in II. brigada KNOJ vse do konca decembra spopadali z oddelki X. Flotiglie MAS.

Edini sovražnikov uspeh v tej ofenzivni akciji je bil, da je zasedel Vipavsko dolino in obnovil nekatere postojanke na Trnovski planoti. Prizadel je le Tržaško in Gregorčičevo brigado, ki stą imeli precej pogrešanih. Po cenitvi štaba korpusa je imel sovražnik 295 mrtvih in 214 ranjenih, enote IX. korpusa pa 18 mrtvih, 43 ranjenih, 3 ujete in 348 pogrešanih, ki pa so se v glavnem vsi vrnili v svoje enote. (Poročilo štaba IX. korpusa 11. 1. 1945 v AMNO, poročilo 2. bat. 139 rez. gor. polka 23. 12. 1944 v A VII, Carallin načrt ofenzivne akcije v AMNO).

Dejavnost IX. korpusa pozimi in spomladi 1945. leta ter sovražnikove spomladanske ofenzivne akcije -

Enote IX. korpusa niso v prvi polovici januarja 1945 napravile večjih ofenzivnih sunkov, predvsem zaradi reorganizacije po decembrskih sovražnih ofenzivnih akcijah, silno slabih vremenskih pogojev in pomanjkanja razstreliva, streliva in posebno težkega orožja.

Sovražnik je po decembrskih ofenzivnih akcijah napravil še nove premike, saj je dobil znatne okrepitve, predvsem v nedičevcih in četnikih. Iz Idrije, kamor so prišli domobranci, se je policija premaknila v Col. Postojanki Trnovo in Col, s katerimi je sovražnik zapiral Soško in Vipavsko dolino, sta korpusu ovirali preskrbovanje. Zato je ta sklenil, da si z uničenjem Trnovega odpre pot v Vipavsko dolino.

Napad na Trnovo je izvedla XXX. divizija s pomočjo 156. brigade iz Divizije Garibaldi - Natisone in Gradnikove brigade XXXI. divizije, katere dve brigadi sta ta čas operirali na Gorenjskem. Neposredni napad na dobro utrjeno postojanko Trnovo, v kateri je bilo 12 večjih in 12 manjših bunkerjev z bataljonom "Fulmine" iz X. Flotiglie MAS, se je začel v noči med 18. in 19. januarjem 1945. Postojanko samo je napadala Kosovelova brigada, ki ji je pomagala korpusna artilerija. 2o. januarja so Nemci poskusili vse, da bi razbremenili napadeno postojanko. Poslali so ji na pomoč 3. bataljon 10. in 3. bataljon 15. SS - policijskega polka ter bataljona "Barbarigo" in "Sagitario" iz X. Flotiglie MAS. Toda Gradnikova brigada, ki je zapirala smer proti Gorici, je na položajih Grgar-Ravnica v hudih bojih odbila vse napade. Vendar pa se je nekemu oddelku iz 10. SS-policijskega polka posrečilo prodreti skori zaporo, ki jo je držala Gregorčičeva brigada na položajih Vitovlje - Krnica. Vdrl je v Trnovo, kjer je bila že Kosovelova brigada, ki je medtem že uničila postojanko in se je zdaj morala umakniti. Toda tudi sovražnik ni ostal v Trnovem, pobral je le mrtve in ranjene in se umaknil. Izgube sovražnika so bile precej hude, saj je bil bataljon "Fulmine" praktično uničen, saj je imel 69 mrtvih, med njimi štiri oficirje, 55 ranjenih, med

njimi 5 oficirjev in 15 pogrešanih. Izgubil je tudi tri minomete, 4 strojnice in radiooddajnik. Enote narodno - osvobodilne vojske pa so imele 18 mrtvih, 41 ranjenih in 22 pogrešanih. (Poročilo štaba XXX. divizije 22.1. 1945 v AMNO, dnevnik 32. Comando Militare Provinciale Gorizia v AMNO; povelje Globočnikovega vodstvenega štaba za uničevanje band 2o.1.1945 v AMNO - citiram: Globocnik).

Medtem, ko je bil sovražnik v januarju 1945 v glavnem v obrambi, čeprav IX. korpus ni izvajal večjih ofenzivnih akcij, izvzemši uničenje postojanke Trnovo, pa je v februarju začel ofenzivne akcije, ki so bile usmerjene predvsem proti Trnovskemu gozdu.

Že 2.februarja je Globocnik ukazal, naj "10. SS-policijski polk s podrejenimi enotami od 7.2.1945 v več dni trajajoči akciji očisti področje Ajdovščina - Dol Otlica - Predmeja - Trnovo - Šempas ....S to akcijo bodo bandi odvzete preskrbovalne baze in s tem tudi njena operacijska sposobnost." 1o. SS-policijaki polk je dobil za okrepitev še 3. bataljon 15. SS-policijskega polka, del 705. zavarovalnega bataljona, dele 182. policijske gorske čete za zveze in dele 1. Slovenskega domobranskega jurišnega polka. To akcijo, ki bi naj trajala do 11. februarja, so imenovali "Rübenzahl" (Repoštev).

Tako sta 7. februarja zjutraj začeli prodirati proti Trnovu dve koloni, prva čez Sv.Mihael, druge pa čez Ravnico. Istočasno je tretja kolona prodirala iz Grgarja čez Zavrh proti Lokvam. Na teh odsekih je bila Kosovelova brigada, ki se je po hudih bojih morala umakniti na položaje Krnica - Lokve, na kar je sovražnik zavzel Trnovo, odkoder je naslednji dan prodiral proti Predmeji. Kosovelova

brigada z enim bataljonom Trpaške brigade, se mu je zopet upirala, a se ji je izognil in zasedel Predmejo , nakar se je brigada umaknila proti Mrzli rupi. Isti dan je druga sovražna kolona prodirala s Cola, kjer je Bazoviška brigada branila položaje Col - Škratelj in ga sprva zavrnila, a se mu je 9. februarja le posrečilo prodreti v Otlico. Naslednji dan je sovražnik napadel Tržaško brigado v kasarni nad Vrtovinom, a se ji je posrečilo prebiti, en del proti Dolini, drugi pa proti Malim Laznam. 11. februarja bi Kosovelova brigada morala napasti Čepovan, a ga je sovražnik že izpraznil. Sovražnik je v tej akciji res zasedel nekatere kraje, ni pa uničil nobene enote XXX. divizije, ki je imela v bojih 31 mrtvih in 19 ranjenih. (Poročilo štaba XXX. divizije 24.2.1945v AMNO.), medtem ko sta samo II. bataljon iz polka"Tagliamento" in 3. četa tretjega prostovoljnega policijskega bataljona samo 8. februarja imela 7 mrtvih, med njimi oficirja, 45 ranjenih in 23 pogrešanih (dnevnik 32° Comando Militare Provinciale Gorizia v AMNO; poročilo Goriške kvesture, 14.2.1945 v AMNO.)

Ko je Globocnik uvidel, da je bila akcija neuspešna, je 11. februarja ukazal, naj se čiščenje Trnovskega gozda nadaljuje za nedoločen čas in "naj se v naslednjih očiščevalnih akcijah izvede koncentrični napad na področje Vojsko". 15. februarja so res tri sovražne kolone začele prodirati proti položajem XXX. divizije in sicer prva iz Idrije proti Vojskemu, druga iz Cola proti Črnemu vrhu, Zadlogu in Mrzli rupi, tretja pa iz Predmeje čez Male Lazne proti Mrzli rupi. Naslednji dan so prodirale proti Vojskemu, kjer je bila na položajih Bazoviška brigada, ki jih je odbila. 17. februarja je sovražnik napadel še taborišče Kosovelove brigade pri Malih Laznah, vendar se mu je brigada izmaknila iz obroča. Že naslednji

dan se je umaknil v svoja izhodišča. (Poročilo štaba XXX. divizije 24.2.1945 v AMNO).

XXX. divizija je takoj prešla v protinapad. V noči med 2 . in 24. februarjem je napadla postojanko Trnovo, ki je pa sovražnik še ni utrdil in se je iz nje umaknil še preden so enote za napad prišle na cilj. 25. februarja zvečer so enote divizije napadle postojanko Tabor, ki jo je posadka krčevito branila, a ko so borci že vdrli vanjo, tudi hitro zapustila, Sovražnik je že naslednji dan postojanko zopet zavzel, boji okrog nje pa so trajali skoraj do 1. marca.

Ker je Globocnik mislil, da nastopa s premajhnimi silami, je pripravil obsežnejšo akcijo, ki jo je imenoval "Rübezahl III". Njeno vodstvo je prevzel Akcijski štab "Lev" ("Eisantzstab Löwe"), katerega poveljstvo je prevzel samo Globocnik in ukazal: "Bojna skupina "Löwe" zapre s severa napadajočemu sovražniku pristop v Vipavsko dolino in napada z vzhoda iz prostora Dol Otlica - Predmeja in od zapada iz prostora Britovo bando, ki bi se spustila v boj in uniči tukaj zbrano maso XXX. divizije." Ta naloga je bila poverjana dvema bojnima skupinama in sicer Bojni skupini pod poveljstvom majorja Zuschneida (deli 2. in 3. bataljona 10. SS policijskega polka, četa SS policijskega polka "Bozen", deli 182. policijske gorske čete za zvezo, deli 1. slovenskega domobranskega jurišnega polka, dva bataljona iz Srpskega dobrovoljačkega korpusa in bataljon Kavkazijcev ter Bojni skupini pod poveljstvom polkovnika Köstermanna (dva bataljona 730. polka 710. pehotne divizije, deli 1. in 3. bataljona 10. SS policijskega polka in nekateri manjši oddelki). Akcija se je začela 2.marca, ko je bojna skupina Zuschneid napravila zaporo severno od ceste

Ajdovščina - Šempas ter začela prodirati z desnim krilom iz prostora Otlica - Predmeja proti severozapadu in ko je Bojna skupina Köstermann zaprla odsek Šempas - Grgar - Čepovan in začela prodirati proti Lokvam in Trnovu. V prostoru, ki ga je zajela, so bile Gradnikova, Bazoviška in Kosovelova brigada. Vse tri so se uspešno branile in se do 6. marca 1945 vse prebile skozi ozko sotesko proti Goranji Trebuši, kjer je bila tudi že Gregorčičeva brigada. Tako se tudi tokrat sovražniku ni posrečil načrt, da bi uničil XXX. divizijo, niti ji ni mogel prizadeti večjih izgub, zasedel je le področje Trnovskega gozda.

6. marca je Globocnik izdal povelje za "zavarovanje prostora Col - Čepovan - Gorica - Vipavska dolina", v katerem je določil, da je za celotno področje odgovoren poveljnik 10. SS-policijskega polka z lastnimi in podrejenimi silami Srpskega dobrovoljačkega korpusa. V prostoru Predmeja - Dol Otlica so bili deli 2. bataljona 10. SS-policijskega polka, v prostoru Petrov hrib - Gozd bataljon iz Srpskega dobrovoljačkega korpusa in v prostoru Slokarji domobranci. V Čepovanu, Lozni, Lokovcu in Lokvah je bil 3. bataljon 10. SS - policijskega polka, v prostoru Trnovo - Črnice pa bataljon Kavkazijcev, cesto Šempas - Sv.Križ pa so zavarovali četniki. Bilo je tudi poudarjeno, da te postojanke služijo kot izhodišča za bodočo akcijo.

Medtem, ko je XXX. divizija bila nekaj dni v obrambi, je XXXI. divizija pripravljala ofenzivno operacijo proti sovražnima postojankama Sv.Križ in Kališe v Dolomitih. Neposredni napad je izvedla Prešernova brigada dne 9. in 10. marca in obe postojanki zažgala ter porušila. Posadka iz Kališ se je s 17 ranjenci prebila na orožniško postajo Selca. Gradnikova brigada je zava- (127)

rovala smer Škofja Loka, Vojkova pa na odseku Sv.Mohor - Jamnik. (Poročilo štaba XXXI. divizije, 5.4.1945 v AMNO, poročila poveljnika Varnostnega področja za Gorenjsko 11.3.1945 v AVII). (128)

Štab IX. korpusa je uvidel, da bo nasproti močni koncetraciji sovražnikovih sil na področju XXX. divizije uspel le s korpusno akcijo, kajti številčno stanje v posameznih brigadah ni bilo visoko. Zato je sklenil, da bo napadel sovražnika na Trnovskem gozdu, in bo za to uporabil tudi XXXI. divizijo, kakor tudi Divizijo Garibaldi - Natisone. Do 15.marca je na Gorenjskem zbral XXXI. divizijo in jo usmeril proti Trnovski planoti. Obe diviziji naj bi v prvi fazi napada dosegli črto Predmeja - Otlica - Col, nakar bi XXX. divizija v drugi fazi vdrla v Vipavsko dolino in ~~je~~ začela uničevati sovražne postojanke, medtem ko bi ji XXXI. divizija na črti Predmeja - Otlica - Col zaščitila hrbet in boke. Na drugi strani pa bi ves ta čas Divizija Garibaldi - Natisone na Šentviški gori zavarovala bok proti dolini Soče, na Vojskem pa proti Idriji. Približno isto nalogo naj bi imela ves čas tudi Kosovelova brigada, ki bi varovala zaledje korpusa.

Korpus je 16.marca ob 5. uri zjutraj krenil v napad. V XXX. diviziji je bila začasno tudi Gradnikova brigada. Ta je prodirala z odseka Vrše - Puštale preko Kobilice, kjer je odbila sovražno kolono. Prav tako je bil odbit poskus intervencije iz Velikih Lazen. Nato se je usmerila proti Čepovanu, ne vedoč, da ga je pred njo že zavzela Vojkova brigada. Gregorčičeva je prodirala od Mrzle rupe in že opoldne zavzela Lokve. Bazoviška brigada je prodrla od ceste Mrzla rupa - Male Lazne na Kozje Rtene, čakajoč, da zavezniki začno z bombardiranjem Pred-

meje ih Otlice. Sovražnik je na tem odseku napravil protinapad in prodrl v Mrzlo rupo. Zato je Gregorčičeva brigada zvečer dobila nalogo, da ga od tam izžene in zagotovi uspešno nadaljevanje operacij. Naslednja dva dneva so vse tri brigade z Mornariškim odredom bile v spopadih s sovražnikom in ga uspešno odbijale. (Poročilo štaba XXX. divizije 12. 4. 1945 v AMNO).

V XXXI. diviziji je Prešernova brigada krenila z odseka Mojsko - Mrzla rupa proti Velikim Laznam, kamor je dospela še dopoldne in začela z napadom. Prvi napad ni uspel, ker se je sovražnik utrdil na višini nad vasjo. Šele v drugem napadu je vdrla v vas, odkoder se je sovražnik moral umakniti. Naslednji dan je bila na odseku Trnovo - Voglarji - Podgord, kjer je imela spopade s sovražnikom in mu celo zaplenila top. Vojkova brigada je z odseka Lokovec - Vrhovč - Krvavec krenila proti Lokovcu. Ko je ugotovila, da ga je sovražnik sam izpraznil, je zasedla položaje nad njim in po zavezniškem bombardiranju zavzela tudi Čepovan. Naslednje dni je bila brigada v hudih bojih na odseku Čepovan - Lokovec. (Poročilo štaba XXXI. divizije 18. 4. 1945 v AMNO).

Tako je IX. korpus uspešno osvobodil področje Trnovskega gozda, ne vedoč seveda, da sovražnik že nekaj časa pripravlja proti njemu ofenzivo, kakršne ni izvajal vse od jeseni 1943. leta.

Sovražna ofenziva je bila reakcija na uspešne ofenzivne akcije, predvsem pa na vpade v Dolomite in na Gorenjsko. Pripravil jo je višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju SS-obergruppenführer Rösener. Osnovni pogoj za uspešno ofenzivo je bilo prečiščenje ozemlja ne le do bivše nemško-italijanske meje, temveč še v notranjost Globocnikovega področja, kamor so se enote IX. korpusa po vpadu v Dolomite ali na Gorenjsko tudi vselej u-

maknile. Zato je že konec februarja ali prve dni marca 1945 prišlo do razgovorov med Rösenerjevimi in Globocnikovimi oficirji, nakaterih so sklenili, da bodo Rüsenerjeve enote v deset do štirinajstdnevni ofenzivi očistile področje jugozapadno od reke Save do črte Idrije - Grahovo - Podbrdo, Globocnikove pa držale zaporo na tej črti. 11. marca je bil načrt predložen v potrditev najprej najvišjemu vodji SS in policije v Italiji SS-obergruppenführerju Wolffu, nato pa še načelniku štaba armadne skupine "Jugozapad" generalu Röttigerju, 14. marca so na sestanku določili zadnje podrobnosti, naslednje dni pa koncentrirali enote (Globocnik 15. 3. 1945 v A VII).

Rösener je računal, da se na področju Žiri nahaja glavnina IX. korpusa v moči okoli 12ooo mož. Za njeno uničenje je določil precejšnje sile v moči pet polkov, od katerih so trije (13., 28. in 17. SS policijski polk) prodirali s črte Podbrdo - Škofja Loka, zapadno odtod pa moštvo Podoficirske šole - SS iz Ljubljane. Za zaporo na črti Polhovgradec - Idrija je določil sile zaščitnega področja Ljubljana, med katerimi so bile tudi enote slovenskega domobranstva. K vsem tem silam je dodal še dva diviziona topništva. (Istotam).

Globocnik pa je za zaporo na črti Idrija - Grahovo - Podbrdo določil tako imenovano "Bojno skupino Blank", ki so jo sestavljali 1o. SS-policijski polk, III. bataljon 15. SS-policijskega polka, dva bataljona iz Srpskega dobrovoljačkoga korpusa in 21. policijsko četo za zveze. (Globocnik 15. 3. 1945 v A VII). Vsakemu bataljonu je bila dodana skupina varnostne policije, da preverja osebne podatke civilnega prebivalstva, aretira vse delazmožne moške od 14. do 6o. leta in ženske od 14. do 4o. leta starosti, zaslišuje ujetnike itd. Aretiranci naj

iščejo mine, odstranjujejo ovire in opravljajo vsa možna dela. Na osvobojeno ozemlje je poslal posebno izvidniško četo, ki bi naj zasledovala partizanske enote in njihove premike (Navodila Globocnikovega Operacijskega štaba 17.3.1945 v AVII).

Ofenziva, ki so jo nazivali "Frühlingsanfang" (129)
(Začetek pomladi), se je začela 19.marca zjutraj, ko so Rösenerjeve sile začele prodirati s črte Podbrdo-Škofja Loka - Polhovgradec s težiščem iz Poljanske in Selške doline proti Cerknemu. Štab korpusa je bil pred začetkom v Poljanah pri Cerknem in je takoj spoznal sovražnikov namen. Da bi preprečil obkolitev in omogočil enoten umik na Banjško planoto in v Trnovski gozd, je ukazal Podoficirski šoli, Delavskemu bataljonu in prištabnim enotam, naj preprečijo vdor na Šentviško planoto in zasedejo položaje nad vasmi Police in Bukovo. Na teh položajih so bili od 19. do 21.marca hudi boji, v katerih je imel sovra nik precejšne izgube, a se mu je vseeno posrečilo skleniti obroč. Enote s teh položajev, štab korpusa, štab Divizije Garibaldi Natisone, ki je bil v Zakrižu, so se prebile preko reke Idrijce na področje Vojskoga. V obroču so ostale tri brigade, Škofjeloški odred, Komanda gorenjskega vojnega področja in Oblastni komitet KPS za Gorenjsko. Sovražnik je prodiral počasi, tako, da se je šele 22. marca približal položajem teh enot. Med tem, ko se je 158. garibaldinska brigada "A. Gramsci" ta dan premaknila na Blegaš, pa so se druge enote premaknile na Črni vrh, tako Kosovelova brigada s Cerkljanskega vrha preko Robidnice (tu se ji je priključil Inženirski bataljon iz Stare Oselice), Tržaška brigada iz Voljake in Škofjeloški odred s področja Železnikov. Štabi teh enot so dobili povelje Štaba korpusa, naj se v primeru močnejšega sovražnega pritiska izmak-

nejo globlje na Gorenjsko ali pa v Dolomite in odtod na Pivko. Na Črnem vrhu so sklenili, da se bodo v noči med 22. in 23. marcem skušali skupaj prebiti preko Davče med Podroštom in Zalim logom na Ratitovec. Enote so res šle na pot, a so se zaradi premočnih sovražnih zased morale vrniti nazaj na Črni vrh. Tu so štabi sklenili, da se bo del enot prebil čez Porezen in dalje na Bohinjsko, drugi pa čez Blegaš in Selško dolino globlje na Gorenjsko. Tako sta Kosovelova brigada in Komanda Gorenjskega vojnega področja krenila na Porezen, kjer sta bila 24. marca zjutraj napadena. Medtem, ko sta se del brigade in Komanda gorenjskega vojnega področja prebila na Bohinjsko, se je drugi del brigade razbil. Tržaška brigada, Škofjeloški odred in Oblastni komite KPS za Gorenjsko pa so krenili preko Blegaša proti Selški dolini in bili napadeni pri Mladem vrhu. Po večurnem boju se je delu kolone posrečil proboj čez Selško dolino v Bezovniški gozd, medtem, ko se je drugi del razdelil na skupine in na Blegašu ali Martinjem vrhu čakal na konec ofenzive. Tako se sovražniku ni posrečil načrt uničiti enote IX. korpusa severno od reke Idrijce. Nekaj enot je bilo razbitih, večje izgube pa sta imela le Kosovelova brigada in Škofjeloški odred, ki je izgubil tudi svojega komandanta. Oblastni komitet KPS za Gorenjsko pa je izgubil svojega organizacijskega sekretarja Jako Štucina. Toda že 8. aprila je Kosovelova brigada uničila nemško orožniško postajo Gorje. 11 orožnikov je bilo mrtvih, 4 ranjeni, poslopje pa zažgano. (Poročili Kosovelove brigade 7. in 11.4.1945 v AMNO+ poročilo Škofjeloškega odreda 10.4. 1945 v AMNO, poročilo Tržaške brigade 10.4.1945 v AMNO in poročilo poveljnika Varnostnega področja za Gorenjsko, 14.4.1945 v AVII.)

Globočnik je že takrat, ko je določal sile za zaporo pri ofenzivi "Frühlingsangfang", imel v načrtu ofenzivno akcijo južno od reke Idrijce. Ko so namreč zavezniki začeli zbirati sile za aprilski napad na "Gotsko črto", je računal, da se bodo poskušali izkrcati v severnem Jadranu in odvreči padalce na področju Vidma. To je predvideval za čas od 13. do 16. marca in sklenil, da bo v tem primeru še ostreje nastopil proti narodnoosvobodilni vojski, ki bi v primeru izkrcanja udarila v hrbet nemški obrambi. Ker to izkrcanje v pričakovanem času ni prišlo, je lahko svoje sile tem bolj uporabil za boj zato, ker so že Rösenerjeve sile prečistile del njegovega ozemlja.

Da bi glavnina IX. korpusa ne mogla pritisniti z juga proti zapornim položajem Grahovo - Idrija, je Globocnik že 19. marca privlekel iz Videmske pokrajine 2. polk donskih kozakov in ga podredil 10. SS-policijskemu polku z nalogo, da mu varuje hrbet in napada južni rob Trnovskega gozda. Drugi dan je prav tako od tam privlekel SS - Brigado kraških lovcev in ji dal nalogo, da v večdnevni očiščevalni akciji očisti Banjško planoto. Morebitni prodor v Vipavsko dolino, čez Križno goro in Hrušico, pa je preprečevalo izvidniško delovanje četniške divizije. (Globocnik 18. in 19. 3. 1945 v AVII.)

Vse te enote so bile stalno v bojih z onimi enotami IX. korpusa, ki so bile južno od reke Idrijce. Tako je ob cesti Grgar - Čepovan bila 2. brigada KNOJ, severno od nje na obeh straneh Čepovanske doline pa XXXI. divizija (Prešernova brigada na odseku Trnovo - Voglarji - Podgozd, Gradnikova na odseku Podgozd - Zavrh - Lokovec in Vojkova na odseku Spodnji Lokovec),

XXX. divizija je imela svoje enote na več mestih (Gregorčičeva brigada na odseku Kočevje- Troha, Bazoviška pri Dolu Otlici, z mornariškim odredom pri Krnici), del Divizije Garibaldi - Natisone (156. in 157. brigada) pri Ponikvah na Šentviški planoti in Artilerijska brigada IX. korpusa v vasi Hotenje.

Največji pritisk na naše enote sta izvajala SS Brigada kraških lovcev in 2. polk donskih kozakov na Banjški planoti, kjer so ju Gradnikova, Prešernova, Vojkova in 2. brigada KNOJ v hudih bojih zadrževale vse do 23. marca. Ta dan pa je SS-Brigada kraških lovcev dobila v pomoč še tri topove in povelje, naj očisti še del Banjške planote do črte Lokovec - Avče in se zvečer pripravi za napad na Trnovski gozd. Sovražnik se je namreč bal, da bi nadaljnje prodiranje proti severnemu delu Banjške planote ogrozilo njen južni del (Globočnik, 22. 3.1945 v AVII). Ta dan je SS-Brigada kraških lovcev res pritisnila na položaje Vojkove brigade pri Spodnjem Lokovcu in jo po celodnevnem boju prisilila k umiku. Štab korpusa jo je poslal na položaje Gradnikove brigade na odseku Podgrad - Zavrh, Gradnikovo pa v pomoč Bazoviški brigadi pri Dolu Otlici. Ta je namreč že od 18. marca bila hude boje s četniki za Sinji vrh, ki je večkrat menjal gospodarja. Sovražnik je delal tudi enodnevne izpade iz Idrije proti Čekovniku, kjer ga je odbijala Gregorčičeva brigada, medtem ko sta se pri Ponikvah na Šentviški planoti spopadli z njim 156. in 157. garibaldinska brigada, ki sta se nato umaknili proti Šebrelju in tam 21. in 22. marca imeli hude obrambne boje.

Ko je Globocnik videl, da je Rössenerjeva ofenziva severno od reke Idrijce doživela polom in da je glavnina IX. korpusa južno od nje, je 24. marca začel ofenzivno akcijo "Winterende" (konec zime), ki je zajela o-

zemlje med Vipavo - Sočo - Idrijco in črto Idrija - Col. Na severu je Bojna skupina Blank še naprej držala zaporo ob reki Idrijci, na črti Gorica - Col - Idrija pa četniška divizija. V Trnovski gozd sta 24. marca zjutraj začela prodirati na jugu 2. polk donskih kozakov, na severu pa SS-Brigada kranjskih lovcev (Globocnik, 23.3.1945 v AVII). Posebno močan je bil pritisk na Prešernovo brigado, bataljon Gradnikove brigade in Vojkovo brigado, ki so se morali umakniti na odsek Krnica - Male Lazne - Medvedje brdo. Te položaje so držale do 30. marca, ko je bila Vojkova brigada poslana z Malih Lazen k Bazoviški in Gradnikovi brigadi, da bi z njima prebila sovražno zaporo Kolk - Zadlog.

Sem sta že 24. marca prišla na pomoč Bazoviški brigadi, Mornariškemu odredu in bataljonu Vojkove brigade dva bataljona Gradnikove brigade in enote so ta dan zavzele Sinji vrh. Drugi dan ga je zavzel spet sovražnik, a so mu ga ponoči spet zavzele. Ker ni mogel obdržati te za zaporo proti Pivki zelo važne točke, je 27. marca sestavil posebno bojno skupino z nalogo, da zavzeme Sinji vrh in ga dokončno obdrži. Sestavljali so jo dotlej tu angažirani četniki in I. bataljon 2. polka donskih kozakov, pritegnjena pa sta bila še četniška brigada z odseka Col - Idrija in bataljon in Srpskega dobrovoljačkog korpusa (Globocnik 27.3.1945 v AVII). Bojna skupina je res 28. marca začela z močnejšim pritiskom na levo krilo, a se ji je šele 30. marca posrečilo zavzeti Sinji vrh in ga dokončno obdržati. Njegove usode ni mogel rešiti niti prihod Vojkove brigade in so se naše enote morale umakniti globlje v notranjost.

Na severnem delu Trnovskega gozda je SS-Brigada kranjskih lovcev do tega dne zavzela odsek Na Vršju -

Kobilica in prodirala proti G. Trebuši. Zato sta se 156. in 157. Garibaldinska brigada umaknili s Šebreljskega vrha v Vojsko, odkoder sta skupaj z Artilerijsko brigado krenili preko Mrzle rupe na Kozje stene. Tudi Gregorčičeva brigada se je premaknila z Vojskega na odsek Mrzla rupa - Hudopolje. Tako se je IX. korpus znašel v že zelo trdno sklenjenem sovražnikovem obroču.

30. marca zvečer je štab korpusa, ki se je nahajal okoli Kozjih sten, izdal povelje za proboj čez cesti Sinji vrh - Zadlog in Col - Črni vrh proti Pivki. Proboj bi morala izvesti XXXI. divizija. Ker pa je Prešernova brigada, ki se je po sovražnikovem vdoru v Krnice umaknila z Malih Lazen, zakasnila s svojim prihodom na Dol Otlico, je divizija 31. marca še ostala na svojem mestu.

Ta dan je sovražnik že prodiral iz Malih Lazen proti Predmeji, kjer sta se mu upirala Artilerijska brigada in brigadi Divizije Garibaldi - Natisone. Sovražnikov obroč je bil že tako ozek, da je nastala resna nevarnost, da bo korpus stisnjen v Kozje stene in izpostavljen uničenju. Ker načrt proboja glavnine sil proti Pivki ta dan ni bil več izvedljiv, je štab korpusa ukazal prebiti se v tri smeri s približno enakimi silami - XXXI. divizija z ranjenci preko Javornika na Pivko, Divizija Garibaldi - Natisone skozi Trnovski gozd na Banjško planoto, XXX. divizija, Gradnikova brigada in civilne ustanove osvobodilnega boja preko Vojskega in Šebreljskega vrha na Cerkljansko.

Medtem ko je XXXI. diviziji in Diviziji Garibaldi - Natisone v noči med 31. marcem in 1. aprilom uspelo izmakniti se iz sovražnega obroča, pa je imela XXX. divizija še hude boje v sovražnikovem obroču. Ponoči ob 2

uri je ogromna kolona (na čelu Bazoviška brigada, za njo štab divizije, Gradnikova, Inženirski bataljon, ARtilerijski divizion in Gregorčičeva brigada), ki se je formirala na Mrzli rupi, odšla proti severu in okrog pol šestih zjutraj prišla na Oblakov vrh. Tam je sovražnik s položajev Gačnik - Na Ogalcah udaril po sredini kolone, kjer so bili osrednji politični forumi. Brigadi na čelu sta se hitro znašli, se obrnili in z jurišem pregnali sovražnika z nekaterih točk, tako da sta enotam zagotovili vsaj minimalen življenjski prostor, na katerem so se nato borile ves dan, zvečer pa so se preko mostu v Spodnji Trebuši izmaknile iz obroča in odšle v vas Praprotno na Šentviški planoti. Mornariški odred, ki je na Oblakovem vrhu zaostal za drugimi enotami, se je prebil šele v noči med 2. in 3. aprilom preko reke Idrijce in odšel v Otalež in dalje v Robidnico pod Blegašem. (Poročilo štaba IX. korpusa 13.4.1945 v AVII, poročilo štaba 3o. div. 15.4.1945 v AMNO, poročilo štaba 31. div. 16.4.1945 v AMNO, poročila posameznih brigad v AMNO).

Sovražnik tudi v tej ofenzivi ni mogel uničiti IX. korpusa niti katere izmed njegovih enot. Na Oblakovem vrhu so imele vojaške enote in civilne ustanove res da precejšnje izgube. Tako sta padla med drugimi tudi načelnik OZNA za Slovensko Primorje podpolkovnik Maks Perc in šef propagandnega odseka pri IX. korpusu Saša Štempihar, ranjen je bil tudi šef sovjetske vojaške misije pri IX. korpusu podpolkovnik Ribalčenko, ujeta pa tudi major Vito Kraigher, ki so ga čez mesec dni zverinsko umorili na Turjaku in šef britanske vojaške misije pri IX. korpusu major Lambie. Kljub temu pa je bila morala borcev tudi v najtežjih dneh na višku, saj je v teh dneh tekla

vzhodna fronta že ob Muri in v Medjimurju, IV. jugoslovanska armada pa je 3. aprila začela operacijo za osvoboditev Like in Hrvatskega Primorja, ki ji je 16. aprila sledila tržaška operacija, v katero so se vključile tudi enote IX. korpusa.

Zaključne operacije IX. korpusa za osvoboditev slovenskega Primorja - Štab IX. korpusa je od 7. do 1o. aprila preurejal svoje enote in jih do 16. aprilaosredotočil na izhodiščnih položajih za zaključne operacije. XXX. divizija se je zbrala na področju Vojsko - Mrzla rupa, XXXI. pa na področju Na Vršeh - Velike Lazne - Lokve. Sovražnik je medtem izpraznil mnoge svoje postojanke na Banjški in Trnovski planoti, trdno pa jih je držal ob komunikacijah.

2o. aprila je štab korpusa dobil povelje Glavnega štaba NOV in POS, naj se z ozirom na razmere v Italiji takoj približa Trstu. Ta pa je dan pred tem dal svojim enotam povelje, naj očistijo Trnovsko planoto. Osnovni načrt je bil pognati sovražnika najprej s Trnovske in Banjške planote, nato pa še s področja Predmeja - Dol Otlica - Col in tako ustvariti osnovne položaje za nadaljevanje operacije proti Gorici in Vipavski dolini (Povelje štaba IX. korpusa 19.4.1945 v AMNO).

Tako je XXX. divizija dobila nalogo, uničiti sovražno postojanko Zavrh, v kateri je bilo okrog 85 SS-policistov, XXXI. divizija pa Podlako, Spodnji Lokovec in Puštale. Diviziji sta v noči med 2o. in 21. aprilom krenili v napad, Zavrh je napadla Bazoviška brigada, ostali dve brigadi pa sta jo zavarovali - Gregorčičeva proti Predmeji in Otlici, Kosovelova pa proti Idriji. Napad je uspel, sovražniku je sicer uspelo pobegniti iz postojanke, ni je pa mogel več osvojiti, čeprav je to ves

dan poskušal z napadi skozi Puštalsko dolino. Podlako je napadla Gradnikova, Spodnji Lokavec in Puštale pa Vojkova brigada, medtem ko je Prešernova brigada zavarovala smer proti Gorici in Šempasu. Gradnikova brigada je Podlako ponoči sicer zavzela, a se je morala podnevi iz nje umakniti. V boju pa, ki se je odvil v popoldanskih urah, jo je brigada spet zavzela. Spodnji Lokovec je zavzel 1. bataljon Vojkove brigade, 2. bataljon pa je zavzel Puštale. Brigada je nato zasledovala sovražnika proti Podlaki in pomagala Gradnikovi brigadi pri ponovnem zavzetju Podlake. (Poročilo štaba XXX. divizije 21.4.1945 v AMNO; poročilo štaba XXXI. divizije 24. 4. 1945 v AMNO).

Z zavzetjem teh postojank je bil ustvarjen prvi del načrta. 23. aprila je štab korpusa dobil od Glavnega štaba NOV in POS povelje, ki pravi: "Zaradi hitrega napredovanja IV. Armije, ki je po zasedbi Sušaka prišla v bližino železnice Šempeter - Reka in po zasedbi Cresa in Lošinja izkrcala večje sile v Istri, je potrebno, da takoj preidete na likvidacijo Predmeje in Otlice kot izhodišče za pohod proti Trstu. Ne zadržujte se z napadom na Col, ki ostane lahko tudi v rokah sovražnika. Likvidirajte ga samo v slučaju, če vam to čas dopušča. Osnovno je pripraviti sile in izhodišča za Trst. Kveder." (Dnevnik depeš v AMNO.) Štab korpusa je še isti dan dal divizijam povelje za drugi del načrta. XXX. divizija je dobila nalogo uničiti sovražni postojanki Predmejo in Otlico, pri čemer ji bo pomagala tudi XXXI. divizija. Za začetek napada je bila določena noč med 24. in 25. aprilom. Ker pa je sovražnik nenadoma začel prodirati od Vitovelj proti Krnici in napadati položaje XXXI. divizije, ji je XXX. divizija priskočila na pomoč. Tako

se je napad začel šele v naslednji noči, ko je Gregorčičeva brigada zavzela Predmejo, Bazoviška z enim bataljonom Gradnikove brigade pa Otlico, v kateri so trajali boji cele tri ure in je moralo priskočiti na pomoč tudi topništvo. 27. aprila sta Gradnikova in Prešernova brigada zavzeli Trnovo, Vojkova pa v naslednji noči Lokve. Tako so bile zdaj uničene vse postojanke na Banjški in Trnovski planoti, razen postojanke v Colu. (Poročili štaba XXX. divizije 26. in 27.4.1945 v AMNO; poročilo štaba XXXI. divizije, 5.5.1945 v AMNO.)

Štab IV. armade je po večdnevni krvavih bojih s 97. nemškim armadnim zborom na črti Opatija - Reka - Klana - Gumanci spremenil načrt ter glavno smer napada proti Trstu prenesel na desno in levo krilo IV. armade, t.j. čez Istro in čez Prezid - Mašun - Št.Peter. (Oslobodilački pohod na Trst, Beograd 1952, stran 214.)

Pri IX. korpusu pa je posegel v razvoj dogodkov Glavni štab NOV in POS in mu 25. aprila dal sledeče povelje:"Z ozirom na poraz Nemcem na italijanski fronti in približevanje IV. armije k Trstu, mora ves korpus z obema divizijama in vsemi bližnjimi ostalimi edinicami, izkoriščujoč padec Predmeje in Otlice, takoj preiti na sektor Krasa in se čimbolj približati Trstu. Čim se pokažejo možnosti je treba vdreti v mesto. Pripravite vse za vstajo v Trstu. Kveder." Ko je štab korpusa še isti dan vprašal, ali je važnejše prodiranje v Trst, ali v Gorico, kjer bi lahko Nemci izročili oblast mestni gardi in menil, da je važnejša Gorica, mu je glavni štab NOV in POS 28.aprila 1945 odgovoril:"Najvažnejše je Trst. Če pa boste ugotovili, da sile IV. armije tam zadostujejo, potem prevažite pozornost na Gorico. V vsakem slučaju pa oddelite del sil za Gorico, posebno ako

vidite, da je tam zasedba mogoča..." (dnevnik depeš v AMNO).

IX. korpus se je 28. aprila res začel premikati proti Trstu. Najprej se je premaknila XXX. divizija, ki je prodirala preko Vipavske doline na Kras. Gregorčičeva brigada je krenila iz Krnice preko Čavna, pri Batujah prešla čez reko Vipavo in naslednji dan zjutraj prišla v Škrbino. Bazoviška brigada je zvečer krenila z odseka Dol Otlica - Predmeja in prišla zjutraj v Štanjel. Kosovelova brigada pa je krenila s Sinjega vrha preko Štanjela in Kobilje glave v Gabrovico, kamor je prišla 29. aprila zvečer. (130)

Ta dan je divizija po kratkem odmoru nadaljevala pohod proti Trstu in sicer Gregorčičeva brigada iz Škrbine preko Komena v Repentabor, Bazoviška iz Štanjela preko Koprive v Dutovlje in Kosovelova iz Gabrovice preko Krajne vasi v Repentabor, kjer je takoj ujela tamkajšnjo posadko.

Tako je XXX. divizija 30. aprila zjutraj na položajih Dutovlje - Repentabor že zasedla na zunanji obrambni pas Trsta. Gregorčičeva brigada je prodirala od Repentabora z nalogo, da pri Barkovljah preseka pot Trst - Miramar in pot Opčine - Prosek. Spustila se je do Barkovelj, kjer je takoj zaprla smer proti Tržiču in odbila umikajočo se sovražno kolono nazaj v mesto. Ves dan je bila pod ognjem sovražnih torpedovk, ki so varovale morsko pot iz Trsta proti Tržiču. Kosovelova brigada je od Repentabora prodrla v Opčine do vojašnice in naprej do železniške postaje, ki jo je po krajšem boju zavzela ter prodrla naprej v središče mesta, a se je morala umakniti. Šele, ko je od Dutovelj prišla tja še Bazoviška brigada, je udarna skupina v moči 80 mož iz Kosovelove bri-

gade v mraku obšla Opčine in prodrla v Rojan, kjer je začela obstreljevati železniško postajo in luko v severnem delu Trsta.

1. maja zjutraj je bil obroč okrog Trsta že tesno sklenjen in tudi v glavnem končana tržaška operacija. Sovražnik se je upiral le še nepovezano v Opčinah in v nekaterih krajih v središču mesta. Gregorčičeva brigada je zjutraj prodrla do radijske postaje in nato po ulica"Via Friuli" in "Via Udine" v središče Opčin. Ponoči je ostala na ulicah in zoževala obroč. Tudi Bazoviška brigada je po zavzetju nekaterih bunkerjev skupaj z IX. brigado XX. divizije prodrla do cerkve v samem središču Opčin. Kosovelova brigada je že zjutraj zavzela Konkovelj in vzpostavila stik z enotami IV. armade. Udarni bataljon je v ulici "Via Roseta" vdrl v vojašnico in razorožil mestno gardo.

Naslednji dan je Gregorčičeva brigada ostala na istih položajih, Bazoviška je dobila na desnem krilu v okrepitev še bataljon IX. brigade XX. divizije, pozneje pa je prišla tja še X. brigada iz iste divizije. Del Kosovelove brigade je ostal v vojašnici v Rojanu, drugi del pa na položajih in je popoldne prodiral proti Škorklji.

3. maja Gregorčičeva in del Kosovelove brigade nista imeli bojev in sta ostali v vojašnicah, medtem ko je drugi del Kosovelove imel še zjutraj hude boje v Škorklji, Bazoviška pa skupaj z IX. in X. brigado v središču Opčin. Okoli 11. dopoldne je nemška posadka položila orožje. Vdalo se je 29. oficirjev, 2682 podoficirjev in vojakov ter 300 ranjencev.

Tako so bile 3. maja zaključene operacije v Trstu, ki sta ga osvobodili IV. armada in XXX. divizija, ki je

imela od 28. aprila do 3. maja zvečer 5o mrtvih in 124 ranjenih. (Poročilo štaba XXX. divizije, 4.5.1945;Osloboditeljski pohod na Trst Beograd 1952, stran 258 do 278.)

Pri osvoboditvi Trsta je sodelovalo tudi njegovo prebivalstvo, ki se je v teh dneh dvignilo v oborožen upor proti okupatorju. Avgusta 1944 je v mestu začela delovati Komanda mesta Trst (komandant Martin Greif - Rudi in politkomisar Vinko Šumrada - Radoš), ki je že do oktobra organizirala 95o mož. Januarja 1945 je razdelila mesto na štiri sektorje, od katerih je vsak imel svojega komandanta, vsak sektor pa je bil razdeljen na štiri okrožja, ki so imela po en bataljon vojaške sile. Tako je bilo sredi aprila 1945 pripravljenih že 25oo mož (27. aprila: I. sektor dva bataljona in samostojna četa, II. sektor 6 bataljonov, III. sektor 4 bataljone in IV. sektor 4 bataljone), med 27. aprilom in 1. majem je pristopilo še 5ooo mož, tako, da je bilo v oboroženem boju do 8ooo mož. Najtežji problem je bila preskrba orožja. Nekaj ga je prišlo od zunaj, nekaj pa so ga preskrbeli udarni vodi, ki so šteli 5 do 10 mož in bili podrejeni neposredno Komandi mesta Trst.

Razmere v mestu so se zaostrile sredi aprila, ko je bil izvoljen Izvršni odbor slovensko-italijanskih protifašistov, v katerega niso hoteli vstopiti predstavniki tržaškega CLN. Ti so namreč med drugim zahtevali, naj se mestna garda (Guardia civica) prizna za zavezniško vojsko. Ker s tem niso uspeli, so se začeli s posredovanjem prefekta Coceania pogajati z Nemci za prevzem oblasti.

Sredi aprila je Komanda mesta Trst skupaj s komandami sektorjev in Izvršnim odborom slovensko - italijanskih protifašistov imela v Dolini dvodnevno vojaško po-

svetovanje, nakaterem so izdelali operativni načrt za vstajo in ga poslali v potrditev štabu IX. korpusa. Ta je bil s Komando mesta Trst v radijski zvezi in ji 28. aprila ob štirih popoldne poslal odločno brzojavko:"Pričnite z vstajo!"

Komanda mesta je ta dan prišla v IV. sektor v Kolonkovec, razposlala kurirje na vse strani in v noči med 28. in 29. aprilom že začele z razoroževanjem. Naslednji dan je razorožila nekaj nemških oficirjev, kar je podžgalo k uporu ves IV. sektor. Pa tudi I. sektor je ta dan napadel cestni blok in razorožil oddelke mestne garde, v Barkovljah je celo napadel dve torpedovki. II. sektor je razoroževal republikance Vojnega področja Trst. Zvečer je Komanda mesta vzpostavila stik s VII. korpusom v Brkinih. 30. aprila je IV. sektor razorožil tisoč Nemcev, ki so se umaknili iz Istre, popoldne je bila zasedena občinska palača in zvečer napadena univerza ter obkoljen grad Sv.Justa. Drugi dan so se uporniki združili z enotami IV. armade in skupaj z njimi osvobodili Trst. (Spomini na partizanska leta, II., 1948, str. 137.)

Ko je XXX. divizija 28. aprila krenila proti Trstu, je XXXI. ostala še na dotedanjem področju in ji varovala hrbet, naslednji dan je krenila z njo proti Trstu. Tako je G_radnikova brigada s področja Krnica - Čaven prišla preko Vipavske doline v Štanjel in na poti v Dobravljah razbila sovražno kolono, ki se je premikala iz Ajdovščine proti Gorici in ji celo zaplenila protitankovski top. Prešernova brigada je s področja Podgord - Voglarji krenila preko Vipavske doline v Planino pri Ajdovščini. Na prehodu čez cesto Ajdovščina - Go-

rica je razpolovila kolono četnikov in jih odvzela brzostrelni top. Vojkova brigada pa je s področja Sinji vrh-Kal-Predmeja krenila preko Komna v Erzelj.

30. aprila je divizija po krajšem odmoru nadaljevala pohod proti Trstu. Gradnikova brigada je preko Komena prišla v Opatje selo, Prešernova je prišla v Miren in Renče, Vojkova pa preko Štanjela in Komena v Šempolaj. V noči med 30. aprilom in 1. majem so na sestanku štaba divizije s štabi brigad ob navzočnosti načelnika štaba korpusa, dobile posamezne brigade nove naloge - Gradnikova naj osvobodi Tržič, prodre čez reko Sočo in dobi stik z zapadnimi zavezniki, Prešernova naj osvobodi Gorico in prodira naprej proti Krminu in Čedadu, Vojkova pa naj osvobodi Nabrežino. (131) (132)

1. maja je divizija krenila dalje. Gradnikova brigada je prodirala z enim bataljonom proti Doberdobu, z drugim proti Tržiču, z dvema pa proti Selcam. Bataljon, ki je prodiral proti Tržiču, je od morja prodrl v mesto, kjer se je nato vdalo okoli 240 nemških vojakov. Po zavzetju vseh teh krajev se je en bataljon prepeljal s kamioni v Ronke in se tam na mostu čez Sočo srečal z zavezniki. Brigada je nato ostala v Tržiču. Prešernova brigada je pri Sv.Andreju naletela na močan četniški oddelek. Po celodnevm boju je prodirala proti centralni železniški postaji, kjer se je sovražnik spet upiral. Ko pa se je ponoči umaknil, je brigada vkorakala v mesto in zasedla postajo, grad in vojašnice. Vojkova brigada je z enim bataljonom napadla Sv.Križ in tako pritegnila nase sovražnikovo pozornost, z drugim pa frontalno napadla Nabrežino in se po celodnevnem hudem boju zvečer umaknila nazaj v Šempolaj.

2. maja so bili boji povsod končani. Prešernova brigada je že zjutraj prodirala iz Gorice z dvema bataljonoma proti Kalvariji onstran Soče, tretji je prodiral proti Pevmi in se prav tako ves dan boril na Kalvariji, četrti pa je krenil proti Krminu in se že na prehodu čez Sočo spopadel s sovražnikom. Brigada je nato ostala v Gorici. Vojkova brigada pa je popoldne krenila proti cesti Trst - Tržič, da bi onemogočila umik neke sovražnikove kolone. Del brigade je nato ostal v Sv.Križu, drugi del pa v Nabrežini, kjer se je brigada drugi dan zbrala in odšla v Tržič.

Tako so bile 2. maja zaključene ~~akcije, odnosno~~ operacije v Gorici in Tržiču, v katerih je imela divizija od 28.aprila do 2.maja zvečer 6 mrtvih in 11 ranjenih. Posebno huda je bila izguba komandanta divizije Evgena Matejke - Pemca, ki je padel 3.maja v spopadu s četniki. (Poročilo štaba XXXI. divizije, 3.,4. in 5. maja 1945 v AMNO.)

IX. korpus pa ni osvobajal samo levega brega reke Soče, marveč tudi desni breg.Tu je po odhodu Gregorčičeve brigade nazaj v XXX. divizijo od 4. novembra 1944 deloval Operativni štab za Zapadno Primorsko, ki je imel nalogo vzklajevati delo bataljonov na tem področju. Zaradi potrebne gibčnosti ni imel nobenih teritorialno - organizacijskih nalog in so ga sestavljali komandant politkomisar, operativni in obveščevalni oficir. Sprva je imel 4 bataljone (I. v Zapadni Benečiji, II. na Tolminskem, Beneški v Vzhodni Benečiji in Rezijanski v Reziji), v drugi polovici novembra pa je drugi bataljon odšel v XXXI. divizijo in se je nato sredi januarja 1945 zopet ustanovil v Brdih. Vsi bataljoni so imeli boje s sovražnikom, napadali so zlasti kamione in ko-

133, 134, 135, 136

zaške patrole, tesno sodelovali z italijanskim osvobodilnim gibanjem in politično delali med prebivalstvom. Zaradi tega je sovražnik napravil proti njim ofenzivno akcijo "Hornoff", ki je zajela Brda, Idrijsko in Vzhodno Benečijo.

Sovražnik je 8. in 9.decembra 1944 osredotočil svoje sile v moči okrog 1.3oo mož (SS-policija, Alpini in Kozaki)v Čedadu, Krminu, Moši in Koprivi ter 11. decembra začel prodirati proti Sovodnju in Sv.Lenartu v Vzhodni Benečiji ter proti Brdom. Beneški bataljon, ki je bil ta dan v Selcah, se je spopadel z njim pri vasi Kozice, a se je moral umakniti skozi Lombaj v G.Trebilj in dalje v Gnidovico. Sovražnik je prenočil v Kozicah in drugi dan prišel v vasi okrog Klodiča, na drugi strani pa je zasedel vsa Brda, kjer je bil le minersko-sabotažni vod. Operativni štab, ki je bil v Sp. Trebilu, se je dogovoril z italijansko garibaldinsko brigado za skupen napad na sovražnika v Klodiču. Res je prišlo do boja med Klodičem in Lesami, po katerem se je beneški bataljon vrnil v Gnidovico, ko je v Zg. Trebilu pustil zavarovanje. Le tega pa je zvečer napadel sovražnik, nakar se je bataljon umaknil po dolini Idrije v Kose, kjer je napadel vračajočega se sovražnika. Sovražnik je imel v tej akciji lo mrtvih in več ranjenih, bataljon pa 4 ranjene in precej pogrešanih. (Poročili Operativnega štaba za Zapadno Primorsko, 12. in 17.12. 1944.)

Posamezni bataljoni so bili aktivni zlasti v sabotažnih akcijah, ki jih je bilo zelo mnogo in v napadih na manjše sovražne oddelke, s katerimi so se ves čas spopadali. Tako je npr. Beneški bataljon bil 2o.decembra v boju pri St.Quirinu, 12. in 13. januar-

ja pri St.Petru in na cesti Barnas - Brišče itd.

V začetku aprila 1945 je štab korpusa dal Operativnemu štabu za Zapadno Primorsko navodila za izvajanje zaključnih operacij. Posamezni bataljoni so dobili konkretne naloge in sicer: I. naj očisti Zapadno Benečijo, zavzeme Tarčent in onemogoči sovražniku umik proti Trbižu, II. naj očisti Brda, zavzame Krmin in onemogoči umik po dolini reke Soče, Beneški bataljon naj očisti Vzhodno Benečijo in onemogoči umik po dolini reke Nadiže, Rezijanski bataljon pa naj zavzame Bovec in Žago, onemogoči umik v tej smeri in se nato združi z Beneškim bataljonom, da skupaj zavzameta Čedad. Med tem pa naj sabotažne skupine okrepijo svoje delovanje in onesposobijo železniški progi Gorica - Sv.Lucija in Gorica - Videm - Tarčent.

Takoj po prejemu teh navodil je enote Operativnega štaba za Zapadno Primorsko zatekla sovražna ofenzivna akcija, ki se je začela 7. aprila v Vzhodni Benečiji. Ena kolona je prodrla iz Gorice v Brda in z njo so se spopadle enote Komande mesta Kojsko in I. Minersko -sabotažni vod. Druga kolona je prodrla iz Čedada, tretja pa iz Kobarida. Z njo sta se 7. aprila spopadla I. in Beneški bataljon pri Ravnah. V hudem boju sta jo odbila, a je dobila pomoč in se je najprej upirala na Kuku (k. 1243), nato pa napravila dva jurišа, pred katerima sta se morala bataljona umakniti. S sovražnikovo kolono iz Čedada se je 11. aprila spopadel drugi bataljon pri G. Trebilu. Sovražnik je najprej napadal frontalno, a ko ni mogel tako uspeti, je poslal manjšo kolono iz Kambreškega, da bi prišla bataljonu za hrbet. Prodrla pa je le do vasi Klinec, kjer jo je bataljon zadržal, a se je tudi sam moral kmalu umakniti na pobočje Kuma.

137 138 139 140

sovražnik se je naslednje dni umaknil nazaj na svoje postojanke. (Poročilo Operativnega štaba za Zapadno Primorsko, 1o., 15., in 19.4.1945 v AMNO.)

Tedaj so enote Operativnega štaba za Zapadno Primorsko začele uresničevati navodila in šle v poslednji napad na sovražnika.

Prvi bataljon, ki je po sovražni ofenzivi operiral na področju Robedišče - Breginj, je stalno napadal Breginj, v katerem je bilo okrog dvesto Kozakov in 17. aprila uspešno premagal kolono Kozakov, ki se je hotela prebiti preko Nadiže v Čedad. 25. aprila je napadel kozaško postojanko v Viskorši, iz katere so Kozaki zbežali proti Tarčentu. 28. aprila je bataljon zavzel položaje na robu mesta Tarčent in ko so Nemci dvakrat odbili zahtevo po predaji, 3o. aprila zjutraj začel napadati mesto. Popoldne so se nemški vojaki in II. Kozaški polk že vzeli, upirala se je le še skupina SS-ovcev, ki je bila uničena šele okrog polnoči.

Beneški bataljon je po sovražni ofenzivni akciji takoj napadel Kozake iz I. Kozaškega polka, ki so se utrdili na področju Srednje - Št.Lenart - Dol.Mirsa in končno 28. aprila napadel postojanke Št.Peter, Št.Lenart in Srednje. Padlo je 27, ujetih pa je bilo 66 Kozakov, medtem, ko so ostali zbežali. Bataljon je zaplenil top, tri minomete, 14 težkih strojnic itd. Med tem, ko se je bataljon pripravljal na osvoboditev Čedada je ena izmed njegovih čet skupaj s Komando mesta Kobarid v noči med 29. in 3o. aprilom osvobodila Kobarid, nato pa razorožila okrog 65o italijanskih alpincev iz Baške grape. Četa se je vrnila v bataljon, ki se je pripravljal na osvoboditev Čedada. Ko je 3o. aprila zvedel, da je ostalo v mestu le še okrog 2oo Nemcev se je premaknil

iz Klodiča v Sp. Merso, kjer je prenočil. Drugi dan zjutraj je dobil poročilo, da mu močan oddelek Nemcev v moči okoli 2ooo mož prodira iz smeri Videm skozi Čedad proti Kobaridu. Zavzel je položaje od Ažle do Sp.Merse, medtem ko je nad Št.Petrom bil na položajih garibaldinski bataljon "Martiri di Belfiore". Po hudem boju sta se oba bataljona morala umakniti, sovražnik pa je odšel proti Kobaridu, kjer je ostal do 2. maja in mu je padel v roke skoro ves material, ki je bil zaplenjen 3o. aprila. Popoldne je garibaldinski bataljon "Friuli" z osoppvci začel napadati Čedad, pridružil pa se mu je beneški bataljon, ki je skupaj s Komando mesta Št.Peter vkorakal v mesto. Ponoči sta oba bataljona pri Ipplisu razorožila še okrog 2ooo Nemcev in jih izročila zaveznikom, 2. maja popoldne pa je Beneški bataljon odšel v Videm. Tam je skupaj z Garibaldinci premagal zadnji odpor Nemcev, ki so se bili utrdili v liceju.

II. bataljon je 17. aprila po ukazu štaba korpusa odšel na Šentviško planoto po orožje in opremo. 3o. aprila se je vračal preko Baške grape in drugi dan osvobodil Tolmin, nato pa nadaljeval pot proti Kobaridu in se pri Idrskem spopadel s sovražnikom, ki je imel v triurnem boju 12 mrtvih. Bataljon je prenočil v Livku, nato pa nadaljeval pot proti Čedadu in od Klodiča dalje s kamioni do Medane, kjer so se nahajali četniki. Ti so razstrelili most v Gorici in se umaknili na desni breg Soče ter zasedli Krmin. Bataljon se je spopadal z njimi vse do 5. maja, ko sta mu prišla na pomoč Beneški in Rezijanski bataljon. Nato so se četniki umaknili v Palmanovo.

Rezijanski bataljon se v aprilski sovražni ofenzivni akciji ni udeležil bojev, temveč samostojno delal

akcije v okolici Bovca, Koritnice in Rablja. Po sprejemu povelja naj sodeluje z Beneškim bataljonom pri osvoboditvi Čedada, se je napotil čez Bovec, Stol in Breginj proti Čedadu in na poti 29. aprila zajel celo žandarmerijsko posadko Žaga pri Bovcu. Odtod je krenil preko Stola v Sedlo pri Breginju in nato s kamioni po dolini Nadiže. Ker pa so po cesti prodirale nemške tankovske kolone, je moral spremeniti pot in je prodiral po cesti Breginj - Platišče - Neme - Fojda - Čedad, kamor pa je prispel tedaj, ko je Beneški bataljon že odvobodil mesto. Nato je skupaj z II. bataljonom sodeloval pri osvobojenju Krmina, nakar se je vrnil v Čedad, kjer je ostal kot stalna posadka, medtem ko je bil Beneški bataljon posadka v Vidmu, I. bataljon v Villi Maretu, II. pa v Krminu. (Poročili Operativnega štaba za Zapadno Primorsko 17. in 18. 5. 1945 v AVII). (143)

Tako so enote Operativnega štaba za Zapadno Primorsko s sodelovanjem italijanske garibaldinske brigade, ki se je tiste dni ustanovila v okolici Čedada, osvobodile sleherno slovensko vas v Brdih in v Vzhodni ter v Zahodni Benečiji - vse do črte Krmin - Videm - Čedad - Tarčent - Artenja.

Ko so enote IV. jugoslovanskearmade osvobodile Slovensko Primorje, so začele stiskati obkoljeni 97. armadni zbor pri Ilirski Bistrici, ki je moral končno 7. maja 1945 kapitulirati. (Oslobodilački pohod na Trst, Beograd 1952, str. 281 - 317).

Organizacija zaledne vojaške oblasti v Slovenskem Primorju - K uspehom IX. Korpusa je v mnogočem pripomogla njegova dobro organizirana zaledna vojaška oblast, ki ji brez nje bi se njegova glavnina le težko posvetila svojim operativnim nalogam.

Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske Slovenije je že septembra 1943 ukazal ustanovitev zaledne vojaške oblasti, to se pravi komand vojnih področij in komand mest na centralnem slovenskem osvobojenem ozemlju. (144)

Komande vojnih področij je postavljal na ozemlju enega ali več političnih okrožij z nalogo, da opravljajo vse posle, ki razbremenjujejo operativne enote, to se pravi - mobilizacijo, promet, skrb za prehrano in opremo, vodstvo delavnic itd. Pri njih so se ustanovila tudi področna vojaška sodišča. Komande vojnih področij, ki so jih sestavljali komandant, namestnik komandanta (ta je vodil tudi ekonomski odsek) in pomočnik komandanta (ta je vodil politično delo in predsedoval področnemu vojaškemu sodišču) so svoje ozemlje kontrolirale s pomočjo svojih izvršilnih organov - komand mest. Ustanovljene so bile v mestih ali na važnejših prometnih križiščih in so imele - z izjemo sodstva - približno iste naloge kot komande vojnih področij, toda le za določen del področja. Za izvajanje nalog so razpolagale z določenim stevilom vojske, organizirane v tako imenovane partizanske straže, v katerih so bili predvsem za operativne enote nesposobni moški in mladina izpod 17 let starosti.

Operativni štab za Zapadno Slovenijo je po ustanovitvi primorskih divizij ustanovil na njihovih področjih tudi zaledno vojaško oblast. Tako sta bili 22. oktobra 1943 po ukinitvi odredov ustanovljeni Komanda Idrijskega vojnega posročja (komandant Leopold Škrabar - Janja) kot zaledna vojaška oblast Triglavske divizije in Komanda Tolminskega vojnega področja (komandant dr. Vlavko Zore - Griša) kot zaledna vojaška oblast Goriške divizije. Na ozemlju Tržaške divizije, ki ga je za-

jela septembrska sovražna ofenziva, v tem času ni bila organizirana zaledna vojaška oblast, po ukinitvi divizije pa je tam naloge zaledne vojaške oblasti opravljala Kosovelova brigada, ki je imela odredni značaj in ni spadala v nobeno izmed divizij.

Obe vojni področji sta imeli vsako po štiri komande mest in to: Idrijsko vojno področje v Cerknem, Vojskem, Čepovanu, Črnem vrhu in pozneje še v Žireh, Tolminsko pa v Kobaridu, Sovodnju in Beneški Sloveniji (komandant Rudi Lavrenčič, namestnik Saša Štempihar in pomočnik Edo Gačnik), v Šmartnem v Brdih in v Selih na Tolminskem.

(145)

Organi zaledne vojaške oblasti so v prvi vrsti zbirali orožje in strelivo, ki je bilo razsejano ali skrito še izza kapitulacije Italije, izvajali mobilizacijo v osvobodilno vojsko, vzpostavljali promet na osvobojenem ozemlju, bdeli nad bojkotom okupatorjeve preskrbe, izdajali potna dovoljenja, pripravljali ustanovitev nekaj obrtniških delavnic itd.

Ko pa sta konec oktobra in v novembru postali obe vojni področji prizorišče hudih bojev, so bile najprej ukinjene posamezne komande mest in končno tudi obe komandi vojnih področij (Tolminsko 10.1.1944, Idrijsko pa 26.1.1944.)

Naloge zaledne vojaške oblasti so do vzpostavitve novih komand vojnih področij opravljali posamezni novoustanovljeni odredi - Briško-beneški na desnem bregu Soče, Idrijski in Dolomitski odred na Severnem Primorskem in Južnoprimorski odred na Krasu, v Vipavski dolini in Pivki. Na Južnem Primorskem je operiral Istrsko-Notranjski odred, ki pa je spadal pod VII. korpus NOV in POJ.

Odsek za zaledje pri štabu IX. korpusa pa je že v marcu 1944 pripravljal vzpostavitev novih vojnih področij, ki bi to pot zajele celo Slovensko Primorje. Ker sta bili že spomladi 1944 vzpostavljeni prvi komandi vojnih področij - tako Komanda Idrijskega vojnega področja in Komanda Vipavskega vojnega področja, ki se je sredi avgusta preimenovala v Komando Goriškega vojnega področja. Končno je bilo 1. julija 1944 vzpostavljeno tudi Tolminsko vojno področje, ki se je 19. avgusta preimenovalo v Kobariško vojno področje. Ozemlje vsakega vojnega področja se je v glavnem skladalo z ozemljem določenega političnega okrožja. Tako je tudi na Južnem Primorskem bila Komanda Istrskega vojnega področja, ki pa je bila podrejena štabu VII. korpusa.

Komanda Tolminskega vojnega področja (komandant Vože Gačnik, namestnik Dušan Reja, politkomisar Drago Jug in ekonom Rudolf Lukan) je že čez tri dni ustanovila komando mesta v Tolminu, Kobaridu in Kojskem. Beneška Slovenija in Bovško sta spadali najpred pod Komando mesta Kobarid, dokler ni bila sredi avgusta ustanovljena še Komanda mesta Breginj, sredi septembra Komanda mesta Bovec, 28. septembra pa Komanda mesta Št. Peter v Beneški Sloveniji (komandant Rudi Pavček, politkomisar Henrik Mavrič) in Komanda mesta Pulfero (komandant Stojan Gruntar, politkomisar Radivoj Furlan), ki pa je bila ukinjena že 23. oktobra. (146)

Delo Komande Kobariškega vojnega področja in podrejenih komand mest je zaradi pomanjkanja potrebnega in sposobnega vodilnega osebja in moštva šlo v juliju in avgustu še počasi od rok in je steklo šele v jeseni 1944, ko se je pri Komandi vojnega področja ustanovilo več odsekov; tako odsek za mobilizacijo, ekonomski odsek, sanitetni odsek, sodni odsek, prometni odsek in

tehnični odsek, obveščevalni center in propagandni center.

Najvažnejši izmed odsekov je bil prav gotovo odsek za mobilizacijo, v katerem je delovala tudi rekrutna komisija, ki so jo sestavljali mobilizacijski oficir področja, sanitetni referent - zdravnik in član organa ljudske oblasti. Posamezna komanda mesta je vojaške obveznike pripeljala na določeno mesto, kjer jih je rekrutna komisija pregledala in razporedila ali v operativne enote ali v enote zaledne vojaške oblasti ali v delavske čete ali pa odpustila domov. Vse za operativne enote sposobne so nato poslali v šolsko taborišče IX. korpusa, kjer so jih izvežbali in nato dodeljevali raznim enotam.

Delo odseka za mobilizacijo je steklo do septembra 1944, ko je izvajal prvo večjo mobilizacijo, ki pa še ni zajela Beneške Slovenije. Pač pa se je Komanda Kobariškega vojnega področja dogovorila s štabom Briško-beneškega odreda, da bodo tamkaj še v naprej podpirali snovanje domačih skupin prostovoljcev (Samo v Zapadni Benečiji in Reziji je bilo do 25. oktobra 1944 skupno 12o družin, ki so imele svoje v Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije. - Poročilo OOOF za Zapadno Benečijo 25.1o.1944 v AMNO). Ko pa so vodilni organi osvobodilnega boja v Sloveniji, v jeseni 1944 leta menili, da bo zavezniška ofenziva prodrla do Furlanije in se bo tudi Kobariško vojno področje spremenilo v poprišče frontalnih bojev, posebej pa še zato, ker so tudi Nemci izvajali mobilizacijo v vojno službo in za utrjevalna dela, je štab IX. korpusa ukazal, naj se izvede splošna mobilizacija tudi v Beneški Sloveniji. Tako je Vojna oblast IX. korpusa o tem poročala Glavnemu štabu Narodnoosvobodilne vojske Slovenije 7. decembra 1944:

"Res je, da se ni izvajala totalna mobilizacija v Benečiji vsled političnih razlogov. Pred kratkim pa je bilo sklenjeno, da se izvrši v Benečiji totalna mobilizacija, kakor na ostalih sektorjih Slovenskega Primorja. Komanda Kobariškega vojnega področja je dobila glede mobilizacije točna navodila, tako da mora brezpogojno vse obveznike mobilizirati. Prvi uspehi so se že pokazali, kakor je razvidno iz poročil mobilizacijskega odseka". Res je že 18. novembra 1944 poročal Okrajni odbor OF za Vzhodno Benečijo, da je bilo do 15. novembra 1944 mobiliziranih 51 obveznikov, od katerih je bilo odpuščenih začasno propustnico 26. Mobilizacije je tekla uspešno še naprej vse do zime 1944/1945, ko so jo zavrli nekateri dogodki (poziv generala Aleksandra za prenehanje partizanskih akcij in stabilizacija južne fronte, nemški uspehi v ardenski ofenzivi in nemška ofenzivna operacija v Beneški Sloveniji).

Druga najpomembnejša naloga zaledne vojaške oblasti v tem času je bila preskrbeti živila in opremo za enote, ki so se premikale po njenem ozemlju. Kolikor je ta naloga bila lažja zaradi odsotnosti večjih enot, pa je bila tolikor težja zaradi izpostavljenosti in pasivnosti ozemlja. Preskrba v večjem obsegu je bila možna edino iz sosednje rodovitne Furlanije, pri čemer so morali navezati stike z italijanskimi partizani. Taki stiki so bili izredno živi v decembru 1944, ko se je na konferenci predstavnikov prizadetih gospodarskih komisij, organov oblasti, slovenskih in italijanskih vojaških enot na zapadnem bregu Soče rešil cel niz vprašanj v zvezi z oskrbo iz Furlanije, postavljanju skladišč, delavnic itd.

Živahna je bila tudi dejavnost drugih odsekov in posameznih komand mest, ki pa so morale včasih poseči

tudi v boj s sovražnikom, posebno v sovražnih ofenzivnih akcijah. Konec aprila in prve dni maja 1945 pa je zaledna vojaška oblast pomagala operativnim enotam Jugoslovanske armade pri njenih zaključnih operacijah.

Sodstvo v osvobodilnem boju - Razvoj partizanskega sodestva je bil po svojem bistvu nujno povezan s celotnim razvojem osvobodilnega boja. Že v jeseni 1941 je bil objavljen "Odlok Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev", ki določa kdo je izdajalec, smrtno kazen za izdajalce, uvaja posebno naglo sodišče in takojšnjo izvršitev kazni. To je bil neke vrste kazenski zakonik za prva partizanska sodišča, ki so bila v vojski in na terenu. V vojaških enotah so nastala prva javna sodišča, ko je kolektiv sodil partizana in to po partizanskem zakonu iz poletja 1941 odnosno po revolucionarni sodni praksi. Na terenu pa so posebno na prvem osvobojenem ozemlju spomladi 1942 nastala direktna ljudska sodišča, na Kočevskem na primer celo dvoje sodnih instanc - narodnoosvobodilni odbor kot prvostopno in rajonski (okrajni) odbor OF kot drugostopno sodišče. Od pomladi 1942 pa spričo naraščajočega kontrarevolucionarnega belogardizma vedno bolj prevzemajo sodstvo štabi partizanskih enot, toda ne kot vojaška sodišča, temveč le kot za sodne fukcije poverjeni. Najprej so te funkcije izvajali štabi bataljonov, nato štabi odredov, ki so v izredno važnih primerih morali dati sodbo še v presojo štabu grupe. Konec julija 1942 pa je bila ustanovljena Izredna sodna komisija pri IOOF za izvrševanje sodnih poslov v smislu odloka o zaščiti naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in sredi avgusta je bila odrednim štabom odvzeta delegacija sodne oblasti nad civilnimi

[illegible] in

osebami in poverjena tej komisiji.

Do poletja 1943 je slovenska partizanska vojska postala že prava regularna vojska združena v dveh divizijah. Da bi se štabi razbremenili, med drugim tudi sodnih poslov, je Glavni štab NOV in POS 5. avgusta 1943 ustanovil brigadna in odredna vojaška sodišča, ki so se bavila le z najnujnejšimi primeri, medtem, ko je za druge primere določil, da jih bodo reševala redna sodišča po osvoboditvi. Z ustanovitjo rednih vojaških oblasti so bila 15. septembra 1943 ustanovljena stalna vojaška sodišča pri področjih. Tako so odslej brigadna sodišča sodila vojaškim osebam v svojih enotah in civilnim osebam izven področij, izredna in področna sodišča (kjer so v tem času bila področja, ni bilo odredov) pa lastnim vojaškim osebam in civilnemu prebivalstvu. Istega dne je bilo postavljeno drugostopno vojaško sodišče, kateremu so morala ostala sodišča dostavljati sodbe v potrditev in do nje počakati z izvršitvijo kazni (predvsem smrtne kazni). Poleg teh rednih vojaških sodišč so poslovala še izredna vojaška sodišča kot izredna pomnožena brigadna, odredna in področna vojaška sodišča, kjer so poleg članov sodišča sodili še zastopniki posameznih bataljonov v brigadah in odredih, oziroma od Glavnega štaba NOV in POS določeni zastopniki raznih enot na ozemlju področja, če pa je bil bataljon izven sestava brigade ali odreda, je imel izredno bataljonsko sodišče. Navodila in pravilnike za poslovanje vseh teh sodišč je izdajal Sodni oddelek Glavnega štaba NOV in POS, ki je bil ustanovljen že v začetku julija 1943.

Tudi po uredbi o vojaškem kazenskem sodstvu od 20. aprila 1944, so brigadna in področna vojaška sodišča, kakor tudi izredna bataljonska vojaška sodišča

ostala sodišča I. stopnje, medtem ko je bilo Višje vojaško sodišče pri Glavnem štabu NOV in POS ukinjeno in v obeh korpusih uvedeni drugostopni višji vojaški sodišči, kjer je bil en član komisar korpusa, druga dva, od katerih je vsaj eden moral biti kvalificirani pravnik, pa je imenoval Glavni štab NOV in POS. Ta reorganizacija vojaškega sodstva je v bistvu pomenila decentralizacijo sodnih ustanov ter hkrati s tem pogoj za njihovo hitrejše in uspešnejše poslovanje, uvedla pa je tudi položaj javnega tožilca, kot preiskovalca, ki je bil neodvisen od sodišča in podrejen izključno Glavnemu javnemu tožilcu.

Organizacija vojaškega sodstva v Sloveniji je bila končno ustaljena od poletja 1944, ko so se ustanovila tudi civilna sodišča. 9. avgusta je bila v Sloveniji izvedena reorganizacija po uredbi Vrhovnega štaba NOV in POJ, ki je ukinila dotedanja vojaška sodišča v brigadah, odredih in področjih ter prenesla I. stopno sodno oblast v operativni vojski na vojaško sodišče korpusa, ki so ga sestavljali sodni senati, od katerih se je temeljni organiziral pri štabu korpusa, drugi pa obvezno pri vsakem štabu divizije, po potrebi pa celo v posamezni - predvsem samostalni brigadi, za zaledje pa na vojno oblast korpusa, ki je lahko imelo senate tudi pri posameznih komandah vojnih področij. Tako je ta reorganizacija dvignila vojaško vodstvo iz najnižjih operativnih enot v višje vojaške formacije - v korpuse in divizije, s čemer je dvignila tudi strokovno raven sodnega kadra, saj je vsak senat moral imeti za sekretarja kvalificiranega pravnika. Drugostopno vojaško sodišče pa je bilo iz korpusa preneseno na Višje vojaško sodišče pri Vrhovnem štabu NOV in POJ, ki pa je lahko imelo več senatov in sicer stalne pri Glavnih štabih in celo pri

štabih posameznih korpusov ali pa izredna za posamezne primere. Materijalno - pravni predpisi v vojaškem kazenskem sodstvu so označevali predvsem sledeče vrste kaznivih dejanj:

I. zločine proti narodu, ki so lahko: 1. zločini veleizdaje (sodelovanje z okupatorjem, organiziranje raznih kvizlinških organizacij in formacij itd.), 2. narodno izdajstvo (povzročanje slabega političnega razpoloženja in preplaha, širjenje lažnih vesti itd.) in 3. kazniva dejanja zoper notranjo varnost naroda (skrivanje in odtegovanje presežkov živil pred osvobodilno vojsko, tihotapstvo itd.)

II. vojaška kazniva dejanja, ki so lahko: 1. kazniva dejanja vojnega izdajstva (ogleduštvo, ovaduštvo, pomoč okupatorju, izdaja vojnih tajnosti itd.), 2. kazniva dejanja vojaških oseb zoper notranjo varnost naroda (samovoljna odstranitev iz vojske, dezertacije, razkrajanje borbenega razpoloženja v enotah itd.) in 3. posebna kazniva dejanja zoper vojaške službene dolžnosti,(neizpolnjevanje vojaških povelj, malomarno izvajanje službe itd.).

III. kazniva dejanja zoper posameznike, ki so lahko: 1. napadi zoper svobodo posameznikov, 2. napadi na telesno nedotakljivost in 3. napad na imovino in imovinske koristi posameznikov.

Partizansko vojaško sodstvo je pri odmeri kazni upoštevalo predvsem stopnjo storilčeve nevarnosti za družbo in vzgojni ter poboljševalni namen kazni. Tako so v pravilnikih za brigadna, odredna in področna sodišča, kakor tudi v odredbi o vojaškem kazenskem sodstvu poleg smrtne kazni, ki je bila izrečena le v najtežjih primerih in morala vedno biti potrjena od višjega voja-

škega sodišča, in zapora, zaplembe imovine in izgona iz bivališča kot izrazitih kazni, določeni tudi ukrepi socialne zaščite ali očuvanje odredbe kot ukor, prisilno delo, težko prisilno delo in izguba državljanskih pravic.

Razvoj vojaškega sodstva v Slovenskem Primorju se ni v ničemer razlikoval od razvoja v centralni Sloveniji, posebno še, ko je bil ustanovljen IX. korpus. V Zapadni Primorski je do jeseni 1944 delovalo sodišče Briško-beneškega odreda, ki je začelo redno poslovati po prihodu pravnika dr. Stojana Smerkolja, po njegovem odhodu pa je poslovalo naprej pod predsedstvom Franca Črnuglja, dokler ni bilo 11. septembra z odredom vsd ukinjeno in je njegove posle prevzelo Tolminsko področno vojaško sodišče, ki je bilo začelo poslovati 12. avgusta 1944 pod predsedstvom politkomisarja področja Emila Peršiča in članov dr. Edvarda Votiča in Franca Zidariča ter se je pozneje preimenovalo v" Vojaško sodišče vojne oblasti IX. korpusa - senat pri Kobariškem vojnem področju". Ko je bil v začetku novembra 1944 ustanovljen operativni štab za Zapadno Primorsko, so v nekaterih njegovih bataljonih obstajala tudi izredna bataljonska sodišča. Vsa omenjena sodišča so poslovala po predpisanih pravilih, sodni procesi so bili v glavnem javni, pa tudi sodbe so se javno razglaševale v prizadetih krajih.

Organizacija obveščevalne službe v osvobodilnem boju - Od delovanja obveščevalne službe v vojaških enotah in na terenu je bil marsikdaj odvisen rezultat partizanskih akcij in operacij, čeprav ne gre vseh uspešnih akcij pripisovati le obveščevalni službi, saj so vr-

line kot osebno junaštvo, disciplina itd. mnogo pripomogle, da je mlada partizanska vojska uspešno udarjala po sovražniku.

V začetku je obveščevalna služba delovala zelo enostavno. Obveščevalni kadri so bili začetniški ali pa jih pri posameznih enotah sploh še ni bilo in so te funkcije opravljali kar komandirji ali politkomisarji. Kmalu pa so morali obveščevalci tudi objektino poročati o razmerah v četah in bataljonih, zato te funkcije ni mogel več opravljati poveljniški kader.

Vojaški obveščevalci so si na terenu zgradili celo mrežo zaupnikov in navezali stike s civilnimi obveščevalci, ki so v večini primerov bolje poznali teren, kjer se je zadrževala posamezna enota osvobodilne vojske. Ker pa se je delo prvih in drugih močno prepletalo in večkrat niso mogli določiti meja svojih območjih in nalog, je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet 12. avgusta 1942 izdalo navodila o dolžnostih vojaških in civilnih obveščevalcev. Navodila določajo, da je naloga vojaške obveščevalne službe preskrbeti za operativno vojsko vsestranske podatke o sovražniku in ostalih pogojih, v katerih se izvajajo akcije. Dolžnost civilne obveščevalne službe pa predvsem ugotavljanje razpoloženja prebivalcev do Osvobodilne fronte, okupatorja in belogardistov.

Že 17. februarja 1944 je izdalo nova navodila za organizacijo obveščevalne službe v NOV in POS, ki določajo točno organizacijsko strukturo obveščevalne službe v osvobodilni vojski in njene naloge. Na čelu obveščevalnega sektorja v slovenski osvobodilni vojski stoji Obveščevalni center pri Glavnem štabu NOV in POS, pri štabih operativnih con se ustanove obveščevalni centri

operativnih con, v brigadah in odredih pa brigadni in odredni obveščevalni centri, medtem, ko so v bataljonih in četah delovali obveščevalci.

Z ustanovitvijo divizij in korpusov v drugi polovici 1943 so se tudi v njih ustanovili ustrezni obveščevalni organi, tako v divizijah obveščevalni centri, v korpusih pa obveščevalni center, ki je bil podrejen obveščevalnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS. Tudi pri komandah vojnih področij so delovali obveščevalni centri, ki so imeli svoje obveščevalce v komandah mest. Kmalu pa so se tudi pri komandah mest organizirali obveščevalni centri, ki so postavili svoje obveščevalne točke, od katerih je vsaka imela 3 - 5 obveščevalcev.

Po prihodu zavezniških vojaških misij v letu 1943 se je razvilo tudi tesno sodelovanje v obveščevalni službi. Naša obveščevalna služba jim je dajala razne podatke o sovražnih postojankah, koncetracijah in premikih, o železniškem, morskem in cestnem prometu itd. Seveda so bili ti podatki za zaveznike zelo dragoceni, posebno še v Slovenskem Primorju in sosedni Furlaniji. Pozneje pa so bile poleg zavezniških vojaških misij še posebne obveščevalne zavezniške misije pri Glavnem štabu in štabih korpusov sestavljene iz šefa in nekaj radiotelegradistov, prišla pa so tudi še posebne obveščevalne skupine. Seveda so vse te skupine več ali manj pobrale le poročilo mnogih obveščevalcev in poročevalcev in jih poslale v svoje baze v Italiji. Vse podrobno zbiranje podatkov pa je ležalo izključno na ramenih naših obveščevalcev in zaupnikov. Koliko je bilo vredno delo le teh priča uspešno sodelovanje v akcijah in pa pismo britanskega obveščevalnega oficirja majorja Reeda Owena, šefu Obveščevalnega centra Glavnega štaba NOV in POS:

"Opažam prizadetost obveščevalcev. Na splošno so vaša poročila izredno točna, če vzamemo v obzir velike težave, s katerimi semora boriti vaša vojska. Rad bi živel v prepričanju, da vsi posamezni opazovalci vedo, kako zelo važno je njihovo delo, kako ga zelo cenimo in kako zelo smo jim hvaležni..."

(147)

Organizacija sanitetne službe v Slovenskem Primorju- Ena izmed močnih moralnih opor za junaštvo borcev in enot je bila zavest, da osvobodilna vojska posveča izredno pozornost ranjenim in bolnim borcem. To je moral večkrat priznati sam sovražnik, ko je tožil, da semu nikdar ne posreči dobiti v roke ranjenih ali padlih partizanov.

V Ljubljanski pokrajini so se že spomladi 1942 začele pojavljati konspirativne bolnice, ki pomenijo določeno specifičnost z ozirom na druge jugoslovanske pokrajine. To prakso je v začetku leta 1943 prenesel v Slovensko Primorje dr. Aleksander Gala-Peter, ki je do kapitulacije Italije na ozemlju med Vipavo in Sočo ustanovil kar 10 konspirativnih postojank. (V bližini Idrije na Krnicah, nad Idrijco, pri Vratih, pri Pečinah na Šentviški gorski planoti, pri Grahovem pod Liscem, pod Čadrom pri Tolminu, pod vasjo Krn, nad Matajurju nad Suzidom, v Kolovratu nad Sočo, na Rabanovo planino nad Žago.) To so bile dupline, bunkerji, zasilno zgrajene stavbe v gozdu in v skalah s povprečno kapaciteto 10 - 15 ranjencev.

V dobi "prve svobode" je nastalo več javnih bolnic, tako na Mašunu, na Vipavskem , v Brdih itd., ki pa so v sovražni ofenzivi morale biti evakuirane. IX. korpus je ob ustanovitvi dobil tudi svoj sanitetni od-

sek, ki je bil podrejen Sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS in ki je ustanovil tudi bolničarsko šolo.

Sanitetni odsek IX. Korpusa je celo svoje področje razdelil na tri bloke bolnic in to na severni blok s centralno bolnico "Franja", južni s centralno bolnico "Pavla" in zapadni blok na desnem bregu Soče, ki je zajemal tudi del Tolminskega na levem bregu Soče. Drugi del Slovenskega Primorja, južno od železnice Postojna - Trst, je spadal pod VII. Korpus in tu je bila bolnica Zalesje v Brkinih.

(148)

V severnem bloku je bila najvažnejša "Franja" (ime zdravnice dr. Franje Bojc - Bidovec), ki so jo začeli graditi proti koncu leta 1943 v skalni soteski pod Novaki pri Cerknem. Zaradi naravne lege in pa stroge konspiracije , je sovražnik ni mogel nikoli odkriti. Kmalu je imela štiri oddelke (A - D), ki so bili od nje oddaljeni nekaj ur hoda, z njo pa sta bili zvezani sanitetni postojanki "Pokljuka lo" in "Stol" na Gorenjskem, ki ju je vodil italijanski zdravnik dr. Antonio Ciccareli.

(149)

V južnem delu je bila najvažnejša "Pavla" ali "A centrala". (Ime zdravnice dr. Pavle Jerina - Lah), ki so jo začeli graditi v gozdu nad dolino Idrijce, med cestami Čekovnik - Mrzla rupa - Posušanje - Mala gora in je imela enako kapaciteto kot "Franja", to se pravi 2oo ranjencev. "Pavla" je že marca 1944 dobila "B oddelek - Očka", maja še sanitetno postojanko "Tinetovo", s kapaciteto loo - 12o ranjencev, junija pa se je preselila na drugo mesto. Obe bolnici "Franja" in "Pavla" sta bili opremljeni celo z röntgenskima aparatoma in v njih so bile izvedene tudi najtežje operacije. Poleg teh glavnih oddelkov so delovali še manjši kot

okrevališča v Vršah in Zadrečah.

Na področju poznejšega Zapadnega bloka je bilo spomladi in poleti 1944 več manjših bolnic, kot "Milenko" nad Breginjem in postojanka "Arnoš", ki pa sta bili izdani , a so se razen sedmih rešili vsi ranjenci. Šele novembra 1944 so zgradili Zapadni blok z glavno bolnico "Svoboda" ob Zgornji Idriji in z oddelki "Završnik Jakob" severno od glavne bolnice "Jakopič" v Goriških brdih in "Vršiček" nad Tolminom, ki pa se je večkrat selila. Nad Breginjem je ostal nedograjen oddelek, v Zapadni Benečiji pa je v letu 1945 obstojala postojanka "C 401".

V 1944 letu se je izoblikovala tudi sanitetna organizacija v enotah IX. korpusa. V bataljonih so bili sanitetni vodi, ki so bili podrejeni sanitetnemu referentu brigade, ki je imel ob sebi sanitetno ekipo. Od maja 1944 dalje pa sta imeli obe diviziji tudi vsaka svojo pokretno bolnico in septembra se je organizirala še pokretna kurirska ekipa, ki je v večjih bojih opravljala nujne operacije tudi na bojišču. Že februarja 1944 je nastala zobozdravniška ekipa, ki je kmalu prerasla v tri. Sanitetni odsek korpusa je imel tudi svoj sanitetni ekonomat, ki so mu bile podrejene ne le gradbene ekipe, marveč tudi razne delavnice, prevozni park in pa centralno lekarno.

Tudi komande vojnih področij so imele svoje sanitetne odseke, ki so jih vodili zdravniki. Ti so imeli nalogo zdraviti in nadzirati zdravstveno stanje vsega moštva v zaledni vojaški službi, paziti na higijeno (Slovenija in Slovensko Primorje prav zaradi dobre sanitetne službe nista poznala tifusa, razen nekaj posameznih redkih primerov. Sanitetа Vojne oblasti IX. korpusa je samo od 2o.8. do 5.9. 1944 rešila 5.95o borcev) in pomagati civilnemu prebivalstvu.

Le to je vse do 15. septembra 1944 zaviselo od sanitetne vojaške službe v zaledni vojaški oblasti. Tedaj pa je bil ustanovljen Sanitetni odsek pri PNOO za Slovensko Primorje, pod katerega so spadali okrožni sanitetni referenti (sanitetni referent Zapadno primorskega okrožja je bil Italijan dr. Paolo, ki je imel svoj sedež v Brdih in mu je pomagala tudi žena zdravnica), ki so bili zdravniki, pa tudi okraji so imeli svoje sanitetne referente in od oktobra 1944 dalje so bili uvedeni tudi okrožni bolničarski tečaji. Razumljivo, da je vsa civilna zdravstvena služba bila brezplačna.

Organizacija kurirskih zvez v Slovenskem Primorju - (150)

V Sloveniji je vse breme zvez v prvih dveh letih osvobodilnega boja ležalo izključno na kurirskih zvezah z izjemo nekaj radiostanic, ki so vezale med seboj le centralne organe osvobodilnega gibanja. Prva stalna kurirska organizaciji v centralni Sloveniji je bila uvedena poleti 1942, v Slovenskem Primorju pa šele konec leta 1942 in v začetku leta 1943, vse dotlej pa so prve partizanske enote in politične organizacije vsaka zase skrbele za horizontalno in vertikalno povezavo.

Osnovno enoto v službi zveze so predstavljale kurirske postaje - TV (terenski vodi), stanice, ki jih je organizirala Centralna tehnika pri CK KPS in so ji bile tudi podrejene. Vsaka postaja je štela najmanj tri kurirje, ki so imeli svoje bivališče izven selišč, največkrat v gozdu, koči ali bunkerju. Njihova prva naloga je bila prenašanje literature in potrebnega materiala za tehnike in tiskarne. Kmalu pa so začeli prenašati še pošto civilnih in vojaških organov in voditi najvidnejše politične in vojaške voditelje. Medtem ko je vsaka postaja imela v začetku svojo številko z oznako"TV", pa je z razširitvijo zvez na vse Slo-

venske pokrajine v začetku leta 1943,1 dobila vsaka postaja poleg zaporedne številke še začetno črko dotične pokrajine (npr. "P 3" za Primorsko, "G 1" za Gorenjsko itd.). Do spomladi 1944 so bile vse postaje podrejene skupnemu poveljstvu, tedaj pa so bila uvedena še vmesna poveljstva sektorjev (najprej trije: Dolenjsko-notranjski, Primorsko-gorenjski in Štajersko-koroški, nato pa pet, ko sta Gorenjska in Štajerska postala samostojna sektorja), posamezni sektorji pa so imeli podrejena poveljstva posameznih kurirskih linij. Od maja 1944 so bile relejnezveze v disciplinskem in vojaškem pogledu podrejene Vojske državne varnosti (VDV), oziroma pozneje Slovenski diviziji Narodne obrambe, organizacijsko pa so še vedno ostale podrejene Centralni tehniki pri CK KPS.

Z ozirom na nevarnosti/pomembnost pa niso bile vse stanice v enakem položaju. Težak je bil položaj posebno onih stanic, ki so bile na prehodih ob meji, železnicah ali rekah, ko so s številno literaturo in časopisjem - saj je v tem času delovalo v Slovenskem Primorju okrog 30 tehnik in 3 tiskarne,- morali mimo sovražnih postojank, bunkerjev in zased. In pri vsem tem je šla kurirska pot varno in naglo, saj je zveza med centralnimi slovenskimi organi osvobodilnega gibanja na Kočevskem rogu ali v Beli krajini in skrajnim severom in zapadom Slovenskega Primorja v normalnih razmerah trajala tri dni. Tudi v času, ko se med zveze uvrstita tudi telefon in radiostanica, kurirske zveze niso izgubile na svojem pomenu, saj so pisma, daljša poročila, literatura in časopisje še vedno šli po njih.

B. Razvoj ljudske oblasti in političnega gibanja

1. Razvoj do poletja in jeseni 1944

Boj osvobodilnega gibanja proti sovražnikovi upravi, šolstvu in preskrbi - Po kapitulaciji Italije je v Slovenskem Primorju nastal zanimiv položaj. Italija kot država ~~je~~ po kapitulaciji svoje vojske pravno ni nehala obstajati, še več, bili sta celo dve Italiji - prva s kraljem Emanuelom III. in Badoglijevo vlado in druga republikansko-fašistična, v kateri je Mussolini sredi septembra 1943 osnoval svojo vlado. Medtem, ko je antihitlerjevska koalicija priznavala prvo, so države Trojnega pakta priznavale drugo. Obe državi pa sta v svoj okvir pravno šteli tudi ono ozemlje, ki ga je Italija dobila po sklenjeni rapalski pogodbi. Nemško državno vodstvo pa je kljub priznavanju Mussolinijeve republike na njenem ozemlju ustanovilo dve tako imenovani operacijski coni in v njih postavilo svoja dva visoka komisarja, ki sta kazala očitne težnje priključiti prej ali slej obe operacijski coni ali pa vsaj dele njih k nemški državi.

Dejansko pa oblast na pretežnjem delu Slovenskega Primorja ni bila v rokah nobenega od teh, marveč v rokah slovenskega ljudstva in jo je to izvajalo preko svojih narodnoosvobodilnih odborov ali pa odborov Osvobodilne fronte. Ta - nova ljudska oblast je nastopila proti vsem organom stare italijanske oblasti, ki je zdaj zvesto služila nemškemu okupatorju, prav tako kot nekdaj fašističnemu režimu in je značilno za njo tudi to, da se ni spremenila niti ob padcu fašizma niti ob kapitulaciji Italije. Zaradi močnega osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju je bila omejena le na nekaj mest in večjih krajev, v katerih so bile okupacijske posadke. Njeno

gibkost je začutil sam nemški okupator, ki je ob svojem prihodu bil pripravljen ne le pogajati se z ~~nje~~ ljudsko oblastjo, marveč je za nekaj strateških koncesij priznati za legalno oblast tudi v samih mestih in večjih krajih Slovenskega Primorja. Hotel je namreč imeti takšne razmere, ki bi ne motile njegovih akcij na južni fronti, hotel je imeti mir, da bi lahko brez nevarnosti po tem, zanj izredno pomembnem ozemlju prevažal svoje enote in material. Zato je najprej skušal to doseči s pogajanjem z narodno osvobodilno vojsko in Narodnoosvobodilnim svetom za Primorsko Slovenijo, ko pa so ti odbili "ponujeno roko", je začel z nevarnim manevrom uvajanja "slovenskih županov" in "slovenskih šol", ponujanja preskrbe občinam itd.

Vodilni organi osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju so objavili bojkot vsega okupatorjevega. "Slovenski župani" so na njihov poziv in na pritisk okrožnih narodnoosvobodilnih odborov začeli odstopati. Teže je šlo s "slovenskimi šolami", kjer ljudstvo marsikje ni moglo razumeti zakaj nova -ljudska oblast proglaša bojkot teh šol. Te pa so po svojem bistvu bile okupatorjeve šole in so le temu po svojem namenu tudi služile. Zato pa je osvobodilno gibanje na osvobojenem in kontroliranem ozemlju začelo ustanavljati partizanske šole, v sovražnih postojankah pa so tu in tam delovale tudi ilegalne šole. Tako je Pokrajinski odbor OF za Primorsko Slovenijo 28.januarja 1944 poročal Izvršnemu odboru OF: "Pri nas, kjer je bil preganjan celo privatni pouk in plenjeni abecedniki, so šole najbolj vidno manifestacija končno izbojevane svobode. Ljudje so zato nanje neizmerno navezani. Poučuje vse, kar količkaj zna pravopis. Imamo učiteljice, navadna kmečka dekleta in služkinje. In uči se vse, ne samo otroci in mladina, ki je zrasla, ko slo-

(152)

venskih šol ni več bilo, temveč tudi starejši... Za kraje, kjer je mešano prebivalstvo (Nabrežina, Opčine, Sesljan, Tržič), nam okrožni odbor predlaga, da odpremo pod vodstvom naših terenskih organizacij tudi italijanske šole. To dokazuje, da na deželi ni šovinizma...!

Težko je bilo tudi vprašanje preskrbe, zakaj primorska zemlja ni bogve kaj rodovitna. Toda tudi tu je veljal bojkot okupatorjeve preskrbe in organizirana lastna preskrba. Zato je bila 24. decembra 1943 gospodarska konferenca za vso Slovensko Primorje, ki so se je udeležili predstavniki 9 okrožij od skupnih 12. Konferenca je načelne rezultate strnila v posebni resoluciji, ki v prvem delu ugotavlja nujnost popolnega bojkota okupatorja. V drugem utemeljuje sklep za organizacijo lastne preskrbe z organiziranjem medsebojne pomoči v vasi, med vasmi, med občinami in med okrožji. V tretjem delu pa navaja konkretne naloge za uresničitev teh sklepov. Praktični rezultat konference je bila nova medokrožna konferenca 2.januarja 1944 z namenom, da doseže izmenjavo blaga med okrožji. Obravnavala in določila je obvezno oddajo živil, njih racionalizacijo, način pobiranja davkov, sestavila cenik itd. Predstavniki okrožij so se tudi dogovorili o nabavi blaga iz Furlanije.

Taka načelna politika osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju je popolnoma uspela in je Pokrajinski komite KPS za Primorsko Slovenijo mogel že 13. januarja 1944 poročati Centralnemu komiteju KPS:"Politični položaj bi se skoraj dal označiti z novim poletom našega vpliva. Izven dvoma pa je, da smo krizo prejšnjih mesecev v glavnem preboleli in odločno porazili sredino... K zmagi nam je poleg zunanje političnih dogodkov - na-

predovanje Rdeče armade, Teheran, AVNOJ, zlasti pomagala naša preje utrjena moč, povezanost z ljudskimi množicami in tako dosežena narodna disciplina ter v teku "krize" izvajani in v veliki meri izvedeni naši ukrepi, od katerih sta najpomembnejša dva: organizacija lastne aprovizacije in organizacija našega šolstva. Presenetljivi uspehi na teh dveh poljih so tehtnico nagnili dokončno na našo stran."

Ukinitev Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo in popularizacija sklepov drugega zasedanja AVNOJ - Splošna oborožena vstaja v Slovenskem Primorju je ustvarila Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo, ki je bil kot organ vstaje in vrhovni organ ljudske oblasti specifičen za Slovensko Primorje, zakaj podobnega organa ni bilo tedaj v nobeni slovenski pokrajini. Njegova specifičnost pa ni izvirala samo iz splošne oborožene vstaje, temveč tudi iz njegovih nalog, predvsem pa iz pravnega položaja, v katerem se je do tedaj nahajalo Slovensko Primorje. Tu se je ljudstvo pot Italijo čutilo tudi nacionalno zatirano, zato se je v splošni oboroženi vstaji odločilo, da se s svojimi brati onstran krivične rapallske meje zveže ne samo za skupni boj proti novemu okupatorju, temveč tudi v skupno državo, katere obrisi so se po prvem zasedanju AVNOJ kazali vse jasneje in določneje. To voljo in sklep primorskega ljudstva je Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo izrazil že v svojem prvem proglasu 11. septembra 1943, ko je proglasil splošno mobilizacijo, da se zmagovito zaključi vojna in da Primorski Slovenci dosežejo "svojo dokončno in popolno osvoboditev ter združitev z drugimi Slovenci in neodvisno Slovenijo, vključeno v novo in močno Jugoslavijo."

Na osnovi tega akta je Vrhovni plenum OF 16.septembra 1943 proglasil priključitev Slovenskega Primorja k Združeni Sloveniji in novi Jugoslaviji. Ta sklep je potrdilo tudi II. zasedanje AVNOJ 29.novembra 1943 v Jajcu. S tem aktom in pa z uspešno izvedeno mobilizacijo je bila izpolnjena glavna naloga Narodno osvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo. Zato je 13.januarja 1944 predlagal Izvršnemu odboru OF svojo ukinitev, kar je ta čez dva dni potrdil. (153)

Upravne posle in zlasti vodstvo narodnoosvobodilnih odborov je Izvršni odbor OF do nadaljnega poveril Pokrajinskemu odboru OF, pri katerem se je za to delo ustanovil upravni odsek. Na I. zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta 19. februarja 1944 v Črnomlju pa je bil sprejet "Sklep o spojitvi Narodnega osvobodilnega sveta za Slovensko Primorje z organi slovenske narodne oblasti", ki odobrava ukinitev Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo in njegovo pristojnost prenaša na Predsedstvo SNOS (IOOF) ter določa, da se to izpopolni z enim članom iz Slovenskega Primorja. Tako je bil za 11. člana Predsedstva SNOS (IOOF) izvoljen France Bevk.

Tako je po 15. januarju 1944 obstajal v Slovenskem Primorju le en sam vrhovni organ Osvobodilne fronte - Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje, ki je vodil odbore OF kot organe množične politične organizacije OF in narodno osvobodilne odbore kot organe ljudske oblasti. Slednji pa so se po ukinitvi "Narodno osvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo začeli zlivati z odbori OF v enotne organe OF kot organe oblasti in političnega predstavništva hkrati.

V čas zlivanja narodno osvobodilnih odborov z odbori OF spada kampanja za popularizacijo sklepov II. zasedanja AVNOJ-a, ki se je združila spojasnjevanjem ukinitve Narodno osvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo in njegove vloge v splošno oboroženi vstaji Primorskega ljudstva. Pokrajknski odbor OF za Primorsko Slovenijo je nato, ko je izvedel za sklepe II. zasedanja AVNOJ-a, izdal okrožnico z navodili za izvajanje proslav, prav tako pa je tudi Narodni osvobodilni svet za Primorsko Slovenijo še pred svojo ukinitvijo izdal proglas s podpisi prisotnih članov in poslal pozdravne brzojavke maršalu Titu in Nacionalnemu komitetju osvoboditve Jugoslavije. Tudi 14. številka "Primorskega poročevalca", je bila polna gradiva o II. zasedanju AVNOJ-a. Nato pa so se začeli mitingi in zborovanja.

Tako je bil 16. januarja 1944 miting v Kalu na Kanalskem, ki se ga je udeležilo čez osemsto ljudi. Na njem sta govorila sekretar CK KPS Franc Leskovšek - Luka, ki se je že od septembra 1943 nahajal v Slovenskem Primorju in pisatelj France Bevk. Oba sta govorila tudi na največjem tovrstnem mitingu v Cerknem, kjer je bilo navzočih nad tisoč ljudi. Izvajanje mitingov - čeprav so že do 13. januarja 1944 bili štirje v pokrajinskem merilu - je nekoliko zavrla sovražna ofenziva, predvsem pomanjkanje govornikov, saj so od vsepovsod prosili govornike. Ljudje so prišli na to misel, da so na resolucije in pozdravna pisma, ki so jih naslavljali na AVNOJ in maršala Tita pobirali podpise in je tako vsak pobiralec podpisov bil dolžan, da pojasni podpisniku vsebino besedila in pomen II. zasedanja AVNOJ.

Ta mogočna akcija je zajela tudi Trst, kjer je osvobodilno gibanje po kapitulaciji Italije močno po-

živelo. Že 2o. avgusta 1943 je CK KPS naročil Pokrajinskemu komitetju KPS za Primorsko:"Vreči vse sile na to, da se organizirajo proletarski centri. Zavedati se morate, da je proletarijat avantgarda. Vse delo dosedaj in vsa pokrajina na Primorskem ne bo mogla mnogo koristiti, če nimamo organiziranega proletarijata v industrijskih centrih, kateremu zaledje vedno sledi." V Trstu sta se že v jeseni organizirala novi okrožni komitet KPS pod vodstvom Franca Segulina - Bora (2o. 1o.1943) in novi okrožni odbor OF pod vodstvom tajnika Ivana Kralja - Normina (3o.11.1943), ki jima je v začetku januarja 1944 prišel pomagat Anton Velušček. Oba foruma sta do začetka februarja 1944 razdelila mesto na osem področij in v njih ustanovila šest rajonskih odborov OF ter štiri rajonske komiteje KPS in 15 partijskih celic s 74 člani. Vsi ti so do 1o. februarja 1944 izvedli preko 25 sestankov, na katerih so tolmačili sklepe II. zasedanja AVNOJ. Mladina pa je 3o. januarja 1944 imela v okolici Trsta množično zborovanje, ki se ga je udeležilo preko 8o mladincev in mladink. Ti so dva dni pred tem izvedli v Trstu veliko podpisno akcijo, zdaj pa poslali pozdrave maršalu Titu, Nacionalnemu komitetju osvoboditve Jugoslavije itd.

Akcija za popularizacijo sklepov II. zasedanja AVNOJ je v Slovenskem Primorju trajala vse do srede marca 1944. POOF za Slovensko Primorje je namreč že 3. marca poročal Izvršnemu odboru OF:" Kampanja za popularizacijo sklepov II. zasedanja AVNOJ je pred svojim zaključkom. Po vseh okrožjih so se vršili povsod mitingi ob udeležbi ogromne več ne prebivalstva. Ljudstvo je z navdušenjem sprejemalo pozdravne resolucije, AVNOJu, tovarišu Titu in Nacionalnemu komitetu osvoboditve Jugoslavije.

Močno politično delo je imelo za posledico tudi izredno močan organizacijski razvoj organov osvobodilnega gibanja. Tako je do začetka marca 1944 delovalo že 13 okrožnih odborov OF in komitejev KPS, preko petdeset rajonskih odborov OF in komitejev KPS, ki so vodili po več celic, v katerih je bilo skupaj 2ol2 članov in 4o7 kandidatov KPS, medtem, ko je bilo v vojski - to se pravi enotah XXX. divizije in treh odredih 649 članov in 158 kandidatov KPS. To je vsekakor ogromen porast v primerjavi s pomladjo 1943 ali celo s stanjem pred splošno ljudsko oboroženo vstajo jeseni 1943.

Težave osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju spomladi 1944 in njih uspešna premostitev - Močni politični ofenzivi osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju pozimi 1943/44 v obliki popularizacije sklepov II. zasedanja AVNOJ, ko je primorsko ljudstvo vidno izražalo svojo vdanost najvišjemu organu porajajoče se nove Jugoslavije, je sledila močna sovražna politična ofenziva, ki je v začetku doživela nekaj uspeha, a je bila končno zlomljena v močni protiofenzivi osvobodilnega gibanja.

Vzrok za povečano aktivnost protiljudske reakcije je vsekakor v dejstvu, da je ta, z ozirom na ogromne uspehe osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju začutila, da se ji s temi uspehi izpodrezujejo zadnje korenine. Zato je že pred izvajanjem volitev v narodnoosvobodilne odbore prešla v napad, da reši, kar se rešiti še da. Pri tem je povečala pritisk iz centralne Slovenije, pripravila vojaško akcijo ("ledinska ofenziva" od 11. do 23.aprila 1944) ter izkoriščala določene

težave in pomanjkljivosti v osvobodilnem gibanju. Ena teh težav je bila vsekakor preskrba civilnega prebivalstva, ki je bila težja, kakor v jeseni pretklega leta, ker so tudi v še tako redkih aktivnih krajih pošle jesenske zaloge, nastalo pa je tudi pomanjkanje finančnih sredstev, ker se je dotok denarja s terena skoro popolnoma ustavil. Ponovno se je pojavil problem okupatorjeve preskrbe, toda ne več samo kot politični, temveč kot nujni gospodarski problem. Pri reševanju vprašanja preskrbe tudi okrožne gospodarske komisije niso storile vsega, kar bi morale. "Večina večina naših okrožnih gospodarskih komisij (goriška je izjema) tega vprašanja organizirano doslej sploh ni reševala, temveč se je omejila zgolj na funkcijo dobavljača vojski. S tem je bila preskrba civilnega prebivalstva prepuščena popolnoma privatni iniciativi, ki je privedla do uveljavljanja okupacijske oblasti in ne naše... Na napakah v reševanju tega vprašanja se je posrečilo "bega" ustvariti svojo mrežo (Col v Vipavskem okrožju, Idrijsko okrožje, Baško, Tolminsko, Kanalsko(deloma), Slovenska Istra, Kras (deloma)." (Poročilo Oblastnega komiteja KPS za Slovensko Primorje 30.5.1944.)

Z naraščanjem težav in naporov se je ob povečanem sovražnem pritisku začela diferencirati v splošni oboroženi vstaji oblikovana narodna enotnost vsega primorskega ljudstva in so se začeli izločevati posamezni razkrinkani izdajalci, ki so izvirali predvsem iz vrst duhovništva in mestne inteligence ter razni slabiči, ki so začeli nasedati tem izdajalcem in zagovarjati razne oportunistične oblike sodelovanja z okupatorjem. Širok sloj aktivistov osvobodilnega gibanja, ki je bil v svojem delu še mlad in mu je pomanjkalo proletarsko jedro ni znal "obdržati širine, istočasno pa pospešiti diferen-

ciacijo v tej smeri, da bi bili organizatorji izdajstva potisnjeni kot posamezniki na pozicije narodnih izdajalcev." (Istotam.)

Tako je razumljivo, da "je reakcija na Primorskem v zadnjem času pridobila gotove pozicije, ki jih dosedaj ni imela, kar dokazuje samo primer, da so domobranci na dve krajih izvršili prostovoljno mobilizacijo, pri kateri se je odzvalo okoli 5o prostovoljcev, To je prvi slučaj na Primorskem, da je v takem slučaju bila izvršena prostovoljna mobilizacija za domobrance..." (Poročilo Oblastnega komiteja KPS za Slovensko Primorje, 14. 4.1944.)

Oblastni komitet KPS za Slovensko Primorje, kakor se je zdaj imenoval bivši Pokrajinski komitet KPS je skupaj z novo ustanovljenim Poverjeništvom CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško, ki sta ga sestavljala Lidrija Šentjurc - Joža in dr. Aleš Bebler ter Pokrajinskim odborom OF analiziral politične razmere v Slovenskem Primorju in sklenil preiti v politično protiofenzivo. Sklenil je izvesti celo vrsto organizacijskih, političnih in gospodarskih ukrepov.

Najprej je izvedel delno reorganizacijo v organizacijah KPS, tako da je ponovno razdelil partijski kader po okrožjih in s tem vsaj začasno zadovoljil najnujnejše potrebe posameznih okrožij, razširil je odbore OF, predvsem POOF in okrožne odbore OF z novimi kadri itd. Višek političnih ukrepov pa predstavlja druga partijska konferenca, ki je bila ob 25 letnici ustanovitve KPJ (2o.4. 1919) od 17. do 2o. aprila 1944. Ugotovila je, da se mednarodni položaj dobro razvija in da je tudi v Jugoslaviji zaznamovati nove velike uspehe, prav tako pa v Sloveniji, kjer so se prav v tem času volili organi ljudske oblasti. Za Slovensko Primorje je ugotovila, da "se je

v zadnjih mesecih izvedla obsežna mobilizacija v partizane, in so se vrste IX. korpusa znatno pomnožile. Narodna oblast se utrjuje in naše organizacije se krepijo. Kljub besnemu terorju okupatorjev in njegovih švabobranskih hlapcev je primorsko ljudstvo krepko strnjeno okoli svoje OF in prenaša junaško vse težave osvobodilnega boja." Ugotovila in analizirala pa je tudi krajevne uspehe protiljudske reakcije in sklenila, da je "proti beloplavi gardi in njenim novim pomočnikom iz bivših sredinskih vrst treba preiti v odločno proti ofenzivo s sistematičnim razkrinkovanjem njihovega ogabnega dela, izkoriščanjem naših mednarodnih uspehov, z izkoriščanjem adutov, ki nam jih s svojimi početji sami dajejo", da je treba posebno pozornost posvetiti krajem, kjer je reakcija dobila kaj tal, da je treba v delo vnesti več sistema in živahnosti ter medsebojne pomoči in da je do kraja treba iz rebiti sleherno sektaštvo kot najnevarnejšo napako pri našem političnem delu." Glede gospodarskega dela je sklenila, da mu morajo celotne gospodarske organizacije posvečati več pozornosti in da je treba več skrbi posvetiti civilni preskrbi, zlasti pomoči pasivnim predelom.

Konferenca je razpravljala tudi o odnosih z italijanskim osvobodilnim gibanjem in sklenila:"1/ italijansko partizanstvo je treba vsestransko podpirati, 2/ nerazumevanje slovenskih množic za italijansko protiimperjalistično gibanje je treba pobijati z obveščanjem teh množic o bojih italijanskega delavstva in zlasti italijanskih partizanov proti nemškemu okupatorju in njegovim italijanskim pomočnikom..."

Po drugi partijski konferenci za Slovensko Primorje so bile konference po vseh okrožjih, na katerih so delegati analizirali razmere v posameznih okrožjih in v skla-

du z resolucijo pokrajinske partijske konference sprejeli sklepe za njihovo izboljšanje.

Višek gospodarskih ukrepov predstavlja druga pokrajinska gospodarska konferenca 15. in 16. aprila 1944. Njeni sklepi obravnavajo organizacijska vprašanja, preskrbo vojske, preskrbo civilnega prebivalstva in ustanovitev pokrajinske gospodarske komisije za Slovensko Primorje. Določila je tudi cenik za živila in blago, katerega namen je bil, da prepreči vsako navijanje cen, posebno še v teh težkih časih, ko bi se lahko ob premajhni budnosti organov ljudske oblasti močno razmahnila črna borza. Novo ustanovljena Pokrajinska komisija za Slovensko Primorje je v začetku maja začela z delom in kmalu dosegla vidne uspehe, kar priča poročilo Pokrajinskega gospodarskega odbora OF za Slovensko Primorje 29.maja 1944 Izvršnemu odboru OF: (154)

"Druga pokrajinska gospodarska konferenca je pokazala glavne napake, ki smo jih dosedaj delali pri gospodarskem delu... Lahko rečemo, da se poznajo že prvi uspehi konference. Pokrajinska gospodarska komisija je že pričela poslovati. Upamo, da ste med tem že prejeli prve pošiljke, ki so od nas šle na Glavno poveljstvo. Pri nas so najbolj pasivna okrožja tudi že prejela prve stotine kvintalov. Vršila se je pred nekaj dnevi tudi medpokrajinska gospodarska konferenca za Primorsko in Gorenjsko..."

Uspešna rešitev teh težav je bila ogromen uspeh osvobodilnega gibanja, ki je s tem tudi tokrat zmagalo v bojkotu sovražnikove oskrbe in tako obdržalo široke ljudske množice v pasivnih krajih na svoji strani. Ta politična protiofenziva osvobodilnega gibanja je bila hkrati priprava na njegovo veliko politično ofenzivo, ki jo obeležujejo volitve v narodnoosvobodilne odbore.

Polet osvobodilnega gibanja poleti 1944 - Ofenziva protiljudske reakcije spomladi 1944 je bil zadnji resnejši poizkus reakcije, da reši svoje propadajoče pozicije. Njen uspeh je bil zaradi hitre protiofenzive osvobodilnega gibanja omejen na vzpostavitev nekaterih postojank in na odložitev volitev v narodno-osvobodilne odbore na poznejši čas. Toda že junija 1944 so razmere dozorele v toliko, da so vodilni organi osvobodilnega gibanja lahko začeli z izvajanjem splošnih in neposrednih volitev v krajevne narodnoosvobodilne odbore kot osnovne organe ljudske oblasti in okrajne narodnoosvobodilne skupščine. Te volitve so politično močno razgibale Slovensko Primorje, saj so bile v večini krajev in mnogo bolj pripravljene, kakor pa one iz jeseni 1943.

V času volitev v organe ljudske oblasti je bila 15. in 16. julija 1944 tretja pokrajinska partijska konferenca, na kateri je bilo navzočih 86 delegatov KPS. Konferenca je samo lahko ugotovila, da ni nobenega novega zapleta in da ustanovitev novih domobranskih postojank ni mogla mnogo vplivati na primorske množice, ker so te bile enotne v vrstah OF. Boj proti domobranstvu je pa ostal še vedno osrednje politično vprašanje, ker se je nevtralna, toda oportunistična sredina že začela razbijati, ko je bil sklenjen sporazum Tito - Šubašič in ko so se zapadni zavezniki vedno bolj obračali od londonske vlade in njenega eksponenta v Jugoslaviji generala Draže Mihajloviča. Ostali dve vprašanji, o katerih je razpravljala konferenca, t.j. lokalpatriotizem in šovinizem nasproti italijanskemu ljudstvu, še zdaleč nista bili tako pereči, da bi mogli predstavljati resno nevarnost za sam nadaljni razvoj osvobodilnega gibanja. Tako ta konferenca pomeni vrhunec na političnem razvoju

slovenskega Primorja, ko se problemi lahko le še odvijajo, saj so bili načrti jasni in razmejitev med frontami vidna.

V tem času se je izvedla tudi reorganizacija okrožij. Preveliko število okrožij je namreč pospeševalo praktičizem tako pri pokrajinskih, kakor okrožnih forumih, nova razdelitev pa je prvim omogočala lažje vzdrževanje zveze, večjo izbiro in dvig kadrov, itd. Tako so se dotedanja okrožja Bača, Idrija in Kanal združila v Severnoprimorsko, Brda, Beneška Slovenija in Tolmin v Zapadnoprimorsko, Gorica, Vipava in Kras v Srednjeprimorsko ter Pivka, Brkini in Slovenska Istra v Južnoprimorsko okrožje, medtem, ko je okrožje Trst ostalo v starem obsegu. Reorganizacija okrožij se je izvajala predvsem v drugi polovici julija, ponekod pa še v začetku avgusta 1944. (155)

Istočasno se je po terenu izvajala kampanja za popularizacijo sporazuma Tito - Šubašič, ki je bil sklenjen 16. junija 1944. V njem je jugoslovanska emigrantska vlada priznala NKOJ-u pravico opravljati vse vladne posle v državi, medtem ko bo sama opravljala svoje dolžnosti le do inozemstva in to v soglasju z NKOJ. O tej kampanji je pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje 2o. avgusta 1944 poročal Izvršnemu odboru OF: "Kampanjo o sporazumu Tito - Šubašič smo začeli z velikim zborovanjem v Vipavski dolini (dne 3o.julija 1944 v Šmarju, op. pisca), na katerem je prisostvovalo okoli 6ooo ljudi. Na tem mitingu sta govorila tudi predstavnika ruske in angleške vojaške misije. Vipavski miting je imel pokrajinski značaj in je bil uvod v splošno kampanjo po tem vprašanju po celi Primorski. Takoj za tem so bila izvedena zborovanja vseh aktivistov OF iz Srednjeprimorskega in Južnoprimorskega okrožja, na katerih se je tolmačilo sporazum, njegov pomen in konkretne naloge v zvezi s širino OF, ki nam je sporazum (156) (157) (158) (159)

nudi. V teku so slične konference po ostalih okrožjih. Ravno tako je bila izvedena kampanja po vseh vojaških edinicah." Ta kampanja je v resnici pokazala, da je primorsko ljudstvo poznalo edinole osvobodilno fronto in osvobodilno vojsko ter da plavogardistična skupina goriških intelektualcev, ki je izdajala ilegalni ciklostiran listič "Narodna edinost" in v njem slavila Mihajloviča, ni našla nobenega odmeva. Primorsko ljudstvo je še najbolj spoznalo klavrno vojsko pobeglega kralja spomladi 1945, ko je bilo izpostavljeno njenemu terorju.

O močni zvestobi primorskega ljudstva osvobodilnemu gibanju pričajo tudi rezultati vpisovanja "posojila svobode", ki je tudi v tem času doseglo svoj višek. Izvršni odbor OF je namreč že 8. oktobra 1943 razpisal posojilo svobode v višini 5o,ooo.ooo lir. Vpis posojila je bila druga točka tudi v tekmovanju, ki ga je Izvršni odbor OF razpisal 7. aprila 1944v proslavo tretje obletnice ustanovitve OF, medtem ko je prva točka bila obdelovanje zemlje. Kampanja za vpis posojila se je v Slovenskem Primorju zaradi spomladanskih težav začela šele v drugi polovici maja 1944. Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje je 29.maja 1944 že poročal Izvršnemu odboru OF: "V teku je obširna kampanja za posojilo svobode. Vidimo jo v okviru narodnega tekmovanja. Izdelali smo podrobna navodila in postavili pokrajinski načrt 2o milijonov lir... Okrožja so namreč postavila svoje načrte, ki v skupnem znesku daleč presegajo naš okvirni načrt..." Tako je do 5. julija 1944 bilo vpisanih že 2o,848.968 lir, konec julija pa je znesek dosegel že 25 milijonov lir. Od 23oo družin je bilo le 21 takih, ki so dala po lo.ooo lir in več. Velikanski znesek je nastal iz vpisov po 5o, loo in looo lir. Vse to kaže,da je pri vpisu

sodeloval skoraj slehani primorski človek.

Močan polet osvobodilnega gibanja je v tem času zajel tudi Trst in Beneško Sloveniji. V Trstu se je po spomladanskih provalah 1. julija 1944 ponovno konstituiral okrožni odbor OF in je bilo po enomesečnem delu sredi avgusta že 24 rajonskih in 212 terenskih odborov OF, SPŽZ in ZSM s preko 1400 aktivisti. Sredi avgusta 1944 pa so tudi bivši tržaški sredinci - člani bivšega Narodnega sveta, ki so bili proti sodelovanju z Italijani, pristali na program Osvobodilne fronte.

Beneška Slovenija je po kapitulaciji Italije spadala v okrožje Brda in Slovenska Benečija in severni V. rajon - Matajur ter deloma v III. in IV. rajon(Idrijsko), ki sta segla na desni breg Idrije. Sredi januarja 1944 pa se je ustanovilo novo Beneško okrožje, katerega sekretar je postal Alojz Peršolja - Filip in februarja 1944 želimel sestanek na desnem bregu Idrije, marca je dobil v pomoč Izidorja Gruntarja, ki je delal nato v Zapadni Benečiji. Prirejala sta mitinge, sestanke in politične razgovore. V začetku aprila jima je štab Briško-Beneškega odreda poslal še aktivistično skupino, ki se je imenovala "Beneška četa" in ostala dober teden dni v Vzhodni Benečiji, kjer je delovala v Gornjem in Spodnjem Trbilju, Srednjem, Skrutovem in Št. Lenartu. Predvsem je odvračala ljudi od vstopa v okupatorsko vojsko, kajti Nemci so ravno ta čas izvajali mobilizacijo. Maja in junija je okrožje dobilo več novih aktivistov, tako da se je do julija okrožni kader izpopolnil do take mere, da je za vsako posamezno dolžnost že odgovarjal po en član komiteja. Ko se je Okrožni komite KPS 5. julija reorganiziral, je deloval v taki sestavi; Jože Peršolja - sekretar, Ferdinand Bordon - referent za vojsko, Zorana Furlan - referent za gospodarstvo in finance, Sava Ciglič - referent za agitacijo in propa-

gando, Mirko Zimic - referent za množične organizacije in Dušan Furlan - načelnik okrožne izpostave Odseka za notranje zadeve pri Predsedstvu SNOS. Isti dan je poročal: "Politični položaj, odnosno morala ljudi se je v zadnjem času vsled ugodnega položaja v svetu dvignila. Pri poedinih se je zanimanje za naše gibanje znatno povečalo. K temu je mnogo pripomogla dvojezična literatura, to nam je omogočilo, da smo v zadnjem času začeli s postavljanjem terenskih odborov OF. V načrtu imamo, da postavimo do 2o. t.m. dvajset terenskih odborov OF, dva rajonska odbora in da odpremo dve šoli. Seveda ne moremo nikakor primerjati tukajšnjih odborov z odbori drugih okrožij. Ti odbori bodo začasno vršili agitacijsko delo, razdeljevanje literature, obveščevalno službo, za druge sektorje pa po potreba jih le polagamo priučiti." Okrožni komite KPS je tudi razdeljeval literaturo, prirejal mitinge, ki jih je samo v juliju bilo osem (Kodermac, Oborče, G.Trbilj, Kras, Topolovo, Čepletišče in dvakrat v Klodiču), pri čemer mu je pomagala Gledališka skupina IX. korpusa. Posebno impozanten je bil miting v Klodiču 23.julija 1944, na katerem je bilo navzočih okrog 8oo ljudi, ki so z navdušenjem sprejeli resolucijo.:

"Beneški Slovenci, zbrani na prvem manifestativnem zborovanju izražamo svoj odpor do fašističnih nasilnikov. Izrekamo svojo ljubezen do junaške Narodnoosvobodilne vojske. Pridružujemo se sklepu AVNOJa o prikljućitvi Beneške Slovenije k novi federativni Jugoslaviji, v kateri smo trdno prepričani, da bomo dosegli nacionalne in socialne pravice."

S tako pestrim in poglobljenim delom je okrožnemu komitetju KPS bil zagotovljen popolen uspeh in je 27. ~~avgusta~~ julija 1944 že lahko poročal:

160 161

"Podajamo 4 točke, v katerih je navedeno, kaj je v sedanjem trenutku najbolj potrebno Benečiji:

1/ Navzočnost vojske (Na mešanem sestanku, ki smo ga imeli včeraj, nam je bilo sporočeno od štaba BBO, da bosta v par dneh prišla dva bataljona navedene edinice v Benečijo)...

2/ Kulturno prosvetno delo (Učitelji, ki obvladajo slovenščino in italijanščino, agitprop kolona). Iz Briškega okrožja dobimo te dni enega učitelja. Rabili bi vsaj še dva, ker vse kaže, da bi šlo tudi na tem polju...Uspehi, ki jih je imela pri nas igralska skupina, kažejo, da je treba to izkoristiti. Ta skupina je izrazila željo, da bi prostovoljno ostala cel mesec po Benečiji...

3/ Dobri, celo najboljši politični delavci. Rabili bi predvsem štiri dobre ljudi, ki bi bili sekretarji rajonov. Okrog teh bi se zbiralo jedro organizacije ter bi se polagoma celo sprejemali v Partijo.

4/ Seznanjati ljudstvo z demokracijo, z uspehi naše borbe ter kakšna bo v borbi nastajajoča Jugoslavija, ustvariti prostovoljsko Beneško četo, kar upamo, da se bo v kratkem tudi izvršilo. V zadnjem času smo postavili dva rajonska odbora OF, 2o terenskih, odprli 1 slovensko šolo. Dva rajona, ki smo jih postavili, obsegajo sektor med Nadižo in Idrijco, ker pa je ta sektor preobširen, jih bomo za ta sektor postavili najmanj tri."

Dan pred tem je štab Briško-beneškega odreda že

poslal v rajon Klodiča sedemčlansko patruljo z nalogo, da iz beneških prostovoljcev formira Beneško četo, kar se je res zgodilo 1. avgusta 1944.

V začetku avgusta je bilo okrožje ukinjeno, njegovo področje razdeljeno v dva okraja, ki sta bila priključena k novoustanovljenemu zapadnoprimorskemu okrožju.

2. Razvoj od poletja in jeseni 1944 do osvoboditve

Graditev nove državnosti

Volitve v narodno osvobodilne odbore kot organe ljudske oblasti - Graditev ljudske oblasti v Sloveniji in tudi v Jugoslaviji je potekala prvenstveno od spodaj navzgor, pa tudi od zgoraj navzdol. Razmah osvobodilnega boja v letu 1942 je pokazal, da "Vrhovni štab" NOV in POJ ne more več sam voditi vedno večjih in širših kompetenc vojske, politike in oblasti, zato je bil 26.novembra 1942 v Bihaću ustanovljen Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), ki je kot organizator političnega delovanja ljudskih množic bil najvišji politični forum v osvobodilnem boju. Toda ni bil še parlament ali vlada, ker pogoji za to v zunanjem svetu in pa zaradi vojne še niso bili podani, imel pa je v sebi že elemente enega in drugega. Pač pa je na svojem drugem zasedanju 29. novembra 1943 v Jajcu dobil svojo potrditev po izvoljenih ljudskih predstavnikih in preureditev v začasni vrhovni organ oblasti, njegovo predsedstvo pa je postalo predstavnik suverenosti ljudstva in nastajajoče nove državnosti. Predsedstvo je imenovalo Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ), ki je bil s svojim poverjeništvi do postavitve enotne vlade Demokratične Federativne Jugoslavije 7. marca 1945 najvišji odredbodajni in izvršni organ ljudske

oblasti, stvarna vlada porajajoče se nove Jugoslavije.

V Sloveniji je bil osrednji organ ljudske oblasti slovenski narodno osvobodilni odbor, ki je dobil svojo potrditev po izvoljenih odposlancih na prvem zboru slovenskih odposlancev v Kočevju 1. do 3. oktobra 1943 in preureditev v predstavniški organ oblasti z zakonodajno in izvršno močjo. Na zasedanju v Črnomlju 19.februarja 1944 se je preimenoval v Slovenski narodno osvobodilni svet (SNOS) in izdal deklaracijo o postavitvi Nacionalnega komiteja osvoboditve Slovenije (NKOS), ki bi moral postati vlada, a ni bil postavljen. Izvršilna funckija je tako do ustanovitve prve slovenske vlade 5.maja 1945 v Ajdovščini ostala Predsedstvu SNOS, ki je je to izvajalo s pomočjo upravnih odsekov (notranje zadeve, izgradnja narodne oblasti, gospodarstvo, finance, prosveta, obnova, informacije in propaganda, prehrana, promet, sodstvo in socialno skrbstvo) in komisij(za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, za upravo narodne imovine, Verska komisija).

Ta graditev ljudske oblasti od zgoraj navzdol je bila povsem upravičena in ni bilo v ničemer kršeno načelo demokracije, ker so njeni organi vselej dobili potrditev izvoljenih ljudskih predstavnikov. (Šnuderl , Zgodovina ljudske oblasti, Ljubljana 1950.; Šnudel, Dokumenti, stran 95 do 103 in 131 do 143; dr. M.Brecelj, O izgradnji slovenske narodne oblasti, 1944).

Graditev narodno osvobodilnih odborov kot organov ljudskih oblasti v krajih, okrajih in okrožjih pa je po odloku SNOS o razpisu volitev v narodno osvobodilne odbore z dne 19.februarja 1944 potekala od spodaj navzgor. Rok za izvedbo volitev od 25.marca do 30. aprila 1944 je razpisalo Predsedstvo SNOS z odlokom 1.marca 1944.

Ta je tudi določal, da so volitve tajne in jih izvajajo volilne komisije. Vsako naselje izvoli neposredno krajevni narodno-osvobodilni odbor in odposlanca v okrajno narodnoosvobodilno skupščino. Pomemben je 10. člen odloka, ki pravi:"Vsak izvoljeni član krajevnega narodnoosvobodilnega odbora in okrajne narodnoosvobodilne skupščine mora poročati svojim volilcem o svojem delu in je volilcem za svoje delo odgovoren. Volilci ga lahko vsak čas odpokličejo čim to sklene večina volilcev na javnem zborovanju, nakaterem mora biti prisotna tudi večina krajevnega narodnoosvobodilnega odbora..."

Volitve v Slovenskem Primorju niso mogle biti izvedene v predpisanem roku, ker je ravno v tistem času bila sovražna politična in vojaška ofenziva. Po mnenju delegatov II. Pokrajinske partijske konference, bi se volitve lahko izvedle le v 73 raztresenih vaseh, kar bi pomenilo le 6 % vseh primorskih krajev, Zato je Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje določil novi rok od 15. maja do 15. junija 1944, čeprav se je že takrat zavedal, da je prekratek za izvedbo volitev. Določil je tudi, da se bodo najprej izvajale v osvobojenem predelu kanalskega okrožja (v rajonih Kal in Čepovan), v delu idrijskega okrožja (v rajonih Kanomlja, Vojsko in Tribuša) in v delu baškega okrožja (v rajonu Cerkno) ter po možnosti v delu vipavskega in goriškega okrožja. (Poročilo POOF za Slovensko Primorje 29.5.1944.) (162)

Prve volitve so se začele nekaj pred koncem roka, to se pravi v juniju in so trajale do septembra, bile so zdaj tu, zdaj tam, kakor so pač puščale okoliščine. V juniju so bile v severnem delu Slovenskega Primorja, tako da je 19. junija Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje lahko že poročal: "Volitve v krajevne NO (163)

in okrajne narodno osvobodilne skupščine, so bile doslej izvedene v treh volilnih edinicah črnovškega okraja Idrijskega okrožja z 99,23% udeležbe... V Kanalskem okrožju so bile izvedene volitve v 6 volilnih edinicah in sicer s 96,18% udeležbo. Volilni shod v Kanalskem okrožju je nudil impozantno sliko vztrajnosti in požrtvovalnosti najširših ljudskih množic. Sredi najhujšega naliva so množice vztrajale do konca volilnega shoda. Predstavnik zavezniške komisije Artur Tucker se ni mogel načuditi visoki narodni zavesti in požrtvovalnosti množic, ki so se z zastavami in petjem zbirale na prostoru prireditve. Volitve so še v teku v Idrijskem in Kanalskem okrožju, dalje v Vipavskem in Goriškem okrožju. Priprave so v teku v Bovškem, Briškem, Tolminskem , Brkinskem, Slovenski Istri in Kraškem okrožju. (167)

Angleški major Artur Tucker se je res z zanimanjem ogledal volitve v prvih 6 vasicah Kanalskega okrožja 11. junija in popoldne na veličastvenem velikem shodu stopil tudi sam na tribuno ter podal izjavo:" Prijatelji in zavezniki! Prišel sem v vašo deželo šele pred nekaj urami. V teh kratkih urah sem bil priča dogodkov, ki so me navdali z občudovanjem. Več kot častno se mi zdi, da sem med vami... Že zdaj izvajate svobodne volitve, sami se že pripravljate na svobodno življenje, ki ga bo prinesel mir. S čudovito vero in organizacijo ste izvedli volitve, čeprav tako blizu sovražnika in pod tako težkimi pogoji." (168)

V juliju, ko se je 13 manjših okrožjih združilo v pet večjih so se izvajale volitve v Srednjem Primorskem okrožju, v avgustu pa v južno Primorskem okrožju. Tako je Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje lahko poročal 2o. avgusta 1944:" 1/ volitve izvajamo po celi Primorski. V teku so tudi volilne priprave v Slovenski Benečiji, kjer upamo, da nam jih bo/ tudi mogoče izvesti, ker

se je v zadnjem času tudi v tem delu Primorske položaj mnogo izboljšal. Volitve so bile do sedaj izvedene v večini krajev, kjer so bile dane možnosti, v 5 bivših okrožjih: Idrija, Kanal, Brda, Gorica, Vipava... V teku so volitve na Krasu, v Brkinih, Slovenski Istri in Bači, kjer jih bo mogoče izvesti tudi v večini krajev, vendar pa še nimamo poročil o rezultatih. Težje je z izvajanjem volitev v bivšem tolminskem in pivškem okrožju, ker te kraje okupator zelo močno kontrolira, pa tudi zaradi slabosti naših organizacij. 2. Novo izvoljene odbornike uvajamo v delo, vendar pa nam to težje uspeva. V bivših okrožjih Idrija, Kanal, Gorica, Vipava in Brda smo že imeli konference z novoizvoljenimi odborniki, kjer smo jim pojasnili njihove dolžnosti ter jih s tem uvedli v njihove funkcije... Z novimi delegati v okrajne skupščine bomo v najkrajšem času formirali okrajne skupščine in okrajne NOO. V kolikor ne bo dovoljno število novoizvoljenih poslancev v okrajne skupščine, bomo te nadomestili iz članov okrajnih odborov OF..."

V zapadnoprimorskem okrožju so bile volitve v avgustu, zadnje pa celo v začetku oktobra. Najbolje so uspele v Brdih. Tako so se v Južnih Brdih izvedle v 15 krajih s povprečno udeležbo 99 do loo odstotkov, v Zapadnih Brdih v 11 krajih s povprečno udeležbo 99 do loo odstotkov, v Južni Idriji v 5 krajih s 97 odstotno udeležbo in v Severni Idriji v 3 krajih z 92 odstotno udeležbo. (166)

V vzhodnoprimorskem okraju so se volitve izvedle najprej v Oborčah in sicer 24. septembra s tajnim glasovanjem ob 79 odstotni udeležbi, zatem pa od 26. do 29. septembra javne volitve v Savodnjah in končno še volitve v Zgornjih in Spodnjih Brdih in v Strmcu. Da ni bilo volitev še v (164) (165)

drugih krajih, gre iskati vzrok v razpoloženju po septemberski sovražni ofenzivi in reakcionarni, posebno osopovski propagandi.

Mnogo bolje je kazal položaj v Zapadni Benečiji, posebno v Reziji. Tu so konec septembra bile volitve v Stojbici (25.9.), Beli (27.9.), Ravnici (29.9.), Osojanah (3o.9.) in v Njivi (.2.1o.). Tako so bili krajevni narodnoosvobodilni odbori izvoljeni povsod, razen v enem kraju (Učeja). 3. oktobra pa je bil v Osojanah zbor vseh novoizvoljenih odbornikov in odposlancev v okrajno narodnoosvobodilno skupščino. (Poročilo OOOF za Zapadno Primorsko 9.10.1944).

V krajih, ki jih je imel okupator zasedene, se volitve seveda niso mogle izvesti,redko tudi v krajih, ki jih je nadziral. Med take kraje so spadale vasi okoli večjih mest in ob obali, vasi ob železniških progah itd. Kljub temu pa so bile v večini Slovenskega Primorja. Po poročilu Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje 21. februarja 1945 je bilo v Slovenskem Primorju izvoljenih preko 3oo krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Po raznih sodobnih poročilih sešteto število izvoljenih narodnoosvobodilnih odborov, pa znaša najmanj 325 (južnoprimorsko okrožje 57, srednjeprimorsko 127, severnoprimorsko 92 in zapadnoprimorsko okrožje 49), mora pa biti še večje, ker je pri raznih krajih navedeno, da se pripravljajo na volitve, ni pa zatem poročila o njih izvedbi. Udeležbena volitvah je znašalaa navadno blizu loo%. Najmanjša je bila v Lubinju na Tolminskem 59,3o%, za njim pride Cerkno 67,84% in potem Podpleče s 75,34% itd., vsi drugi odstotki so višji in se gibljejo v večini med 9o in loo%.

Vsa poročila, ki govore o volitvah v Slovenskem Primorju, se v glavnem skladajo v tem, da so bile volitve izvajane z velikim navdušenjem. Tako Okrožni odbor OF za Zapadno Primorsko v svojem poročilu 17.oktobra 1944 pravi o volitvah v neki vasi ob reki Idriji:"V neki vasi so npr. ljudje na dan volitev pokazali veliko razumevanje. Dan volitev so preživeli kot praznik, bili so svečano oblečeni in ta dan tudi delali niso."

Vzporedno z volitvami v krajevne narodno osvobodilne odbore in okrajne narodnoosvobodilne skupščine so se tudi že zbirale izvoljene okrajne narodnoosvobodilne skupščine in volile okrajne izvršne narodnoosvobodilne odbore. Že 3. avgusta 1944 je Izvršni odbor OF naročil Pokrajinskemu odboru OF za Slovensko Primorje:"... Sklicujte takoj okrajne skupščine. Odposlance, ki jih zaradi sovražnika trenutno ni mogoče izvoliti, nadomestite z delegati OF odnosno ožjih forumov OF, čim pa se volitve izkažejo mogoče, jih izvedite kljub okupatorjevemu terorju. Če je le mogoče, izvajajte volitve tudi tam, kjer bolj ali manj trajno kontrolira sovražnik. Okrajne skupščine naj bodo torej kompletne, obstoječe iz izvoljenih odposlancev in delegatov OF tistih krajevnih edinic, kjer so zaradi sovražnika volitve nemogoče..." Prva taka skupščina v Slovenskem Primorju je bila 1. septembra za grgarsko-čepovanski okraj, do 18. oktobra pa jih je zasedalo že 14 (južnoprimorsko 3, srednjeprimorsko 4, severnoprimorsko 5 in zapadnoprimorsko okrožje 2). Potemtakem je bilo do tedaj izvoljenih nad polovico okrajnih narodnoosvobodilnih odborov, medtem, ko so ostali bili izvoljeni nekoliko pozneje. Iz poročil, ki jih je v tem času dobival Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje, je bilo razvidno, "da

so domala vse skupščine dosegale naravnost zavidljivo višino. Do izraza je prihajala ljudska samoiniciativnost in pripravljenost do samovladanja, čeprav ni mogoče tajiti, da upravne izkušnje v vsem močno primanjkujejo." Delovna iniciativa izvoljenih odborov se je kazala v tem, "da so večinoma že na svojem prvem zasedanju sprejeli celo vrsto upravnih in oblastnih določb." Po poklicu so prevladovali kmetje in obrtniki, kar je tudi odražalo socialni sestav okrajev, ki so jih zastopali.

Naslednja stopnja v graditvi ljudske oblasti so bile volitve odposlancev v okrožne narodnoosvobodilne skupščine, nekaterih se se izvolili okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbori. Že 3. avgusta 1944 je Izvršni odbor OF naročil Pokrajinskemu odboru OF za Slovensko Primorje:"Pošljite takoj predlog volilnih področij za neposredne volitve v okrožne skupščine. Sestavite predlog tako, da bo vsaj v nekaterih področjih nekaterih okrožij mogoče odposlance dejansko voliti kljub sovražnemu pritisku." (169)

Toda tedaj je zaradi izrednega političnega položaja v svetu in doma prišlo prej do ustanovitve posebnega oblastnega organa za Slovensko Primorje - Pokrajinskega narodno-osvobodilnega odbora za Slovensko Primorje. Predsedstvo SNOS je 28.avgusta 1944 izdalo odlok, ki pravi: (170)

"Čl.1 - Za ozemlje Slovenskega Primorja s Trstom in Beneško Slovenijo (Zapadnoprimorsko okrožje, Severnoprimorsko okrožje, Srednjeprimorsko okrožje, mesto Trst, Južnoprimorsko okrožje), se ustanavlja kot vmesni člen med okrožji in Predsedstvom SNOS Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje.

Čl. 2 -Značaj in pripadnost Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje sta določena

po sklepih zbora odposlancev slovenskega naroda z dne 3. oktobra 1943 in se ravnata smiselno po odloku Predsedstva SNOS o krajih, okrajih in okrožjih ter njihovih narodnoosvobodilnih odborih.

Čl.3 - Za volitev Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje, za določitev postopka in izvedbo se pooblašča Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje.

Čl. 4 - Odlok stopi takoj v veljavo."

Na tej osnovi se je zbralo 15. septembra 1944 v Velikih Laznah pri Čepovanu 155 delegatov (iz Trsta 5, iz zapadnoprimorskega okrožja 25, iz severnoprimorskega 38, iz srednjeprimorskega 50 in iz južnoprimorskega 18 ter iz vojaških enot 18 odposlancev). Član IO OF Miha Marinko je v imenu Predsedstva SNOS oziroma IOOF pozdravil odposlance in jim v govoru utemeljil potrebo takšnega organa v Slovenskem Primorju. Nato so bile volitve, na katerih predložena lista sploh ni našla protikandidatov, saj so bili na njej najboljši ljudje iz Slovenskega Primorja, ki so z dotedanjim delom dokazali, da so vredni te časti in zaupanja. Za predsednika je bil izvoljen France Bevk, za podpredsednika Branko Babič in dr. Lavo Čermelj, za tajnika dr. Joža Vilfan, za člane pa Anton Velušček, Zorko Jelinčič, Julij Beltram, Evgenij Bajt, Ivanka Skapin, Rudi Kodrič, Erna Poljšak in Jože Prosen.

Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje je nato vodil izvolitev okrožnih narodnoosvobodilnih odborov. Že 21. septembra je v smernicah okrožnim odborom OF določil, da okrožno narodnoosvobodilno skupščino, ki izvoli okrožni narodnoosvobodilni odbor, sestavljajo okrajne narodnoosvobodilne skupščine, ki se sestanejo na skupnem zasedanju. Najprej se je sestala okrožna skupšči-

na za Severno Primorsko in sicer 1. oktobra 1944 ob prisotnosti 94 odposlancev. Izvolila je 15 članski okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor pod predsedstvom Franca Pervanje ter okrožno ljudsko sodišče. 4.oktobra se je sestala okrožna skupščina za Srednje Primorsko ob navzočnosti 163 odposlancev, ki je izvolila 2o članski okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor pod predsedstvom Mirka Pirca in okrožno ljudsko sodišče. Okrožna skupščina za Južno Primorsko je zasedala 11. oktobra ob prisotnosti 78 odposlancev (odposlancev iz Slovenske Istre ni bilo, ker niso mogli priti čez progo), ki je izvolila 17 članski okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor pod predsedstvom Josipa Prosena in okrpžno ljudsko sodišče.

Zasedanje okrožne skupščine za Zapadno Primorsko pa se je zavleklo tja do novembra. Že 4. oktobra je Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje naročil, naj se okrožna skupščina za Zapadno Primorsko zbere do 19. oktobra in klical sekretarja CK KPS Ferda Kravanjo- - Skalarja na svoj sedež zaradi dogovora o skupščini. Ta pa je na poti padel v Paljevem nad Anhovim in se je zato tudi zavlekel predvideni rok zasedanja okrožne skupščine, ki ni mogla biti na enem, temveč na treh mestih. Tako je OOOF za Zapadno Primorsko 16. oktobra pisal Pokrajinskemu odboru OF za Slovensko Primorje:"Nadalje smo sklenili, da bi okrožno skupščino sklicali na treh krajih in sicer za Brda, Idrijsko in Vzhodno Benečijo skupaj, za Kobariško in Zapadno Benečijo skupaj in za Tolminsko in Bovško skupaj. Drugače sedaj skoraj ni mogoče zaradi sovražnikove kontrole. Za Brda, Idrijsko in Vzhodno Benečijo bi se zasedanje vršilo v nedeljo 22.t.m." Toda zasedanje okrožne skupščine se je zavleklo še za štirinajst dni.

5. novembra 1944 je v Bajtih na Idrijskem bilo zasedanje okrožne skupščine za briški, idrijski in vzhodnobeneški okraj ob prisotnosti 63 odposlancev, ki so izvolili okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor in člane okrožnega ljudskega sodišča. Čez tri dni, to je 8. novembra je bilo v Soči zasedanje za bovški in tolminski okraj ob prisotnosti 11 delegatov OF in 13 odposlancev, ki so prav tako izvolili okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor in člane okrožnega ljudskega sodišča. Isti dan je v Sedlu na Breginjskem bila okrožna skupščina za kobariški in zapadnobeneški okraj, na kateri je bilo tudi 8 delegatov OF iz Zapadne Benečije in 7 odposlancev iz Rezije. Skupščina je prav tako kot ostali dve izvolila okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor in okrožno ljudsko sodišče. Okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor se je konstituiral 20.novembra 1944 in njegov predsednik je postal Ivo Sirk - Nanos.

S tem je bila končana organizacijska izgradnja narodnoosvobodilnih odborov kot organov ljudske oblasti v Slovenskem Primorju.

<u>Organizacija in naloge organov ljudske oblasti v Slovenskem Primorju</u> - Po svoji izvolitvi so narodnoosvobodilni odbori bili nosilci oblasti in izvajalci javne uprave, odbori OF pa so ostali le vodstvo političnega narodnoosvobodilnega gibanja.

Vsi narodnoosvobodilni odbori so bili nosilci zakonodajne (odredbodajne) in izvršilne oblasti hkrati. Jasno je, da je v tem času bil za njihovo delo najbolj merodajen in pomemben osvobodilni boj in so zato bile najbolj važne naloge:"a. organizacija ljudstva za borbo proti slovenskega naroda in Jugoslavije v tesni povezanosti z narodnoosvobo-

dilno vojsko, dviganje borbenega duha, požrtvovalnosti in discipline, b. skrb za gmotno in delovno pomoč kraja narodnoosvobodilni vojski in organizacija te pomoči, c, skrb za javni red in varnost prebivalcev," itd. (Snuderl, Dokumenti, str. 169).

Organi ljudske oblasti v krajih so bili krajevni narodnoosvobodilni odbori, ki so bili izvršilni organi zborov volilcev in tudi njim neposredno odgovorni. V okrajih so bili okrajni narodnoosvobodilni odbori, ki sta jih sestavljala okrajna narodnoosvobodilna skupščina in okrajni izvršilni odbor, ki je imel najmanj enajst članov. Enako sta okrožne narodnoosvobodilne odbore sestavljala okrožna narodnoosvobodilna skupščina in okrožni izvršilni odbor, ki je štel najmanj štirinajst članov. Medtem ko so krajevni narodnoosvobodilni odbori imeli zgolj odbornike - poročevalce, pa so okrajni in okrožni izvršilni odbori imeli, podobno kot Predsedstvo SNOS, posebne odseke, ki so jim načelovali načelniki - člani izvršilnega odbora (za sodelovanje z vojsko, javno red in varnost, ugotavljanje zločinov in škode, gospodarstvo, obnova, promet, trgovina in industrija, socialno skrbstvo, zdravstvo, prosveta).

Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje je bil samo začasni organ ljudske oblasti, ki je nastal zaradi vojnega položaja, ker ni bilo mogoče voditi vsega dela z neposrednimi stiki s posameznimi okrožji. Je pa kot vmesni organ med okrožnimi narodnoosvobodilnimi odbori in Predsedstvom SNOS izvajal v Slovenskem Primorju posle oblasti in uprave, kot okrožnim narodnoosvobodilnim odborom nadrejeni, Predsedstvu SNOS pa podrejeni organ. Tudi pri njem so se za posamezne posle ustanovili upravni odseki, ki so bili isti kot pri Predsedstvu SNOS, razen odseka za notranje zadeve.

Odsek za gospodarstvo je imel nalogo, da ob spoštovanju privatne lastnine budi čim večjo iniciativo in uravnava vse gospodarstvo v korist osvobodilnega boja in čim hitrejše obnove domovine. Z njegovo ustanovitvijo so bile načeloma ukinjene pokrajinske, okrožne, okrajne in vaške gospodarske komisije, ki so se dotlej ukvarjale s čisto gospodarskimi posli, medtem ko so odbori OF segali bolj na politično stran osvobodilnega dela. Začela so se ustanavljati poleti 1943, ko je bila z odlokom IOOF ustanovljena "Osrednja gospodarska komisija pri IOOF", ki je imela nalogo organizirati mrežo gospodarskih organizacij pri vseh odborih OF ter dobavljati hrano, obleko in tehnični material za vse potrebe osvobodilnega boja. Po ustanovitvi Upravne komisije pri IOOF za osvobojeno slovensko ozemlje, je postala nekak centralni tehnični urad, v jeseni 1943 pa je bila ukinjena in je njene posle absorbiral odsek za gospodarstvo pri upravni komisiji. V Slovenskem Primorju so okrožne gospodarske komisije nastale po splošni oboroženi vstaji v jeseni 1943 in dokaj uspešno reševale probleme preskrbe vojske in civilnega prebivalstva. Sestajale so se na medokrožne gospodarske konference (24.12. 1943, 15.4.1944, 23.10.1944), med katerimi je prva prinesla sklep o popolnem gospodarskem bojkotu okupatorjeve preskrbe, druga pa sklep o ustanovitvi Pokrajinske gospodarske komisije za nabave in razdeljevanje z nalogami, da še bolj poveže okrožne gospodarske komisije pri oskrbovanju vojske in prebivalstva. Ta in pa posamezne obmejne okrožne komisije so organizirale tudi zamenjavo in dovoz blaga in sosedne Furlanije in celo iz Severne Italije.

Težišče nalog gospodarskih komisij pa je prešlo na poseben odsek za prehrano, ki je z oddelki za prehrano vojske, za prehrano civilnega prebivalstva in za zunanje nabave dobavljal hrano vojski in civilnemu prebival-

stvu.

Odsek za gozdarstvo je preko svojih gozdarskih strokovnjakov vodil upravo državnih in javnih gozdov ter nadzoroval privatne gozdove.

Odsek za obnovo je ugotavljal potrebe v pogledu obnove Slovenskega Primorja, razdeljeval gmotna sredstva za obnovo posameznih objektov itd. Velika potreba in smisel za skupno delo in medsebojno pomoč pri obnovi je že v času vojne privedla do ustanovitve nekaterih zadrug ("Zadruga vojnih oškodovancev" v Čepovanu, "Zadruga za obnovo" v Laznah, Lokovcu, na Vojskem, "Zidarska zadruga" v Sp.Trebuši itd.). Največ je bilo obnovljenega v severnoprimorskem okrožju (193 gospodarskih poslopij oziroma 9o stanovanj že do konca leta 1944), ki je bilo najmanj izpostavljeno sovražnikovemu divjanju.

V tem odseku je bil sprva tudi prometni oddelek, ki se je v začetku leta 1945 osamosvojil in sodeloval s Prometno - tehničnim odsekom Vojne oblasti IX. korpusa ter skrbel za redni promet, za prevoz raznega blaga, predvsem hrane iz kraja v kraj.

Tudi odsek za finance je zaživel samostojneje šele prve mesece 1945. leta. Vodil je pobiranje narodnega davka in drugih obveznih dajatev ter vpisovanje narodnega posojila. V pomoč mu je bila primorska podružnica Denarnega zavoda za Slovenijo, ki je skrbel za osredotočenje in poenostavljanje denarnega prometa in njegovo kontrolo.

Poleg odsekov gospodarskega značaja so bili tudi drugi odseki, ki so se bavili predvsem s humanitarnim, kulturnoprosvetnim in pravnim delom.

Tako je odsek za socialno skrbstvo skrbel za gmotne razmere prebivalstva in tesno sodeloval z Rdečim križem Slovenije in odsekom za prehrano. Tako je n.pr. samo v severnoprimorskem okrožju preskrbel stanovanja za približno šest sto pogorelih družin in delil tudi gmotne podpore. Gradil je tudi socialne ustanove, n.pr. domove za onemogle in za matere v Cerknem itd.

Do ustanovitve odseka za zdravstvo je vsa zdravstvena skrb za civilno prebivalstvo zavisela predvsem od Sanitetnega odseka Vojne oblasti IX. korpusa. Šele Odsek za zdravstvo pri PNOO za Slovensko Primorje je začel z načrtnim zdravstvenim delom med prebivalstvom. Po okrožjih je nastavil sanitetne referenta za okrožja, ki so bili vsi zdravniki, okraji so imeli za svoje sanitetne referente vsaj bolničarke in majhne ambulante. Glavna skrb, zlasti na osvobojenem ozemlju je bila posvečena zatiranju nalezljivih bolezni. Medtem, ko sta sprva bolničarke dajali bolničarski šoli pri Vojni oblasti IX. korpusa tudi za civilno prebivalstvo, pa so od oktobra 1944 dalje bili bolničarski tečaji tudi pri posameznih okrožjih. Sanitetni referent za Zapadnoprimorsko okrožje je bil Italijan dr. Paolo, ki je imel svoj sedež v Brdih. Samo decembra 1944 in januarja 1945 je imel štiri tečaje za bolničarski kader, cepil 19o otrok, pregledal 3ooo šoloobveznih otrok itd. Njegova žena zdravnica je delala v Briškem okraju in ji je pomagalo osem bolničark in 29 krajevnih sanitetnih referentov.

Eden najpomembnejših odsekov je bil vsekakor odsek za prosveto, čigar najpomembnejša naloga je bila organizacija lastnega partizanskega šolstva, ki se je po svojem duhu in metodah razlikovalo od vseh dotedanjih. Parti-

zansko šolstvo v Slovenskem Primorju se je začelo po kapitulaciji Italije, ko so politični in oblastni organi bili hud boj proti okupatorjevi taktiki, s katero je hotel v slovenskih predelih uvesti slovenske šole. Kljub temu, da bi to bile po dolgih letih zatiranja slovenskega jezika prve šole v domačem jeziku, jih je osvobodilno gibanje ne samo bojkotiralo, marveč celo zapiralo, ker so po svojem duhu bile okupatorjeve. Narodno osvobodilni svet za Primorsko Slovenijo je že 22.oktobra 1943 naročil narodnoosvobodilnim odborom, naj po vaseh ustanavljajo partizanske šole in poiščejo zanje primerne učitelje, 31. oktobra pa naj se pri odprtih šolah postavijo 5 članski šolski sveti sestavljeni iz predstavnikov učiteljstva, staršev, terenskaga odbora OF, žena in mladine. (Originala v AMNO.)

Šole so bile najprej ustanovljene na Severnem Primorskem, ki je bilo najmanj izpostavljeno sovražnikovim vpadom. Tako je bilo v rajonu Cerkno že v oktobru 1943 odprtih 15 šol, kmalu pa so se odprle šole tudi v drugih okrožjih in partizansko šolstvo v Slovenskem Primorju je spomladi 1944 v kvantitativnem oziru doseglo svoj višek. Stanje na dan 1. aprila 1944 je po posameznih okrožjih bilo naslednje:

OKROŽJE	Število šol	Število učiteljstva			Število učencev	Število več. tečajev
		poklicno	pomožno	skupaj		
Idrija	20	4	22	26	550	11
Bača	14	5	8	14	310	8
Kanal	20	2	21	23	566	2

Kap.Primor.	Tolmin	30	3	27	40	770	-
	Brda	20	4	14	18	940	8
	Benečija	-	-	-	-	-	-
Sred.Prim.	Gorica	16	9	23	32	1344	4
	Vipava	35	14	51	65	2041	12
	Kras	37	14	58	72	2570	38
Juž.Primorje	Slovenska Istra	8	-	10	10	278	7
	Brkini	45	34	60	94	3586	13
	Pivka	26	10	26	36	1026	-
	Trst	1	1	-	1	60	3
	S k u p a j	281	101	320	421	14041	106

Seveda pa se je to število v nekaterih okrožjih do konca šolskega leta še zvišalo, tako da je bilo ob prvi konferenci okrožnih prosvetnih referentov in šolskih nadzornikov, ki je bila 19.- 21. junija 1944 v Gačniku pri Idriji, že 340 šol s 383 učitelji (98 poklicnih) ter 16.158 učenci (v drugih predelih Slovenije je bilo takrat 121 osnovnih in ena meščanska šola ter štirje srednješolski tečaji).

V Slovenskem Primorju je bilo tudi preko sto večernih tečajev za odrasle, ki v mladosti niso mogli obiskovati slovenskih osnovnih šol.

Novo šolsko leto 1944/1945 je prineslo vrsto no-

vih okolnosti, ki so znižale število šol in zvišale kakovost pouka. Od pomladi 1944 se je stalno večalo število sovražnih postojank, najprej domobranskih in fašistično-republikanskih, nato nemških vojaških in policijskih in končno četniških ter nedičevskih. S tem je seveda odpadla cela vrsta partizanskih šol, ali pa so se spremenile v tajne večerne tečaje. Skupno je v Slovenskem Primorju začelo z novim šolskim letom pouk 231 šol (v severnoprimorskem okrožju 62, zapadnoprimorskem 58, srednjeprimorskem 79 in južnoprimorskem 32), pa še od teh jih je bilo do aprila 1945 nekaj ukinjenih (v srednjeprimorskem okrožju 37, v zapadnoprimorskem 4 itd.). Beneška Slovenija pa je ravno v tem času dobila prve partizanske šole s slovenskim in italijanskim učnim jezikom.

Kakovost pouka pa se je v novem šolskem letu visoko dvignila. Učiteljski kader je imel že izkušnje enoletnega praktičnega dela, ki so jih dopolnjevali še razni učiteljski tečaji, ki so bili namenjeni predvsem pomožnemu učnemu osebju. Prvi tak tečaj za vse Slovensko Primorje je bil julija 1944 s 24, drugi pa avgusta s 44 tečajniki. Poleg teh so bili še tečaji v posameznih okrožjih. Dalje so bili že na razpolago prvi partizanski učbeniki, redno so izhajala učiteljska stanovska glasila itd., pa tudi gmotna pomoč narodnoosvobodilnih odborov je bila večja, saj so pri njih bili oddelki za osnovno šolstvo, ki so skrbeli izključno za osnovne šole. (Poročila Prosvetnega odseka pri POOF za Slovensko Primorje 1o.4., 13.5. in 28.7.1944 v arhivu Slovenskega šolskega muzeja; poročilo okrožnega šol. nadzornika za severnoprimorsko okrožje 17.2.1945, poročila okrož. šol. nadz. za zapadnoprimorsko okržje 28.1o.1944, 31.1. in 4.4.1945,

Silva Kmet: Šolstvo v srednjeprimorskem okrožju med narodno osvobodilnim bojem - rokopis v AMNO in poročilo okrož. šol. nadz. za južnoprimorsko okrožje 26.10.1944).

Odsek za sodstvo pri PNO za Slovensko Primorje je nadzoroval delo civilnega sodstva, ki je bilo ustanovljeno z odlokom Predsedstva SNOS o začasni ureditvi ljudskih sodišč in ljudskih sodnikih z dne 3.septembra 1944. Dotlej so namreč obstajala le vojaška sodišča, ki so v določenih primerih sodila tudi civilnemu prebivalstvu, medtem ko so imeli narodnoosvobodilni odbori, oziroma terenski odbori OF pravico razsojati v sporih, ki jih stranke sporazumno predložijo v rešitev. Odlok pa je ustanovil ljudska sodišča in sicer okrajno, okrožno, višje in vrhovno sodišče, ki so pristojna za vse civilne zadeve in one kazenske, za katere niso pristojna vojaška kazenska sodišča. Podrobno je tudi določil svojstvo sodnika in načela, namreč volilnost, zbornost in neodvisnost. Tako so bili okrajni in okrožni ljudski sodniki izvoljeni na okrajnih in okrožnih narodnoosvobodilnih skupščinah in sicer za vsako sodišče po šest sodnikov - laikov. Okrajna in okrožna narodna sodišča so sodila v senatih treh sodnikov, od katerih je eden nastopal kot predsednik, ki je pri okrožnih narodnih sodiščih moral biti izšolan pravnik. Tudi člani Višjega narodnega sodišča za Slovensko Primorje so bili izvoljeni na okrožnih narodnoosvobodilnih skupščinah, sodili so v senatu petih sodnikov, od katerih sta bila predsednik in dva sodnika izšolana pravnika. Odlok je tudi določil pristojnost posameznih sodišč, način poslovanja in odgovornost ljudskih sodnikov za kršenje načela nepristranosti. Ta sistem je ostal v veljavi do avgusta 1945, ko je začasna ljudska skupščina v Beogradu sprejela Zakon o uredi-

tvi ljudskih sodišč. (Šnuderl, Dokumenti str. 204-211; Šnuderl, Zgodovina ljudske oblasti, Ljubljana 1950, str. 352 do 356).

V tem času se je tudi nekoliko spremenila vloga javnega tožilstva. Ustanova Glavnega javnega tožilstva pri Predsedstvu SNOS je bila osnovana 12.marca 1944 z nalogo nadzorovati "Izpolnjevanje zakonov odnosno odlokov z zakonsko močjo s strani vseh organov izvršnih oblasti, ki jih postavljajo SNOS, njegovo Predsedstvo, okrožne in okrajne narodnoosvobodilne skupščine, odnosno njihovi izvršni odbori" itd. Imel je pravico postavljati okrožne javne tožilce in pa javne tožilce pri vojaških sodiščih. Po odredbi Vrhovnega štaba NOV in POJ o vojaškem sodstvu iz maja 1944, ki se je v Sloveniji začela izvajati šele avgusta 1944, je bil ukinjen položaj javnih tožilcev v vojski in odtlej so javni tožilci le preverjali skladnost ukrepov organov ljudske oblasti z obstoječimi predpisi, za kar so jim ti morali dati na vpogled odloke, odredbe, pravilnike itd. Predhodna konzultacija ali odobritev nista bili obvezni, izvajanje ukrepa v primeru neskladnosti s predpisi ni bilo zaustavljeno neposredno s strani javnega tožilca, marveč s strani nadrejenega oblastnega organa, na katerega se je javni tožilev pritožil. (Šnuderl, Dokumenti, stran 157 do 158). Medtem, ko je javno tožilstvo preverjalo skladnost ukrepov ljudske oblasti z obstoječimi predpisi, je organizacijsko izgradnjo ljudske oblasti neposredno vodil Odsek za izgradnjo narodne oblasti pri PNOO za Slovensko Primorje, ki se je osnoval zelo pozno - šele konec leta 1944. Pred njim je to nalogo imela posebna ekipa, ki jo je Predsedstvo SNOS poslalo v jeseni 1944 v Slovensko Primorje , da v organizacijskem in idejnem oziru vodi volitve narod-

noosvobodilnih odborov. Odsek je za šolanje odbornikov prirejal posebne upravno-politične tečaje.

Poleg omenjenih odsekov sta bili pri PNNO za Slovensko Primorje še Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev in Komisija za upravo narodne imovine. Prva je na osnovi deklaracije moskovske konference iz oktobra 1943 zbirala prijave o zločinih in njih povzročiteljih, da bi oškodovani, žrtve ali njih svojci dobili zadoščenje za krivice, ki so jim bile storjene v materijalnem in moralnem pogledu. Druga je skrbela za vdrževanje in smotrno gospodarsko izkoriščanje bivše italijanske državne in samoupravne imovine na ozemlju Slovenskega Primorja, razlaščene imovine ter imovine zaplenjene pripadnikom okupatorskih držav in domačim izdajalcem in končno opuščene imovine, ki je bila trenutno brez posestnika, oziroma oskrbnika.

Oboroženi organ ljudske oblasti je bila Narodna zaščita. Ustanovljena je bila oktobra 1941 kot sestavni del slovenske narodno osvobodilne vojske za obrambo slovenskega ljudstva pred nasiljem okupatorjev. Njena naloga je bila preprečevati aretacije, rekvizicije živeža in živine, preseljevanje Slovencev in naseljevanje tujcev, požiganje slovenskih vasi in vsa druga nasilna dejanja proti slovenskemu ljudstvu. (Sklep IOOF in Poveljstva slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet Slovenski poročevalec, 17.10.1941.) Enote Narodne zaščite so bile v letu 1941 razširjene posebno v Ljubljano in so že januarja 1942 dobile svoj pravilnik. Z razmahom osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju v začetku 1943 leta so desetine, vodi in čete Narodne zaščite že v vseh okrožjih, med katerimi je prednjačilo goriško okrož-

je. Člani teh enot pa so se navadno za tem vključevali v operativne enote narodnoosvobodilne vojske.

Poseben razmah je doživela Narodna zaščita ob kapitulaciji Italije, ko je Pokrajinski komitet KPS za Slovensko Primorje, naročil svojim okrožnim komitejem, naj takoj ustanove organizacijo Narodne zaščite, v katero naj pritegnejo vse odraslo moško, pa tudi žensko prebivalstvo in dalje:"Narodna zaščita naj se oboroži z orožjem, ki ga odmetavajo italijanski vojaki in ga s pogajanji od njih dobite. NZ mora biti formirana v vode in čete ter imeti komandante in politične komisarje. NZ naj zastraži vasi, patruljirala po rajonu in po možnosti zasede kolodvore, občine, pošte itd. Če je na ozemlju še nemška vojska, naj NZ sodeluje s partizani, ali pa samostojno nastopa proti Nemcem..." (PK KPS za Slovensko Primorje, 8.9.1943 v AMNO). V splošni oboroženi vstaji je tako ob številnih novo nastalih partizanskih enotah nastalo mnogo enot Narodne zaščite, ki so razoroževale italijansko vojsko in zastraže posamezne objekte, sredi septembra 1943 pa se po navodilih Pokrajinskega komiteja KPS za Slovensko Primorje vključile v enote narodnoosvobodilne vojske. Pri narodno osvobodilnih odborih ali odborih OF so ostali le za operativno vojsko nesposobni ali starejši moški.

Nov razvoj je Narodna zaščita doživela v letu 1944, ko je Predsedstvo SNOS 1. marca 1944 izdalo"odlok o uredbi in organizaciji Narodne zaščite", ki je pri organih ljudske oblasti vzpostavil Narodno zaščito"z nalogo varovati prebivalstvo in njegovo imovino pred kriminalnimi elementi ter njihovimi dejanji ter zaščititi javni red." Pri krajevnih narodnoosvobodilnih odborih so se ustanovila krajevna poveljstva Narodne zaščite, pri okrajnih okrajna

načelstva, pri okrožnih okrožna načelstva, ki so bila podrejena istočasno ustanovljenim okrožnim izpostavam Odseka za notranje zadeve pri Predsedstvu SNOS. V začetku septembra 1944 so bile okrožne izpostave ukinjene in ustanovljeno pokrajinsko načelstvo Narodne zaščite za Slovensko Primorje, odgovorno Predsedstvu PNOO za Slovensko Primorje in Poveljstvu Narodne zaščite za Slovenijo pri Odseku za notranje zadeve pri Predsedstvu SNOS (Šnuderl, Dokumenti, str. 154, 155.) Tako organizirana Narodna zaščita je postala redni oboroženi organ ljudske oblasti in na ta način segla v vse predele Slovenskega Primorja, tudi v Beneško Slovenijo in se po osvoboditvi preimenovala v Ljudsko milico.

Narodnoosvobodilno gibanje je že v prvem letu osvobodilnega boja ustvarilo posebno organizacijo za boj proti sovražnim vohunom in domačim izdajalcem. Imenovala se je Varnostno- obveščevalna služba (VOS), ki je bila neposredno podrejena Centralnemu komiteju KPS. Majhne skupine VOS, sestavljene iz najpredrznejših in revoluciji do kraja predanih mladincev, so delale predvsem tam, kjer zaradi premoči okupatorjevih sil niso mogle operirati večje enote osvobodilne vojske in kjer so bila važna sovražnikova središča. Tako je bila VOS v prvem letu osvobodilnega boja v glavnem omejena na Ljubljano, kjer se je odlikovala z nizom uspelih akcij, predvsem pri zbiranju pomembnih vesti, uničevanju domačih izdajalcev, reševanju članov OF in KPS iz okupatorjevih krempljev itd. Po teh bogatih izkušnjah dela v Ljubljani, se je VOS v drugem letu osvobodilnega boja razširila tudi na druge predele v Sloveniji, predvsem na Ljubljansko pokrajino. V tem času je bila tudi dokončno organizirana, ko so po okrožjih bile okrožne komisije VOS, podrejene pokrajinskim

komisijam v pokrajinah, le te pa Centralni komisiji VOS pri CK KPS. Po kapitulaciji Italije je nastala na Dolenjskem prva vojaška enota Varnostno-obveščevalne službe - Bataljon VOS.

V Slovenskem Primorju so se prve skupine VOS pojavile šele pspomladi 1943, ko se je začela snovati tudi Pokrajinska komisija VOS za Slovensko Primorje, katere načelnik je poleti 1943 postal Miro Perc - Maks. Pravi razmah pa je dosegla šele po splošni ljudski vstaji, ko so bile v okrožjih dokočno ustanovljene okrožne komisije VOS, vsaka s svojo organizirano vojaško skupino, ki se je navadno imenovala bataljon. V Beneški Sloveniji je okrožna komisija VOS začela delati sredi novembra 1943, njena oborožena enota je štela okrog 3o ljudi in je izvajala tudi vojaške akcije, 18. februarja 1944 pa je imela skupaj s Kosovelovo brigado boje z Nemci pri Srednjem, kjer je izgubila 5 borcev (poročili OK VOS za Beneško Slovenijo, 26.11.1943 in 24.2.1944).

Prvo zasedanje Slovenskega narodno osvobodilnega sveta v Črnomlju je 19. februarja 1944 izreklo "celotni VOS priznanje za njeno triletno borbo proti petikoloni" in jo zaradi dejstva, da so narodni izdajalci vse bolj izgubljali korenine med slovenskim narodom ukinilo kot posebno organizacijo s posebnimi, izrednimi pooblastili za boj proti peti koloni ter določilo, da se posamezni še naprej potrebni organi dotedanje VOS podredijo Odseku za notranje zadeve pri Predsedstvu SNOS. (Šnuderl, Dokumenti, str. 143.) Le ta je 1. marca 1944 dobil za potrebe oboroženega boja proti peti koloni posebno vojaško silo - Vojsko državne varnosti (VDV), ki je bila v vojaško disciplinskem pogledu sestavni del narodno osvobodilne vojske, a je imela svoje lastno Poveljstvo

vojske državne varnosti za Slovenijo. (Šnuderl, Dokumenti, str. 154). To je razpolagolo s tremi brigadami VDV. Medtem, ko je bila prej VOS organizirana v majhnih samostojnih skupinah, je bila VDV organizirana trdno po vojaško v čete, bataljone in brigade.

V Slovenskem Primorju severno od železnice Trst - Postojna in na Gorenjskem, se je aprila 1944 ustanovila II. brigada VDV. Skupine, oziroma bataljoni treh sosednih okrožij so se združile v bataljon. Tako je nastalo pet bataljonov, izmed katerih je bil I. pokretni bataljon in se je gibal po potrebi po vsem ozemlju Primorske in Gorenjske, II. je bil v Brdih, v Benečiji in na Tolminskem, III. na Banjški planoti in v Trnovskem gozdu, IV. na Krasu in v Vipavski dolini in V. na Gorenjskem. (Poročila sekretarja KPS II. brigade VDV 8.in 16.4. ter 2. in 18.5.1944 v AMNO.) V enem letu je brigada s svojimi bataljoni izvedla 622 akcij, izmed katerih je bila večina izvedenih v bližini sovražnikovih postojank, ali pa celo v njih.

Sredi avgusta 1944 se je VDV preimenovala v Korpus narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ), Poveljstvo VDV za Slovenijo pa v Štab I. Slovenske divizije KNOJ. To preimenovanje pa je bilo izvedeno šele v začetku decembra 1944, ko je tudi II. brigada KNOJ dobila nalogo, naj osredotoči svoje bataljone. (Odredba štaba I. slovenske divizije KNOJ, 3.12.1944 v AMNO.) Brigada je odslej bila res zbrana in je že v decemberski sovražni ofenzivi na področju Lokovec odbijala sovražnikove napade. Tedaj je nekaj borcev iz III. bataljona uničilo avto polkovnika Coralla s posadko vred. Zajela jo je tudi spomladanska sovražna ofenziva konec marca 1945, po nji pa je krenila čez

(171)

Vipavsko dolino in Kras proti Trstu, kjer je sodelovala v bojih za njegovo osvoboditev. (Primorske brigade, Ljubljana 1953, str. 77.)

Delo ljudske oblasti v Slovenskem Primorju od jeseni 1944 do osvoboditve - Delo organov ljudske oblasti se je poleg nalog, ki so jih imeli posamezni omenjeni odseki, od jeseni 1944 razvijalo v glavnem v treh smereh: v splošni mobilizaciji vseh živih in gmotnih sredstev za izbojevanje končne zmage, v utrjevanju organov ljudske oblasti in njihovi pripravi za dokončni prevzem upravnih poslov v doslej okupiranih predelih.

Predsedstvo SNOS je 25. novembra 1944 izdalo poziv za splošno mobilizacijo vseh za orožje sposobnih moških od 17. do 5o. leta starosti. Ta mobilizacija je zajela tudi vse izvoljene odbornike narodno-osvobodilnih odborov in odborov OF ter vse člane odsekov in drugih ustanov pri narodnoosvobodilnih odborih in odborih OF. Od mobilizacije so bili poleg nekaterih določenih osrednjih organov osvobodilnega gibanja v pokrajinah izvzeti še okrožni sodni nadzornik, predsednik okrožnega narodnega sodišča in okrožni javni tožilec.

Mobilizacija, ki je bila tako izvedena konec leta 1944 in v začetku 1945 je v večini primerov uspela zelo dobro, v precej krajih celo loo%. Ker je zajela večino odbornikov narodnoosvobodilnih odborov so bile razpisane nadomestne volitve v krajevne in okrajne narodno osvobodilne odbore. Najprej so se začele v Severnoprimorskem okrožju, ki jih je razpisalo že konec septembra 1944, nekaj pozneje pa tudi v drugih okrožjih, v zapadnoprimorskem n.pr. februarja in v začetku marca 1945. Tako so pozimi 1944/45

zbori volilcev z dviganjem rok volili odbornike na že prej izpraznjena odborniška mesta in namestnike vpoklicanih odbornikov.

Ob bližajoči se zmagi je bilo že vse pripravljeno za prevzem upravnih poslov. Predsedstvo SNOS in Glavni štab NOV in POS sta se dogovorila za sodelovanje med organi ljudske oblasti in vojaškimi enotami pri dokončni osvoboditvi slovenske zemlje. Tako so res delavci v podjetjih in tovarnah organizirani v OF takoj prevzeli podjetja in tovarne v svoje varstvo in jih zavarovali pred morebitnim uničenjem. Narodna zaščita pa je zavarovala vse javne ustanove in objekte in poskrbela za red in javno varnost na osvobojenem ozemlju. Narodnoosvobodilni odbori so izdajali prve odredbe, ki so zdaj segle v sleherni kraj in mesta, vojska pa je čistila zadnje ostanke sovražnika, ki se niso hoteli predati.

Politični boj Primorskih Slovencev za novo Jugoslavijo

Polet osvobodilnega gibanja pozno poleti in jeseni 1944 - Poletje in jesen 1944 pomenita polet osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju. Ta je visok posebno v juliju, ko so neposredne volitve osnovnih organov ljudske oblasti v največjem razmahu, ko tečejo priprave na tretjo pokrajinsko partijsko konferenco in ko se na terenu izvaja popularizacija sporazuma Tito - Šubašič. V avgustu je polet malo upadel, ker je sovražnik konec julija in v začetku avgusta izvedel tri tedne trajajočo ofenzivo, ki je povzročila precejšnje izgube na obeh straneh, vendar pa zaradi nje niso prenehale volitve v organe ljudske oblasti. Septembra je polet dosegel svoj višek v močni vojaški o-

fenzivi IX. korpusa in v velikih množičnih manifestacijah primorskega ljudstva, ki so jim zunanji politični dogodki, uspehi antihitlerjevske koalicije dajali še poseben ton.

Osnovni ton vsemu političnemu življenju v Slovenskem Primorju v jeseni 1944 so dajale še vedno volitve v osnovne organe ljudske oblasti in pa zasedanje okrajnih narodnoosvobodilnih skupščin ter končno še ustanovitev pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje. Poleg tega je primorsko ljudstvo svečano praznovalo tri velike obletnice. Najprej je 6. septembra praznovalo štirinajsto obletnico bazoviških žrtev, o kateri je POOF za Slovensko Primorje zapisal v svoji okrožnici 19. avgusta 1944: "Pomen Bazovice je v tem, da je prelomnica v primorski zgodovini. Pomenja odločilni preobrat v načinu naše borbe. Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič, ki so 6. septembra 1930 padli kot zavestne žrtve, so nas naučili, da je treba za svobodo naroda žrtvovati tudi življenje ..." Nato je praznovalo kar dve obletnici iz preteklega leta. 8. septembra je praznovalo obletnico kapitulacije Italije, kateri je sledila splošna oborožena vstaja, 16. septembra pa obletnico priključitve Slovenskega Primorja k Združeni Sloveniji v federativni Jugoslaviji, kar je bila posledica splošne oborožene vstaje in dolgoletna želja primorskega ljudstva. Kakor pred letom dni na osvobojenem ozemlju, tako je zdaj ob okupatorjevih postojankah in celo v njih samih izvajalo volitve v organe ljudske oblasti, prirejalo mitinge, zborovanja in sestanke, prižigalo kresove itd.

15. septembra 1944 pa je bil dan posebnega pomena. Vrhovni komandant Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije maršal Tito ga je namreč po sklenjenem sporazumu

s Šubąšičem določil kot skrajni rok za prehod domobranskih zapeljancev na stran narodnoosvobodilnega gibanja. V Slovenskem Primorju je bila zato izvedena močna propagandna akcija, v kateri se je pokazala zlasti mladina, vendar je le manjši del domobrancev spregledal, medtem ko je večji del ostal še dalje na strani okupatorja. Večji uspeh je bil dosežen le v zapadnoprimorskem okrožju, o čemer je Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje 28. septembra 1944 poročal Centralnemu komiteju KPS: "V zapadnem okrožju je politični aktiv vzel "15. september" dovolj resno in storil vse, da čim bolj pospeši razkroj domobranstva. Vpliv je bil tako silen, da so mu podlegli tudi italijanski in hrvatski hlapci fašizma, v kolikor so se nahajali v postojankah gornje Soške doline. Zanimiva pa je pri tem ugotovitev, da so "kranjski švabobranci" iskali zvez s četniki, dočim so se domačini javljali v NOV". Prav tako je tudi 32. vojaško pokrajinsko poveljstvo v Gorici (32° Comando militare provinciale) 15. septembra poročalo, da je "pobegnilo k bandam 150 bersaljerov iz polka "Tagliamento" v Plavah in nekaj vojakov iz Bataljona "Mussolini".

Isti dan je imel maršal Tito govor na proslavi obletnice I. Dalmatinske brigade, v katerem je med drugim dejal: "Naši narodi se bore za svojo svobodo, za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo bodočnost. Toda prav tako se bore tudi za osvoboditev tistih naših bratov, ki so desetletja vzdihovali pod tujim jarmom. S tem bojem morajo biti in bodo osvobojeni naši bratje v Istri, v Slovenskem Primorju in na Koroškem. In živeli bodo svobodno s svojimi brati v novi domovini. To je želja vseh nas in tudi njihova želja. Tujega nočemo, a svojega ne damo!"

To geslo je takoj našlo odmev pri ljudskih množicah in Slovensko Primorje je dobesedno zavalovalo od navdušenja. V Trstu pa je pomenilo celo plebiscit, saj se je prebivalstvo na številnih sestankih množičnih organizacij izreklo za demokratično Jugoslavijo in na tem stališču vztrajalo ves čas osvobodilnega boja. Okrožni odbor OF za Trst je kmalu poslal maršalu Titu sledečo zahvalno brzojavko:

"Tovariš maršal! - Okrožni odbor OF v Trstu v imenu vseh Tržaških Slovencev navdušeno pozdravlja Vaš govor ob drugi obletnici I. Dalmatinske brigade, v tem govoru ste izrekli jasne in določne besede o Slovenskem Primorju, Istri in Koroški. Srečni smo, ker vemo, da veljajo te besede tudi za Trst, kajti Slovensko Primorje ne more biti brez Trsta in Trst ne more živeti brez Slovenskega Primorja...

S posebno pošto Vam pošiljamo tovariš maršal, zahvalne pozdrave 28 okrajnih in 154 terenskih odborov OF, SPZŽ, ZSM v Trstu. (172)

Z radostjo vam sporočamo tudi pozdrave mnogih tisočev Tržaških Italijanov, ki iskreno in najtesneje sodelujejo z nami Slovenci v narodno osvobodilni borbi in ki prav tako žele svobodni Trst v Titovi Jugoslaviji."

V Trstu je res v tem času bilo razbito sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem in Trst je v tem času doživljal višek osvobodilnega poleta.

Enak polet je v jeseni 1944 doživljalo osvobodilno gibanje v Beneški Sloveniji. Ta se je po reorganizaci-

ji razdelila v vzhodno beneški in zapadno beneški okraj, ki sta spadala v novo ustanovljeno zapadnoprimorsko okrožje. V njem so organizacijo izvedli na seji okrožnega komiteja KPS od 3o.julija do 3. avgusta, kjer je bil sestavljen okrožni komite KPS s sekretarjem Ferdom Kravanjo in okrajni komiteji KPS za vseh sedem okrajev ter na seji okrožnega odbora OF 2.avgusta v Noznem, kjer je bil sestavljen okrožni odbor OF s predsednikom Edom Ferjančičem - Tarasom in določeni okrajni odbori OF.

Za tem je bila 8. avgusta 1944 reorganizacijska seja okrajnih komitejev KPS za vzhodno beneški in zapadno beneški okraj, kjer so razpravljali o političnih razmerah v obeh novih okrajih in podrobnejše določili sestav okrajnih komitejev KPS in okrajnih odborov OF. Tako so odslej 11 članski okrajni odbor OF za Vzhodno Benečijo sestavljali predsednik Evgen Bajt, tajnik Štefan Krajnik, referent za finance Jožef Bonini, za gospodarstvo Danila Terkuč, za socialno skrbstvo Zvonko Jerončič, za propagando Rozalija Križnič itd. V okrajni odbor OF so prišli predvsem vsi člani okrajnega komiteja KPS, ki ga je vodil sekretar Štefan Krajnik. Med najpomembnejšimi sklepi seje je bil tudi sklep o uvedbi večernih tečajev in ustanovitvi šole v Klodiču ter o popularizaciji I. Beneške čete. Sklenjeno je bilo, da bo v nedeljo 13. avgusta popoldne zborovanje aktivistov v Klodiču, kar se je res izvedlo ob udeležbi okoli 4o aktivistov.

Že v avgustu je bilo v Vzhodni Benečiji sedem mitingov, ki so jih organizirali okrajni forumi s pomočjo Beneške čete in Igralske skupine IX. korpusa. (6. v G. Erbàlju, 15 v Devici Mariji na Krasu, 2o v Bordonih, 27 v Kravarju in Podrogu, 28 v Ožnjah in 3o v Praprotnem).

Po prvi redni seji okrajnega odbora OF v začetku septembra so se začele resne priprave na volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore, o čemer je okrajni odbor OF poročal 8. septembra 1944: "Glede volitev v okraju Vzhodna Benečija smo ukrenili sledeče. Postavili smo okrajno volilno komisijo... Volitve bomo izvedli najprej v najboljših vaseh: Klodič - Lesa, Gor. Brce - Dol. Brce, Platac - Kanalac, Topolovo - Kras, Laze - Dreški, Trušno - - Ačno Brdo, Trinki - Lombaj, Podloka - Hostne, Mersa, Kravar, Oborče." Čez deset dni, t.j. 18.septembra pa je zopet poročal: "Propagando za volitve vršimo povsod, na sestankih in posamezno od osebe do osebe. Imeli smo tudi tri večje mitinge, skupno s štabom III. bataljona. Udeležba prebivalstva je bila precejšnja..." 26. septembra je bila v Klodiču konferenca aktivistov, ki je obravnavala predvsem konkretne naloge (volitve, tekmovanje in mobilizacijo)in reorganizirala okrajni odbor OF, katerega predsednik je postal Anton Obišček. Lahko je že tudi analizirala prve volitve v Oborčah 24. septembra. Te so bile nato še v Sovodnjah, v Zg. in Sp. Brčah in v Strmcu. Pri njih izvajanju je aktivno sodelovala tudi Igralska skupina IX. korpusa, ki je bila že tretjič na turneji v Beneški Sloveniji in takrat izvedla 8 mitingov po gorskih vaseh Beneške Slovenije, zlasti pod Matajurjem in Kolovratom.

Volitve v Beneški Sloveniji so povzročile močno reakcijo pri šovinistično usmerjenih Italijanih, predvsem pri osopovcih. Ti na eni strani niso mogli razumeti eno osnovnih izkušenj jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, da bi bil osvobodilni boj brez odborov OF, oziroma narodnoosvobodilnih odborov, kakor riba brez vode, na drugi strani pa so bili šovinistično navdahnjeni proti jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju in te izkušnje niti ne bi hoteli razumeti. Tako so nasprotovali ustanav-

ljanju terenskih odborov OF, krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, gospodarskih komisij itd., posebej pa še izvajanju volitev in ko so nekateri občinski tajniki bili pripravljeni napraviti volilne imenike, so jim to enostavno prepovedali. Ko so se stvari začele zaostrovati, je Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje svetoval "našim organizacijam, naj se izogibljejo sporov, istočasno pa sproti razkrinkujejo elemente, ki pod firmo demokratičnosti počenjajo neodgovorne stvari po terenu." (Poročilo Oblastnega komiteja KPS, 28.9.1944.)

Toda kljub vsemu je okrajnemu odboru OF vseeno uspelo izvesti volitve štirih krajevnih narodnoosvobodilnih odborov in povečati število terenskih odborov OF od 2o na 28. Tako (175) so bili tričlanski odbori v Skrutu - Ušnje, Pečnjah, Hostah, Matajurju, Podgori in Ažli, štiričlanski v Sevcah, Gor. in Dol. Brcah, Sovodnjah, Črnici in Strmcu, petčlanski v Klincih, Gnidovci, Dol.Trbilu, Podutani, Ježci, Ušenju in Čeli, šestčlanski v Bodavži - Kovačevici, Utani, Gor. Trbilu, Grmku - Lesi, Mirsi , Tejah in Mucih, sedemčlanski v Topolovem in Oborčah in osemčlanski v Hrastovju. V vseh odborih je bilo tudi 28 žensk. Do srede oktobra 1944 je število terenskih odborov OF naraslo že čez 32. (176, 177) Nekaj sestankov s prebivalstvom je imela tudi Komanda mesta Pulfero, ki je v začetku oktobra ustanovila pet terenskih odborov OF (Brce, Sovodnje, Podbrnas, Dolje in Podbonesec) . Nekaj jih je bilo ustanovljenih tudi v novembru, o čemer je poročal okrajni odbor OF 18. novembra: " Od zadnje seje so bili postavljeni trije odbori Osvobodilne fronte in to v vasi Platac, Gor. in Dol. Brdo, trije odbori SKOJ - a v vasi Polje, Sovodnje in Brnas. Vršila se je proslava oktobrske revolucije skupaj z Beneškim bataljonom.

V ta namen so bili organizirani kresovi in 3 listkovne akcije in ena napisna akcija..."

Narodna zaščita se je v tem okraju začela ustanavljati že julija 1944, dokler ni decembra istega leta obsegala že 14 krajevnih poveljstev s 73 možmi. Avgusta pa se je po zgledu na ostale okraje ustanovila tudi okrajna gospodarska komisija.

Visok polet sta v jeseni 1944 doživljali tudi mladinska in ženska organizacija, saj je bilo ustanovljenih 18 odborov Zveze slovenske mladine z okrog 15o člani in 3 aktivi Zveze komunistične mladine z 11 člani ter 15 odborov Slovenske protifašistične ženske zveze.

Ves ta polet osvobodilnega gibanja v Vzhodni Benečiji je zvezan s tekmovanjem zmage in ko je IV. konferenca aktivistov vzhodno-beneškega okraja 24.oktobra pregledala uspehe tekmovanja, je ugotovila, da je bilo izvedenih 12o mitingov in širših sestankov, postavljenih 2o odborov OF, 9 odborov AFŽ in 18 odborov ZSM, izvedeni 2 listkovni akciji, zažganih 4o kresov, organiziranih 16 čitalnic in 11 pevskih zborov, 4 dramske predstave, nabranih 43.ooo lir posojila svobode itd. (Poročilo GOOF Vzhodne Benečije 28.1o.1944.)

Tako je osvobodilno gibanje v Beneški Sloveniji v jeseni 1944 doseglo takšno stopnjo, da je lahko začelo z ukinitvijo zadnjih ostankov fašističnega in okupatorskega režima na osvobojenem ali kontroliranem ozemlju, to se pravi šol in občin. To je pomenilo zaključek onega procesa, ki se je začel v jeseni 1943 v drugih predelih Slovenskega Primorja, ko je osvobodilno gibanje proglasilo bojkot vsega okupatorjevega, pa naj si je to bilo še tako "slovensko" pobarvano.

Okrajni odbor OF za Vzhodno Benečijo je najprej ukinil osnovne šole, ki jih je vzdrževala republikansko-fašistična, oziroma okupatorska oblast. Pouk na teh šolah je bil še v starem duhu z istimi učbeniki kot pred kapitulacijo Italije, seveda modificiran na nove razmere, isti so bili tudi učitelji, ki jih je nadzoroval nadzornik iz Čedada. Že 1. oktobra 1944 je bil izdan razglas, s katerim "Okrajni odbor OF za Vzhodno Benečijo kot najvišji predstavnik narodne oblasti opozarja vse učiteljstvo, nastavljeno od fašističnih oblasti, da mu je prepovedan vstop v šolska poslopja na ozemlju Vzhodne Benečije..." S tem ukrepom so soglašali vsi nadrejeni oblastni organi v Slovenskem Primorju. Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje je 18. oktobra pisal Okrožnemu odboru OF za Zapadno Primorsko:"Prejeli smo vaše poročilo o šolstvu v Slovenski Benečiji skupaj z razglasom, ki ga je v pogledu učiteljstva nastavljenega od šolskega nadzornika v Čedadu, izdal Okrajni odbor OF za Vzhodno Benečijo. Odobravamo vaše stališče v tem pogledu. Svetujemo vam, da domače učiteljstvo pomirite z zagotovilom, da nihče od njih ne bo izseljen in da bo vsakteri izmed njih lahko našel zaslužka v svoji ožji domovini. Sicer pa tako jasno in odločno kot doslej postavljajte to vprašanje."

Da ta ukrep ni bil storjen zato, ker bi bile te šole italijanske, ampak, da je šlo predvsem za duha teh šol, pojasnjuje cela vrsta navodil, da naj se po želji prebivalstva ustanavljajo tudi italijanske šole. Tako je oddelek za osnovno šolstvo pri PNOO za Slovensko Primorje 31. oktobra pisal okrožnemu šolskemu nadzorniku za Zapadno Primorsko:"Pravilno si postavil stališče, da se v krajih, kjer ljudstvo zahteva italijansko šolo in je to ljudstvo italijanske narodnosti, namesti učitelja, ki

bo poučeval v italijanščini, a je sam zvest pristaš O-svobodilne fronte..."

V tem času je začela s poukom prva partizanska šola v Vzhodni Benečiji, o čemer je okrožni šolski nadzornik poročal 28. oktobra:"V Vzhodni Benečiji deluje samo ena šola in to v Oborčah, v ostalih krajih so delovale in deloma še delujejo fašistične šole še dalje." O teh šolah je 24. oktobra razpravljala IV. konferenca aktivistov Vzhodno-beneškega okraja. Njen sklep je razviden iz že drugega proglasa, ki ga je 9. novembra 1944 okrajni odbor OF naslovil učiteljstvu vzhodnobeneškega okraja in v katerem pravi:"Z odlokom, kateri je bil sprejet na konferenci aktivistov 24.10.1944 se ukinejo vse šole, ki niso postavljene od naše oblasti. Odlok stopi takoj v veljavo. Kdor tega odloka ne bo upošteval, bo izročen narodnemu sodišču." Širše pa je pojasnjeval ta ukrep v letaku, ki ga je izdal ob ukinitvi občin in na katerem tudi piše: "...razpuščamo in najstrožje zabranjujemo tudi vsako šolo in pouk v okupatorski službi, ali režiji in dovoljujemo samo naše šole pod nadzorstvom naših demokratskih oblasti s poukom v duhu Titove popularne demokracije v slovenščini, ali pa po želji r diteljev in otrok prav tako v italijanščimi. Hočemo pouk v duhu miroljubnosti in ljubezni do bližnjega, v duhu spoštovanja človeških pravic in dela ter ljubezni, svobode in tovarištva..." (181)

Ukinitev šol je bila izvedena do srede novembra, ko je okrajni odbor OF poročal Okrožnemu odboru OF za Zapadno Primorsko:"Naznanjamo vam, da smo z naše strani v našem okraju ukinili vse šole, katere so se vodile po fašističnih direktivah po domačih beneških učiteljskih močeh. Pri ljudstvu radi ukinitve nismo naleteli na takšen odpor, ker smo jim že pred ukinitvijo vse obrazlo-

žili. Učiteljstvo in starši se jako zanimajo, kaj bo ukrenjeno od naše strani glede šolstva. Radi tega vas prosimo, da nemudoma šole zopet vzpostavite.

Ustanavljanje partizanskih šol v Beneški Sloveniji pa je bilo težavno, ker je primanjkovalo učiteljev. Domače učiteljstvo namreč po sovražnih represalijah v septembru in decembru 1944 in povečanje šovinističnih italijanski propagandi proti jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju ni bilo voljno poučevati v partizanskih šolah, kljub temu, da mu je bila dana za to možnost in bi bilo celo plačano, kar ni bil slučaj s slovenskim učiteljstvom, ki je svoje delo opravljalo brezplačno. Pokrajinski šolski nadzornik je 21.decembra pisal o tem okrožnemu šolskemu nadzorniku za Zapadnoprimorsko:"2. učiteljstvo, ki je sedaj plačano od okupatorja in je pripravljeno delati v naših šolah, bo prejemalo isto plačo kot jo sedaj dobiva od okupatorja, a se bo moralo pokoravati našim oblastem (ki jih sedaj v Slovenski Benečiji predstavljajo OF odbori). Praktično; Če je treba zapreti šolo vsled kontrole okupatorja se učitelja prestavi v drug kraj s plačo, ki jo je dobil dosedaj od okupatorja. To velja izjemno začasno za Slovensko Benečijo... 4. vprašanje šolstva v Mešanih krajih je treba obravnavati že danes, v kolikor se to da po principu: za učence slovenske narodnosti je treba odpreti slovensko šolo,a za one italijanske narodnosti pa italijansko šolo. V bodoče bo ta princip obveljal v celoti. Tako bosta v enem kraju dve šoli, ali vsaj posebni razredi za učence italijanske narodnosti."

Nekaj šol z italijanskim učnim jezikom je bilo v jeseni 1944 na kontroliranem ozemlju v Brdih in jugovzhodnem delu Vzhodne Benečije. Ustanovil jih je kulturni od-

sek divizije Garibaldi - Natisone, ki je "učiteljstvo oskrbel tudi z dekreti italijanskega nadzornika iz Krmina ali Čedada, da jim tako omogoči nemoteno delovanje v slučaju okupatorjevega vdora." (Poročilo okrožnega šolskega nadzornika za zapadnoprimorsko o pregledu šole v Dolenjem, 6.11.1944.) Seveda so vse te šole, ki jih je bilo šest, od teh tri v Vzhodni Benečiji (Praprotno, Kravored in Čele), tri pa v Brdih ob Idriji (Dolenje, Bodigoj in Rutarje) delovale pod nadzorstvom krminskega in čedadskega šolskega nadzornika in učiteljstvo je dobivalo plačo od oblasti v Krminu in Čedadu. Kljub temu da je omenjena divizija bila v operativnem sestavu IX. korpusa, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje ni soglašal z nadaljnim obstojem teh šol, predvsem zaradi tega, ker so v bistvu ostale še vedno republikansko-fašistične, oziroma okupatorjeve in zaradi tega, ker na tej stopnji razvoja ljudske oblasti "nikakor ni pravilno, da vrše nastavljanje štabi brigad, ker njihov delokrog dela je oboroženа borba proti okupatorju in ne smejo posegati v zadevo civilnih oblasti." (Dopis pokrajinskega šolskega nadzornika za Slovensko Primorje Okrožnemu šolskemu nadzorniku za Zapadno Primorsko, 31.10.1944). Vendar pa so te šole obstajale vse do začetka decembra 1944, čeprav zadnji čas v njih ni bilo več pouka. Njihov položaj je 30. novembra v Bodigoju pretresala konferenca učiteljstva teh šol, na kateri so analizirali razmere na teh šolah, posebno pa njih varnost pred sovražnikom. Ker je bila edina šola v Bodigoju varna pred sovražnikovimi udari, je ostala, za druge pa je bilo sklenjeno, da se 4. decembra 1944 ukinejo. Že januarja 1945 pa je po želji prebivalstva spet začela s poukom v italijanščini šola v Rutarjih.

Da bi se rešil problem šolstva tudi v Vzhodni Benečiji je bila 6. decembra 1944 v Platacu konferenca domačega beneškega učiteljstva, ki je sklenila, da se bo uporabljal slovenski partizanski ljudskošolski učni načrt in beneško narečje. Poslala je tudi pozdravni resoluciji Predsedstvu SNOS in maršalu Titu. (Poročilo okrožnega šolskega nadzornika 9.12.1944.) (182)

V Beneški Sloveniji se je šoli v Oborčah pozimi 1944/45 pridružila še šola v Čubcih, a sta v začetku januarja bili obe ukinjeni zaradi sovražnikovih vdorov. Ker pa je Okrožni narodno osvobodilni odbor za Zapadnoprimorsko nameraval spomladi 1945 odpreti več italijanskih šol v Vzhodni Benečiji, je sklical 12. februarja 1945 v Klodiču konferenco beneškega učiteljstva, na kateri je okrožni šolski nadzornik postavil zahtevo,"da vsak učitelj, ki je dosedaj poučeval na šolah Vzhodne Benečije in je bil postavljen od republikanskih oblasti, mora posečati naš tečaj, če hoče poučevati na naših šolah", nakar pa učiteljstvo ni pristalo. Zato sta 15. februarja bile v Vzhodno Benečijo poslani dve učiteljici, da naj ustanovita šole v Platcu in Polju. Res je 19.februarja začela s poukom šola v Platcu, kjer sta poučevali Danica Kogoj in Marija Rutar. Nato sta bili v začetku marca ustanovljeni šoli v Krasu, kjer je poučevala učiteljica Nada Valentinčič in v Topolovem, kamor je prišla poučevat Danica Kogoj. Ko pa je v drugi polovici marca prišel učiteljski kader iz srednjeprimorskega okrožja, je v Vzhodni Benečiji kmalu delovalo 6 šol in sicer v Platcu, Topolovem, Krasu, Dreki (učiteljica Karmen Zorč), Lombaju (učiteljica Darinka Valentinčič) in Klodiču (učiteljica Marija Rot). Pouk je bil dvojezičen, obisk pa zelo dober. Za šole so prosile tudi druge vasi, vendar okrožje ni imelo razpoložljivih učnih moči.

(Poročilo okrožnega šolskega nadzornika 5.4.1945). Mladina zapadnoprimorskega okrožja pa je v tem času nabirala šolske potrebščine, zlasti učila in jih pošiljala beneškim šolam.

Utrditev in polet osvobodilnega gibanja poleti in jeseni 1944 sta zahtevala tudi ukinitev republikansko fašističnih občin. Te so izvirale še iz časa pred padcem fašizma in se niso spremenile niti ob tem dogodku, niti ob kapitulaciji Italije in baš za to je mogel visoki komisar za Operacijsko cono"Jadransko Primorje" dr.Rainer v svoji prvi odredbi 1. oktobra 1943 odrediti, da vsa oblastwa in javni uradi nadaljujejo svoje delo po njegovih odredbah. To seveda ni moglo veljati le za prefekte posameznih pokrajin, katerim so bili dodani "nemški svetovalci", marveč prav tako za občine, saj je jasno, da jih je Nemčija v času totalne mobilizacije vseh živih in materialnih sil krvavo potrebovala in bi prav malo trpela njihovo nepokorščino. Seveda pa so bile občine v Beneški Sloveniji na videz bolj nedolžne kot drugje, to pa zaradi njene gospodarske pasivnosti, ko niso mogle toliko jemati, pač pa so celo delile razne podpore. Zato pa okupator ni imel nič manj zahtev po živi ljudski sili. Tako je bila na osnovi odredbe visokega komisarja od 29. novembra 1943 že spomladi 1944 mobilizacija moških letnikov od 1920 do 1926, o čemer je Okrožni komite KPS za Benečijo poročal 8. aprila 1944: "Prve dni meseca marca je izdal okupator v Zap. Benečiji in pa Reziji odlok za mobilizacijo. Nekaj se jih je odzvalo pozivu, nekaj županov pa je dobilo podaljšanje, nekateri pa se sploh temu pozivu niso odzvali."

Pogoj za ukinitev občin je bila utrditev ljudske oblasti v Vzhodni Benečiji, to se pravi ustanovitev terenskih odborov OF, ki jih je bilo v avgustu 1944 preko

dvajset in priprave na izvolitev krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Povod pa je bila odredba visokega komisarja 2o. avgusta 1944, ki je določala: (183)

"Možje rojeni v letu 1914 - 1919 in oni, ki še niso bili pri naborih letnikov 192o - 1926, ki bivajo na operacijskem področju "Jadransko Primorje" , a niso inozemci, se pozivajo na odsluženje svoje vojaške dolžnosti...

Kdor ne gre z nami, se ga bo smatralo za sovražnika dežele in mora pričakovati, da bodo zadele njega in vse one, ki ga podpirajo težke kazni..."

Okrožni odbor OF za Zapadno primorsko je predvideval, da bo uspeh nemške mobilizacije mnogo manjši, če bo ukinil občine ter uničil ali skril sezname vojaških obveznikov. Zavedal pa se je, da bo v tem primeru moral vzeti nase dolžnost dajanja podpor revnemu prebivalstvu, (184) kar je sicer že izvajal, saj je n.pr. samo v avgustu 1944 razdelil 14.7oo lir. Za ukinitev občin se je odločil po izidu omenjene odredbe in ko je v okrožje prišla ekipa za izgradnjo ljudske oblasti, ki jo je poslalo Predsedstvo SNOS. Ko je o tem sklepu 28. avgusta poročal Pokrajinskemu odboru OF za Slovensko Primorje, mu je pojasnil tudi svojo bodočo nalogo:"Vsled tega smo namerava-li od sedaj naprej dajati te podpore mi in prav tako tudi mi pobirati davek. Zato pa nam bodo potrebna denarna sredstva, ker samo z nabranimi davki ne bomo mogli izplačati podpor" in ga prosil za denar, ki ga je v prejšnjem teknovanju za posojilo nabralo bivše briško okrožje. 1o.septembra je dobil odgovor:"V kolikor niste Pokrajinski gospodarski komisiji izročili svoj čas njej nakazanega zneska, mi s tem nakazilo preklicujemo in vam dovoljujemo, da denar porabite v Benečiji..."

Kljub temu, da občine še niso bile ukinjene je okrajni odbor OF za Vzhodno Benečijo dajal podpore beneškemu prebivalstvu tudi v septembru, oktobra je 38 revnim družinam razdelil 6.450 lir, a mu je zmanjkalo sredstev. Zato je ob predložitvi obračuna za pretekle mesece sredi novembra zapisal:"Za tekoči mesec bi rabili sledečo vsoto denarja: Za izplačevanje podpor revnim družinam - približno 80 po številu, lir 30.000. Prosimo Vas, da nam čimpreje pošljete zaprošeno vsoto, ker nujno rabimo denar, zlasti pa za izplačanje podpor še za mesec oktober. Okrajna gospodarska komisija pa je v septembru razdelila po vaseh preko 1000 kg koruzne moke, v oktobru preko 1.420 kg pšenice, razdeljevala pa je tudi meso. (185) (186)

Sklep za izvedbo ukinitve občin je bil sprejet na sestanku političnih delavcev v Beneški Sloveniji, 21.novembra, na katerem je bil navzoč tudi član Okrožnega narodno osvobodilnega odbora za Zapadno primorsko ter politkomisarji Komand mest. Bilo je tudi poudarjeno, da je treba pri ukinitvi "nastopati čimbolj pravilno in paziti je treba, da se ne bi katerakoli stvar uničila. Vse se mora skrbno prinesti na določena mesta." Ukinitev je bila nato izvedena 28. novembra 1944 popoldne in zvečer. Tako je na primer Komanda mesta Kobarid ukinila občini v Podbonescu in Sovodnju, Komanda mesta Št.Peter v Praprotnem in Drenki, Okrajni odbor OF v Grmeku, patrola Operativnega štaba za Zapadno Primorsko v Srednjem, Št. Lenartu in Št.Petru. Beneškemu prebivalstvu je bil izdan proglas, ki pravi med drugim:

"Benečani!

Gotovo ga ni med nami, ki ne bi bil prepričan, da so fašisti in hitlerjevski okupator z vsemi svojimi hlap-

ci narodu škodljivi in da so povzročili našemu ljudstvu že neskončno mnogo gorja. Oni so krivi vojne in vse mizerije, ki je nastala iz nje. Zato se mi vsi zavedamo, da je treba okupatorja in fašizem uničiti... Uničiti pa moramo tudi vse ostanke fašizma doma pri nas,vse njegove urade in ostanke njegove oblasti. Izgrajujemo svojo domačo, samostojno, ljudsko in demokratično narodno oblast...

Zato razpuščamo vse stare fašistične oziroma kraljevsko-italijanske ter republikanske občine, ki so ostanek tukajšnjega okupatorskega režima. Vsa njih last in oblast prehaja na krajevne narodno osvobodilne odbore in kjer še volitve v te odbore zaradi iz okupatorjeve bližine izvirajočih težkoč niso bile izvršene, se bodo izvršile v najkrajšem času..." (Letak v arhivu MNO).

Posebna skrb je bila posvečena arhivu ukinjenih občin. Okrajni odbor OF je že dan po ukinitvi razposlal več dopisov, v katerih se je zanimal za arhive. Tako je pisal Komandi mesta št.Peter:"Naprošeni ste, da nam pošljete natančno poročilo o zaplembi tehničnega materiala v občini Drenki. Enako tudi kaj ste zažgali in kaj je ostalo. Kaj in kam ste spravili ves ostali arhiv, ker drugače sploh ne moremo ničesar ukreniti. Vse te podatke nam pošljite čimpreje, da se zadevo uredi in pospravi oz. zabunka kar je važnih stvari." Komandi mesta Kobarid je pisal:"Naprošeni ste, da nam pošljete poročilo o izvedbi zaplembe v občini Podbonesec (Pulfero) in kam ste zabunkali arhiv..." Pisal je tudi župniku v Matajur:" Ker smo uvedli ukinitev občin in smo v skrbeh za razne arhive, Vas vljudno naprošamo, da sprejmete vrednostne arhive v Vašo oskrbo, kjer bodo najbolj na varnem."

Seveda pa vsega, kar je bilo na občinah, ni bilo mogoče spraviti. O tem je razpravljal okrajni odbor OF na svoji seji 15. novembra:"Pojavile se bodo razne težkoče, posebno v gospodarskem pogledu. Razen tega se bodo pojavile še težkoče glede arhiva, katerega ima vsaka občina približno 2 - 3 voze." Bilo je sklenjeno, da se nekaj arhiva sežge, kar je razvidno iz navodila Albertu Mucu - Slavku:"Naprošamo Te, da pospraviš in kar je nepotrebnega požgeš, kar je od arhiva iz občone Praprotno. Zabunkarj vse kar je vrednega na varen kraj, kar pa je fašističnega in kartoteko tisto pa se zažge. Rojstne, poročne in mrliške liste se pa shrani."

Tako so bili v Vzhodni Benečiji ukinjeni zadnji ostanki fašistično republikanske, oziroma okupatorjeve oblasti. Ker pa okupator ni mogel biti brez njih, jih je pozimi spet vzpostavil, toda ne več na terenu, temveč znotraj svoje postojanke v Čedadu.

Medtem, ko je Vzhodna Benečija poleti 1944 že doživljala močan polet osvobodilnega gibanja, pa je bila Zapadna Benečija politično še neobdelana. Skupina aktivistov, ki je bila določena za delo v novo ustanovljenem zapadno beneškem okraju, je zaradi sovražnikovega napada prispela na svoj sedež šele konec avgusta, ko je poročala:"Tukaj je odnos med našo vojsko in civilnim prebivalstvom še precej dober. Možnost smo imeli takoj opaziti same tov. Benečane, ki se prostovoljno pridružujejo naši vojski in sicer kot dobri borci." Septembra je okrajni odbor OF, ki so ga sestavljali Ferdinand Bordon, Jože Štakolič, Štefan Humar, Franc Mlekuž, Izidor Gruntar, Albert Muc in Rudi Kramar, že krepko oral ledino in sredi septembra poročal:"Od prvega tega meseca smo obiska-

(187) (188)

li 14 vasi. Ustanovili smo 4 krajevne odbore OF... Imeli smo pet obširnih sestankov v petih vaseh. Udeležba občinstva je bila precejšnja. Ljudstvo na teh sestankih je bilo disciplinirano ter pozorno poslušalo predavanja, kljub temu pa ne razumejo dobro slovenščine. Na tem predavanju jim je bila prikazana zgodovina Slovencev, razvoj Osvobodilne fronte in nacionalno ter socialno zatiranje... Na seji smo sklenili, da od danes pa do prihodnje seje ustanovimo 5 kraj. odb. OF, 5 vaških konferenc in na teh konferencah bomo imeli 5 političnih govorov, obiščemo lo vasi..." Tako so bili res v tem obdobju ustanovljeni štirje terenski odbori OF in sicer v Tajpani, Platišču, Brezju in Krnahti.

S pripravami na volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore pa je bilo težje, kakor v Vzhodni Benečiji. Izvedene so bile lahko le v Reziji, kjer bilo od 25.septembra do 2. oktobra izvoljenih 5 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov (Stolbica, Bela, Ravnica, Osojane, Njiva), 3. oktobra pa je bil v Osojanah že zbor vseh novoizvoljenih odborov in odposlancev v okrajno narodnoosvobodilno skupščino, na kateri je bila tudi izvoljena posebna gospodarska komisija za Rezijo.

V zapadnobeneškem okraju je bilo v jeseni 1944 osem odborov ZSM (Tajpana, Krmahta in Brezje v Zapadni Benečiji ter Bela, Njiva, Ravenca, Oślave in Stolbice v Reziji), kakor tudi aktiv ZKM s pet člani. Bila sta tudi dva odbora SPZŽ.

Vse to delo sta vodila okrajni komitet KPS in okrajni odbor OF, ki sta organizirala tudi tekmovanje zmaje, ki se je začelo sredi septembra. Ker je bil teren še neobdelan in okrajni odbor OF še nepopolen, se je tekmovanje začelo v prvi vrsti s postavljanjem terenskih odborov

OF in volitvami krajevnih narodnoosvobodilnih odborov v Reziji. Sredi oktobra je bil izdelan tekmovalni načrt, po katerem je polovico nalog prevzela okrajna gospodarska komisija, ki je začela dobavljati hrano vojaškim in civilnim ustanovam in zbirati potrdila za hrano, ki je bila od 1o. avgusta 1944 dalje oddana narodnoosvobodilni vojski, V tekmovanju se je najbolj odrezala rezijanska mladina, ki je zbrala 4288 lir prostovoljnih prispevkov, za 62o lir sanitetnega materiala ter druge stvari za rezijanski bataljon. Terenska odbora OF v Tajpani in v Krnahti pa sta zbrala 1.931 lir prostovoljnih prispevkov (poročilo OOOF Zapadne Benečije 1.12. 1944). Iz okrožnega tekmovalnega vestnika "Za zmago na zapadni meji", ki je izšel v petih številkah, izvemo, da so v tekmovanju vključili v osvobodilno vojsko iz Zapadne Benečije 274 novincev, zbrali skupno 3o.95o lir posojila svobode itd.

Kljub temu,da v zapadnobeneškem okraju še niso bile ukinjene občine, je okrajni odbor OF vseskozi delil podpore najbolj revnim prebivalcem. Tako je oktobra razdelil petim družinam looo lir, novembra eni družini 3oo lir, decembra pa šestim družinam 18oo lir.

Sklep za ukinitev občin je bil sprejet 2. decembra na seji Okrajnega odbora OF, ko je bilo rečeno:

"Vsled ukinitve občin in radi tega, da ne bo ljudstvo prikrajšano na aprovizaciji, bo po potrebi izročena štampilja za to odgovornemu uradniku, ki ima v oskrbi aprovizacijo."

Tako je bilo tudi sklenjeno, da se morajo takoj ukiniti vse šole, ki so postavljene od okupatorja. Sklep:

Vsakdo izmed aktivistov, ki bo šel na teren, bo moral z načinom prepričevanja stopiti v stik s temi učitelji, jih prepričati, naj ukinejo službo pri okupatorju ter začno poučevati mladino v našem duhu in v domačem narečju, po želji pa tudi v italijanščini."

Ukinitev občin ni bila mogoča, ker so bili njihovi sedeži v sovražnih postojankah, pa tudi šole so delovale naprej.

Takesta poletje in zgodnja jesen 1944 v Beneški Sloveniji pomenili višek osvobodilnega poleta, ki so ga usmerjali organi ljudske oblasti in množičnih organizacij pod vodstvom KPS. Jesen pa pomeni tudi začetek krize, ki se je nalahno stopnjevala vse do decembra, ko se je močno zaostrila. Eden izmed njenih vzrokov je močna reakcija italijanskih nacionalističnih elementov - posebno osopovcev, ki niso mogli prenesti konsolidacije jugoslovanskega osvobodilnega gibanja v teh krajih, posebno še, ko je to izvajalo demokratične tajne volitve in so se ljudske množice vse bolj vključevale vanj. Preko svojih zaupnikov po vaseh so širili jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju sovražno propagando, odvračali ljudi od vstopa v Narodno osvobodilno vojsko Jugoslavije in po operativni vključitvi Divizije Garibaldi - Natisone v IX. korpus tudi od vstopa v garibaldinske enote. Istočasno, ko so zaničevali jugoslovansko osvobodilno gibanje, so poveličevali zavezniško vojsko, ki da bo skupaj z italijansko vojsko zasedla Beneško Slovenijo in v njej vzpostavila red. Začeli so tudi ustrahovati simpatizerje in aktiviste OF, hoteč jih pasivizirati pri njihovem delu. Njihova propaganda se je stopnjevala toliko bolj, kolikor bolj se je prebivalstvo obrobnih predelov slovenskega etničnega ozemlja vključevalo v jugoslovansko osvobodilno gibanje.

Drugi vzrok je v septembrski sovražni ofenzivi v zapadni Benečiji, ki je prizadela predvsem garibaldinsko-osopovsko divizijo. Vsa poročila s terena govorijo, da se je odnos prebivalstva do osvobodilnega gibanja takrat precej spremenil. Tako pravi poročilo Okrožnega odbora OF za Zapadnoprimorsko 17.oktobra 1944:"Ljudje so precej prestrašeni po zadnjih sovražnikovih represalijah po spopadu z Divizijo "Garibaldi - Osoppo". Sovražnik je požgal okrog 10 vasi ob robu Furlanije. Prebivalci teh vasi so se naselili v ostale še nepožgane vasi in tam so pripovedovali o sovražnikovem divjanju. Na ta način večajo strah med ljudmi." In poročilo Igralske skupine IX. korpusa 12. oktobra tajniku POOF dr. Joži Vilfanu:"Spet se Ti oglašamo s sporočilom, da smo zapustili ozemlje Slovenske Benečije, potem ko smo absolvirali vse tiste kraje, katerih nismo obiskali tekom prve in druge naše turneje po Benečiji. V tej tretji turneji smo napravili osem mitingov, z nami je vedno potoval po eden izmed predstavnikov civilne oblasti... To pot smo se kretali bolj po gorskih vaseh Benečije, zlasti onih pod Matajurjem in Kolovratom. V začetku smo imeli prav lepe uspehe, kar se je pokazalo tudi v volilnih rezultatih v krajih, katere smo absolvirali. Pozneje pa je morala pri ljudeh padla zaradi velike nemške ofenzive v Zapadni Benečije, posledica katere je bil množičen pobeg italijanskih partizanov v Vzhodno Benečijo, kar je povzročilo pri ljudeh pravo paniko..."

Razmere so se zaostrile še bolj po decembrski sovražni ofenzivi, ko je reakcija v svoji propagandi pro ti osvobodilnemu gibanju izrabljala tudi trenutne razmere v svetu kot trenutni zastoj na frontah, nemške uspehe lokalnega značaja na zapadni fronti, Aleksandrov poziv par-

tizanom za mirovanje itd. Take razmere je zateklo združevanje okrajev v zapadnoprimorskem okrožju, ki se je izvedlo zato, ker je bil znaten del aktivistov mobiliziran v osvobodilno vojsko in je tako nastopilo pomanjkanje kadra, na drugi strani pa se je s tem dobilo politično močnejše okrajne odbore političnega gibanja in ljudske oblasti. Tako so se kobariški, vzhodno-beneški in zapadno - beneški okraj sredi januarja 1945 združili v novi kobariški okraj, ki je še naprej spadal v zapadnoprimorsko okrožje.

Poživitev organizacij OF v jeseni 1944 in pozimi 1944/1945 - Na silni polet osvobodilnega gibanja poleti in jeseni 1944, posebej pa še na volitve organov ljudske oblasti v Slovenskem Primorju je reakcija v svoji nemoči lahko odgovarjala le še z lažmi. V začetku julija je izdala letak, v katerem govori, da se je vodstvo osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju sporazumelo z okupatorjem in s tem izdalo osvobodilni boj. Zato je postavila geslo: OF brez komunistov in nastopala v obliki tako imenovane "SNAPRA" (Slovenska narodna antipartijska reformna akcija v OF). O tem je Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje 10. decembra 1944 poročal Centralnemu komiteju KPS:

"Istočasno z volitvami v NOO se je pokazalo, da odbori OF niso opravljali v glavnem funkcije političnega vodstva, ampak funkcijo organov oblasti. V kolikor so bili člani OF odborov izvoljeni v NOO, so popolnoma zanemarili politično delo. Od same te ugotovitve pa do nove poživitve političnega dela, ki se je pričelo z volitvami v odbore OF, je reakcija pri nas začela nastopati v obliki "SNAPRA"-e. To smo zabeležili v Kalskem in Čepovanskem ter Baškem okraju Severnega okrožja, Vipavskem in Ajdovskem okraju Srednjega okrožja ter Tolminski, Bovški in Kobari-

gki Zapadnega okrožja. Ljudstvo ja sicer ne naseda v večjem številu, vendar zaradi premajhne čuječnosti, ki je posledica nizke stopnje politične izgradnje naših aktivistov in ljudstva, se v nekaterih predelih opaža kritikastrstvo, ki ni slučajno..." Tako je ta poskus reakcije moral nujno doživeti zlom že zaradi tega, ker je stal na slabi osnovi. Čeprav je reakcija tu in tam uspela izkoristiti trenutno slabost odborov OF, ji je tudi to hitro odklenkalo, ker so se takoj po uspešnih volitvah v narodne osvobodilne odbore začele volitve v odbore OF.

Volitve v odbore OF, ki jih je razpisal IOOF po tretjem zboru aktivistov, so se začele po 23. septembru 1944, to je po razširitvi IOOF, v katerega so bili sprejeti vsi predstavniki onih političnih skupin, ki so bile ves čas zveste programu OF. IOOF je odslej štel 27 članov.

Najprej so člani OF po vaseh volili terenske odbore OF, ti pa svoja tajništva in delegate za okrajno konferenco. Ta je izvolila okrajni plenum, ki je izvolil svoje tajništvo. Delegati okrajnih plenumov so na okrožni konferenci izvolili okrožni plenum, ta pa svoje tajništvo. Oblasti komitet KPS za Slovensko Primorje je lo.decembra 1944 poročal o volitvah:

"OF - Predvsem se dela na poživitvi odborov OF, ki so po izvedenih volitvah v NOO-je skoro povsem prestali z delom. Volitve so se izvedle še najbolj popolno v Severnem okrožju, dočim se v Srednjem, Zapadnem in Južnem okrožju še izvajajo. Delitev dela v odborih OF ter formiranje in delo s plenumi se šele uvaja. Povezava z NOOji je šibka.

Z obnavljanjem zborov aktivistov, ki so se vršili

za volilno kampanjo, si obetamo počasi dvigati višino politične izgradnje naših političnih odborov OF... POOF izhaja kot redno glasilo Partizanski dnevnik ter Il nostro avvenire kot tednik v italijanščini."

O problemih okrog volitev v odbore OF je razpravljalo tudi posvetovanje pokrajinskega partijskega aktiva, na katerem je bilo navzočih 39 vodilnih partijskih delavcev iz Slovenskega Primorja. Na dnevnem redu sta bili politični referat in referat o vodstvu Partije v množičnih organizacijah in odborih ljudske oblasti, delegati iz okrožij pa so poročali o političnih in organizacijskih razmerah na terenu.

Pri vsem političnem delu je bila zelo pomembna vloga aktivistov in propagandistov, za katere je POOF v jeseni 1944 organiziral posebne tečaje. Prvi tak tečaj je bil avgusta 1944 in se ga je udeležilo 40 aktivistov, ki so vsak teden izdali lastno glasilo "Naše delo". V začetku septembra je bil drugi zbor aktivistov OF za Slovensko Primorje, ki so mu sledili okrožni zbori aktivistov. 21. in 22. decembra pa so zborovali propagandisti Slovenskega Primorja. Njih delo je bilo pomembno predvsem pri popularizaciji cele vrste tekmovanj, ki so dajale osvobodilnemu boju še poseben zagon.

23. novembra 1944 je bila po več kot enem letu nemške okupacije ponovno osvobojena Vipavska dolina, v kateri se je življenje močno razgibalo. Tako je med ostalim bila v Ajdovščini in Vipavi v decembru prirejena razstava partizanskega tiska. Izvedena je bila tudi mobilizacija in Vipavska dolina je dala osvobodilni vojski 543 novih borcev. Vipavske vasi so doživele celo vrsto mitingov, sestankov in zborovanj, od katerih je bilo največje v Ajdovščini

je drugi dan po vkorakanju naših čet in na katerem sta govorila France Bevk in Peter Stante - Skala.

Novo vrsto zborovanj pa je 13.januarja 1945 vzbudila izjava bivšega jugoslovanskega kralja Petra II. Karadjordjevića, da ne soglaša z dvema točkama dodatnega sporazuma Tito - Šubašič in sicer s sestavo namestništva in s tem, da do sklicanja ustavodajne skupščine predstavlja zakonodajno oblast AVNOJ. Po celi Jugoslaviji so bila protestna zborovanja, mitingi, napisne in trosilne akcije itd. Kampanjo v Slovenskem Primorju je začel veliki miting 16. januarja 1945 v Cerknem. S številnih zborovanj in mitingov so bile poslane pozdravne brzojavke in pisma maršalu Titu, Predsedstvu AVNOJ itd.

Hkrati s prirejanjem teh zborovanj in mitingov pa so organizacije OF pomagale izvajati mobilizacijo in naselomestne volitve v organe ljudske oblasti, ki so trajale vse do spomladi 1945.

Posebno močno aktivnost je v tem času doseglo osvobodilno gibanje v Trstu. Poletnemu in zgodnje jesenskemu poletu sta sledila dva meseca hudih proval in aretacij, ki so trajale do decembra in zajele precej dragocenih kadrov, med katerimi sta bila tudi Anton Velušček in Franc Segulin ter skoraj celi okrožni odbor ZSM. Konec novembra se je spet osnoval okrožni komite KP - toda zaradi hudih izgub zdaj že skupni za obe Partiji, sestavljen iz šest Slovencev in štirih Italijanov pod vodstvom sekretarja Rudija Uršiča. Reorganizirani so bili tudi rajoni, ki jih je bilo odslej šest in so zajemali 258 komunistov. Sredi januarja 1945 je bil obnovljen tudi okrožni odbor OF pod predsedstvom Franca Štoke, ki je vodil osem okrajnih in 7o terenskih odborov OF. Medtem ko

je bil pretežni del Slovencev v Trstu organiziran v OF, pa so bili protifašistično usmerjeni Italijani vključeni v "Gibanje pristašev nove Jugoslavije", ki je izdalo glasilo "Bólletino". Tržaški delavci obeh narodnosti so bili, kakor prejšnja leta še naprej organizirani v Delavski enotnosti (Unità Operaia), ki je pod vodstvom Franca Štoke in Ermanna Solieria imela sedem rajonskih in 72 tovarniških komitejev (v vsakem 6 do 1o oseb) ter 2oo podkomitejev. Po ponovni konsolidaciji vodilnih organov osvobodilnega gibanja v Trstu so se začele priprave za oboroženo vstajo.

Na predvečer svobode - Spomladi 1945 se je naglo bližala svoboda in so se v zvezi z njo večale naloge ne le ljudske oblasti same, marveč tudi naloge množičnih organizacij. Zato je Centralni komite KPS marca 1945 poslal v Slovensko Primorje svojega člana Borisa Kraigherja, ki je postal politični sekretar Oblastnega komiteja KPS za Slovensko Primorje, medtem, ko je Branko Babič postal organizacijski sekretar.

22. marca je bilo na izredni seji Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje kooptiranih vanj sedem novih članov, tako da je odslej štel 18 članov pod vodstvom predsednika Franceta Bevka, podpresednikov dr. Aleša Beblerja in dr. Joža Vilfana in tajnikov Branka Babiča in Borisa Kraigherja.

Naslednji dan pa so bili na izredni seji Pokrajinskega narodno osvobodilnega sveta za Slovensko Primorje kooptirani trije člani, tako da je odslej štel 15 članov pod vodstvom predsednika Franceta Bevka, podpredsednikov Branka Babiča, dr. Lava Čermelja ter Borisa Kraigherja in

tajnikov dr. Aleša Beblerja ter dr. Joža Vilfana.

V teh dneh je sovražnik začel močno ofenzivno akcijo proti IX. korpusu, ki se je nahajal v obroču. V njem so bile tudi osrednje politične in oblastne ustanove, ki so se po umiku iz Cerkna nekaj časa zadrževale v Gor. Trebuši in pozneje na Predmeji, kjer so še izvajali "ukrepe za aktivizacijo in kontinuiteto dela v okrožjih". Ker se jim 30. marca ni posrečil proboj proti Pivki so naslednji dan bili stisnjeni na že zelo ozek prostor in sklenili prebiti se z dvema brigadama XXX. divizije na Vojsko, od tam na Šentviško planoto in Cerkljansko. Ponoči so se premikali čez Mrzlo Rupo na Vojsko. Ko se je.1. aprila začelo svitati, je sovražnik na Oblakovem vrhu udaril na srednji del kolone, kjer so bile osrednje politične in oblastne ustanove. Te so se morale v prvih jutranjih urah s težkimi izgubami prebijati skozi najnevarnejše zasede, da so dosegle prostor, ki sta ga branili brigadi. Nato so bili ves dan hudi boji na področju okrog kmeta Žgavca, odkoder so se z brigadami premaknili preko mostu v Spodnji Trebuši in se tako izmaknili iz obroča na Šentviško goro. Najožji del političnih in oblastnih forumov pa se je bil 1. aprila umaknil v bližnjo konspirativno bolnico in tam živel še nekaj dni v zelo hudih razmerah, ker je bil brez vseh zvez in hrane ter na terenu, ki ga je sovražnik še čistil.

8. aprila 1945 je Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje v svoji"okrožnici o ukrepih po sovražnikovi ofenzivi" ocenil položaj in s tem v zvezi opozoril okrožne komiteje KPS na njihove poglavitne naloge:"

"Poslednja okupatorjeva ofenziva na osvobojeno ozem-

lje Primorske je imela namen uničiti naše gibanje v tem delu Jugoslavije vojaško, gospodarsko in politično v času, ko se vrši velika mednarodna bitka okoli vprašanja o pripadnosti Primorske.

Ofenziva je v celoti zgrešila svoj namen. Sovražniku ni uspelo zadeti v polno niti našega IX. korpusa, niti omajati trdnosti našega zaledja. Prizadela pa nam je hude izgube v kadrih in deloma povečala naše gospodarske težave. Zato pa, da ne bi udarci, ki nam jih je ta ofenziva prizadela, dobili kakršnegakoli večjega političnega pomena, je potrebno, da takoj pristopimo k odpravi vseh sledov teh udarcev in se s povečanim delom pripravimo na naše dokončne zmagovite bitke... Posebej opozarjamo vse partijske organizacije na sledeče naloge:

1. mobilizacija. Naši okrožni komiteji, vse partijske organizacije, vsi komunisti morajo v mobilizaciji vseh živih in materijalnih sil videti svojo osnovno nalogo...

2. Odreševanja naših gospodarskih težave iz lastnih sil je v veliki meri odvisna dejanska trdnost naše narodne oblasti in krepitev naše vojske. Partijske organizacije v celoti in vsak komunist posebej morajo biti nosilci neumornega, požrtvovalnega, tekmovalnega dela na gospodarskem polju...

3. Neuspeh sovražne ofenzive moramo izkoristiti v mednarodnem svetu kot ponoven dokaz neuničljivosti naše borbe, naše trdne volje za priključitev Primorske k Jugoslaviji..."

Okrožni komiteji KPS, odbori OF in narodnoosvobodil-

ni odbori so se z vso resnostjo lotili reševanja teh nalog, razen Okrožnega komiteja KPS in Okrožnega odbora OF v Trstu, ki sta spomladi 1945 imela posebne naloge.

V drugi polovici marca in začetku aprila 1945 so v Trstu tekle priprave za izvolitev Izvršnega komiteja slovensko- italijanskih protifašistov, ki je bil politično predstavništvo vseh demokratičnih Tržačanov obeh narodnosti.

Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje je 5. marca 1945 dal Okrožnemu komiteju KPS za Trst naslednje navodilo:

"OF, DE in če se le da CLN naj skličejo skupni plenum italijanskih in slovenskih masovnih antifašističnih organizacij v Trstu. Na tem skupnem plenumu je treba izvoliti Izvršni komite. Skušajte dobiti na ta skupni plenum CLN. Če pa bo odklonil, izkoristite tako njegovo zadržanje za diferenciacijo v CLN in za razkrinkovanje pred masami. Linija sestanka plenuma mora biti poudarek na skupni borbi in ne na pripadnosti Trsta. Organizacijsko ostane še nadalje v Trstu najmočnejše in najvažnejše dejstvo DE. Masovne organizacije ohranjajo tudi v bodoče svoj samostojni nacionalni karakter. Stremimo pa k skupnemu vodstvu. Zato forsirajte čimveč skupnih konferenc slovenskih in italijanskih masovnih organizacij v raznih kombinacijah: v okrožnem, rajonskem, kvartnem in terenskem merilu. Pristopite k formiranju skupnih akcijskih komitetov za vodstvo skupnih akcij na terenu kvartnih in rajonskih..."

Plenum predstavnikov vseh antifašističnih sil v Trstu - Osvobodilna fronte, Delavske enotnosti, Slovenske in italijanske Partije, Slovenske protifašistične ženske zveze, Italijanske protifašistične žene, Zveze slovenske

mladine, Italijanske protifašistične mladine in Demokratičnih neodvisnih - je bil v noči med 12. in 13. aprilom 1945. Bila sta navzoča tudi dva predstavnika CLN. Po političnem referatu, ki ga je podal Rudi Uršič - Karel in referatu o boju demokratičnega Trsta proti fašizmu, ki sta utemeljila potrebo ustanovitve skupnega političnega organa za mesto Trst, se je razvila zelo živahna diskusija, v kateri so se govorniki strinjali z vsebino referatov. Delegata CLN pa sta se zelo redko oglašala in izjavila, da nimata pooblastila, da bi sprejela stališče referatov.

Že pred plenumom so delegati CLN zahtevali, naj se "Guardia Civica" prizna za njihovo borbeno formacijo, ki bi naj osvobodila Trst in ga čuvala pred "nevarnostjo", s katerekoli strani. Jasno je bilo, da protifašistično gibanje v Trstu pod vodstvom mestnega komiteja ,(tako se je od 9. aprila 1945 imenoval bivši Okrožni komitet KPS za Trst, ki je bil tudi zdaj neposredno podrejen Oblastnemu komiteju KPS za Slovensko Primorje) ni moglo priznati milice, ki sta jo marca 1944 osnovala nemška kolaboracionista tržaški prefekt Coceani in župan Pagnini in je bila le navadna okupatorska oborožena formacija.

Pač pa sta delegata CLN bila zelo aktivna pri razpravi, kdo naj pride v Izvršni komite. Odločno sta bila proti temu, da bi vanj prišli predstavniki drugih italijanskih protifašističnih organizacij, ker poudarjala, da samo CLN lahko govori kot zastopnik Italijanov. To stališče je seveda naletelo na odpor delegatov drugih italijanskih množičnih organizacij. Tedaj sta delegata CLN zapustila plenum z izgovorom, da nimata pooblastila za odločanje o teh stvareh in da se bosta prej posvetovala s svojim vodstvom.

Kljub odhodu delegatov CLN je plenum izvolil 11 članski Izvršni odbor Slovensko-italijanskih protifašistov (CEAIS - Comitato Esecutivo Antifascista Italo - Sloveno), v katerem so bile zastopane vse navzoče organizacije. Dve mesti sta ostali prosti za predstavnika CLN, ki si je vzel tri dni časa za premislek.

Po izvolitvi Izvršnega odbora je bil sprejet proglas, ki je bil nato 17. aprila izdan prebivalstva. Proglas je sporočil prebivalcem Trsta ustanovitev skupnega protifašističnega borbenega organa in jih pozval, naj se strnejo okrog njega in okrepe boj proti okupatorju in vsem domačim izdajalcem,ki jih je ostro obsodil z " Guardio Civico" vred.

Tržaški CLN ni poslal svojih predstavnikov v Izvršni odbor, čeprav mu je le-ta bil pripravljen nuditi celo predsedniško mesto, marveč se je sam preko prefekta Cocsanija in župana Pagninija pogajal z Nemci za prevzem oblasti.

Do 17. aprila 1945 je bil tudi že ustanovljen devetčlanski Izvršni odbor v Tržiču, pripravljala pa se je tudi ustanovitev v Gorici.

Po izvolitvi sta Izvršni odbor in Mestni komite KPS skupno s Komando mesta Trst, ki je bila ustanovljena že septembra 1944 začela pripravljati vstajo. O tem je Branko Babič 14 aprila 1945 poročal:

" S Komando mesta je veliko slabše, ker so namreč v delu mnogo zaostali. Sedaj smo tudi tam končno stvar postavili na prave noge. Organizirali smo sekretarje po okrožjih (število okrajev smo namreč zmanjšali na štiri za celo mesto in vskladili sektorje z okraji) in pojača -

li štabne sektorje po primeru, ki nam ga je nakazal Ribalčenko. Vsi sektorji imajo komandante, komisarje in namestnike. Komisarji so člani okrajnih komitejev Partije. Vse vojaške edinice smo pojačali s partijskim kadrom. Napravili smo splošen strateški načrt. Sedaj izdelujemo podrobnejši načrt. Vzpostavili bomo zvezo z IX. korpusom v Istri..."

Sredi aprila 1945 so enote IV. jugoslovanske armade že stale pred Istro in Slovenskim Primorjem. 16. aprila so že začele takozvano "reško bitko", ki je trajala vse do 28. aprila, ko so krenile proti Trstu. Ob Muri in Medjimurju pa so že celih 15 dni bile enote Rdeče armade. Bilo je povsem jasno, da bo vsak čas konec vojne.

26. aprila je bilo posvetovanje Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje, ki sta se ga udeležila tudi po dva aktivista iz vsakega okrožja. Razpravljali so o nalogah v zvezi z osvoboditvijo Slovenskega Primorja.

V teh dneh pa je tudi Pokrajinski narodno osvobodilni odbor za Slovensko Primorje izdal proglas, ki pravi:

"Primorski Slovenci!

Četrta armija in IX. korpus jugoslovanske vojske osvobajata našo ožjo domovino. S tem se uresničuje davna želja po rešitvi izpod tujčevega jarma in po združitvi z ostalimi Slovenci in Jugoslovani. Težke so bile žrtve osvobodilnega boja, a danes nam od radosti igra srce, da naša kri ni bila zastonj prelita. Bodite zvesti in budni čuvarji svobode Slovenskega Primorja...

Italijani!

Vaša usoda je tesno povezana z usodo Primorskih Slo-

vencev. Naša osvoboditev pomeni tudi za vas uresničenje teženj po ljudski demokraciji. Vaš delež v skupni borbi s Slovenci proti okupatorju vam jamči vse narodne pravice v svobodni Jugoslaviji.

Primorci!

Vse za našo zmagovito jugoslovansko vojsko, s katero si ustvarjamo toliko zaželjeno svobodo! Združimo vse sile, da čimprej stremo fašizem! Bodimo neuklonljivi! Za naše sovražnike, fašiste in njihove hlapce vseh barv, velja le brezpogojna predaja, vsak drug primer bi pomenil narodno izdajstvo.

Podprite našo narodno oblast, izvajajte točno njene odredbe, preprečite vsak poizkus nasprotovanja! Fašizem v vseh oblikah in vse, kar spominja nanj mora za vedno izginiti iz naših tal. Le tako si bomo zagotovili mir in blagostanje.

Vse za svobodo in ljudsko demokracijo!

Smrt fašizmu!"

Primorski Slovenci so resnično pomagali IV. jugoslovanski armadi in IX. korpusu NOV in POJ pri osvobajanju Slovenskega Primorja, kar predvsem priča vstaja v Trstu. Zato pa je bilo primorsko ljudstvo posebej počaščeno, ko je bila 5. maja 1945 v Ajdovščini sestavljena prva slovenska narodna vlada. Primorsko ljudstvo je tedaj že čakala nova naloga, namreč diplomatski boj za priključitev Slovenskega Primorja k Sloveniji v okviru Demokratične Federativne Jugoslavije.

190, 191

Mladinsko gibanje v Slovenskem Primorju od jeseni 1943 do osvoboditve -

Oborožena vstaja primorskega ljudstva po kapitulaciji Italije je bila eden izmed osnovnih pogojev za razmah mladinskega gibanja, ki je v svojem najvišjem vzponu segalo v sleherno primorsko vas.

Prve dni po kapitulaciji Italije je bil priliv primorskega ljudstva v osvobodilno vojsko tolikšen, da se je občutilo občutno pomanjkanje kadrov za vojsko, zato je v njo odšlo skoraj celotno primorsko Poverjeništvo PK SKOJ za Slovenijo in Pokrajinski iniciativni odbor ZSM za Primorsko. Ko pa je bil z ustanovitvijo treh primorskih divizij ukinjen Štab Primorske operativne cone, sta se oba mladinska foruma zopet obnovila. Sekretar primorskega Poverjeništva PK SKOJ za Slovenijo je postal Jože Tejkal, ker je Darko Marušič ostal še v vojski. Bivši Pokrajinski iniciativni odbor ZSM za Primorsko pa se je po prvem kongresu ZSM (10.10. 1943 v Kočevski Reki) začel imenovati Pokrajinski odbor ZSM za Primorsko. Oba foruma sta osnovala lastno mladinsko tehniko "Mlada" in nadalje izdajala glasilo "Mladi partizan", katerega druga številka je izšla novembra, tretja - posvečena spominu Darka Marušiča, pa decembra 1943.

Sredi poživljenega dela je mladinsko gibanje namreč zadela huda nesreča, ko je 17. novembra v Zgornjem Logovcu padel Darko Marušič, ki je ravno odhajal na konferenco primorske mladine. Vodstvo mladinskega gibanja v Slovenskem Primorju je namreč z ozirom na dejstvo, da primorska mladina ni bila zastopana na I. kongresu ZSM, pripravljalo poseben "kongres" primorske mladine, ki ga pa ni bilo zaradi sovražnikove novembrske ofenzive. Bilo je manjše zborovanje in na njem volitve štirinajstčlanskega Po-

rajinskega odbora ZSM za Primorsko, katerega sekretar je postala Panika Marušič.

V tem času sta oba foruma dokončno utrdila mladinsko organizacijo, saj je do konca novembra 1943 delalo že osem okrožnih komitejev SKOJ in ravno toliko okrožnih odborov ZSM z 38 rajonskimi komiteji SKOJ in 32 rajonskimi odbori ZSM, medtem ko so terenski odbori ZSM bili že skoraj v sleherni primorski vasi. Mestni komite SKOJ in mestni odbor ZSM sta bila v tem času že tudi v Gorici, 2o. novembra pa sta bila tudi v Trstu ustanovljena okrožni komite SKOJ in okrožni odbor ZSM, ki je imel konec januarja 1944 že devet rajonskih in 4o terenskih odborov. Težko bi bilo navesti vse, kar vse je v tem času storila primorska mladina, saj je poleg nabiranja hrane, obleke in obutve, zdravil itd. za borce pa vse do zažiganja kresov pred sovražnimi postojankami in trosilnih ter napisnih akcij samo v decembru 1943 skupaj z ženami zbrala nad 2o.ooo paketov za borce osvobodilne vojske. Ravno v tem času pa je mladina doživela nov hud udarec, ko je 16. decembra pri Nemškem Rutu padel Jože Tejkal. Njegovo dolžnost je prevzel Lado Pohar.

Že prva okrožne konference, ki so se začele v prvi polovici decembra 1943 in trajale vsaka po dva dni (prvi dan za ZSM, drugi pa za SKOJ), so poleg razprave o organizacijskih in političnih vprašanjih tudi popularizirale sklepe II. zasedanja AVNOJ in ugotavljale polni razmah mladinskega gibanja. Že do srede januarja 1944 je bilo namreč zajete v ZSM povprečno 7o% mladine, SKOJ pa je štel 1.385 članov.

Okrožne konference so bile do februarja 1944. V noči med 29. februarjem in 1. marcem pa je bila v Štjaku kon-

ferenca primorske mladine, na kateri je mladina Kraškega okrožja dobila prehodno zastavo kot najboljše okrožje v tekmovanju primorske mladine, medtem, ko je že 2o. februarja na svoji okrožni konferenci prejela prehodno zastavo Glavnega odbora ZSM, kot najboljše slovensko mladinsko okrožje. Na konferenci so se delegati pogovorili o svojih uspehih in nalogah ter izvolili štiridesetčlanski pokrajinski odbor ZSM in njegovo tajništvo, ki so ga sestavljali predsednik Davorin Cek, sekretarka Fanika Marušič, Lado Pohar in Zofka Černe.

V Slovenskem Primorju je bil posebno močan razvoj komunistične mladine, saj je vsak član ZSM hotel biti obenem še član SKOJ. Tako je bilo n.pr. konec aprila 1944 samo na Zapadnem Primorskem 516 članov SKOJ. V tem ogromnem številčnem porastu je bila 22. in 23. maja 1944 prva pokrajinska konferenca SKOJ za Slovensko Primorje, za katero je Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje poročal, da "je pokazala visoko borbeno moralo naše mladine, kakor tudi precejšnjo politično zrelost, ki je prišla do izraza v diskusiji ob političnem referatu".

Vse to uspešno delo, ki je ustvarilo široko mladinsko gibanje, se je odvijalo v predkongresnem tekmovanju za II. kongres USAOJ, ki bi moral biti pozimi 1943/1944, a je bil zaradi sovražne ofenzive preložen na poznejši čas. Glavni odbor ZSM je v februarju razpisal novo tekmovanje (15. februar - 1. maj 1944), ki je zajelo tudi primorsko mladino vse do Trsta. Tržaška mladina je namreč samo v februarju izvedla tri listkovne in napisne akcije, ko je raztresla po cestah in javnih lokalih preko 2o.ooo letakov. Podobnih akcij je bilo na stotine v Slovenskem Primorju in mladina je v tekmovanju dočakala kongres, ki je bil od 2. do 6. maja v Drvarju.

Poleti in jeseni 1944 pa je mladina pomagala starejšim pri volitvah v organe ljudske mladine. Ne samo, da se je volitev udeležila skoraj povsod loo odstotno, marveč je bila izvoljena v mnoge krajevne narodnoosvobodilne odbore. Volilne kampanje se je udeležila s tekmovanjem in je na velikem mladinskem zborovanju v Črnomlju prejela prehodno zastavo Glavnega odbora ZSM. V tekmovanju tudi ni zaostajala tržaška mladina, ki je v tem času izvedla štiri akcije (trošenje listkov iz avtomobila, dvig 2oo.ooo lir iz banke za osvobodilno gibanje itd.).

Do 13. avgusta so bile po novoustanovljenih velikih okrožjih mladinske konference, ki so predvsem popularizirale in pravilno tolmačile sporazum Tito - Šubašič. Iz debat je bilo razvidno, da so bile konference nujne, ker je reakcija hotela marsikje prehiteti naše tolmačenje bistva in pomena sporazuma. Nato se je mladina vključila v "tekmovanje zmage" (2o. avgust - 2o. oktober 1944) in daleč presegla sprva postavljene okvirne načrte. Tako je samo mladina srednje primorskega okrožja izvedla 1.344 prosilnih akcij s 1o9 tisoč listki, opravila 188.7o6 delovnih ur, zbrala 6o.74o lir "posojila svobode", zbrala in kupila za 59.837 lir sanitetnega in 7.95o lir tehničnega materijala za osvobodilno vojsko. Zbrala zanjo tudi 1.5o6 kosov obleke in 262 parov nogavic itd.

V jeseni 1944 so bile volitve vodstev v organizacijah ZSM v Oblastnem komiteju SKOJ in hkrati tudi v Pokrajinskemu odboru ZSM pa je prišlo do kadrovskih sprememb, tako, da so novo vodstvo tvorili Zofka Černe, Fani Štraus, Breda Mermolja, Vlado Šestan in Zorka Okretič. To vodstvo je pripravilo predkongresno konferenco slovenske in italijanske protifašistične mladine, ki bi naj bila priprava za drugi kongres ZSM.

Konferenca je bila 21. in 22. decembra 1944. Prebranih je bilo več referatov, ki so poudarili predvsem potrebo mobilizacije vseh mladih sil za okrepitev vojske in ljudske oblasti. V diskusiji pa so delegati govorili o problemih na terenu in v vojski ter navedli več konkretnih primerov sodelovanja slovenske in italijanske protifašistične mladine. To sodelovanje se je ne samo nadaljevalo, ampak tudi vse bolj poglabljalo. V Trstu je že spomladi 1944 delovala tudi italijanska mladinska organizacija "Fronte della gioventù" (Mladinska fronta), ki pa ni mogla množično zajeti mladine zaradi konspirativnosti, dasi so maloštevilni člani bili delavni in bojeviti. Vedno večji prehod italijanske mladine na protifašistične pozicije je zahteval razširitev dotedanje mladinske organizacije in se je "Fronta della gioventù" preimenovala v "Gioventù antifascista Italiana del Litorale". V italijanskih garibaldinskih enotah, ki so bile v operativnem sestavu IX. korpusa pa se je po zgledu na SKOJ v slovenskih enotah osnovala "Gioventù comunista".

2. februarja 1945 je bila prva konferenca komunistične mladine v Diviziji "Garibaldi-Natisone", na kateri je bilo navzočih okoli 70 mladincev. Političnemu referatu sta sledila referat o organizaciji in nalogah komunistične mladine ter referat o položaju italijanske mladine pod fašizmom, njen boj in poslanstvo Divizije "Garibaldi - Natisone".

21. februarja je bila prva konferenca italijanske protifašistične mladine iz mešanih in obmejnih predelov Slovenskega Primorja in vojske. Prebranih je bilo več referatov, tako politični referat, referat o življenju mladine pod fašizmom, referat o organiziranju "Protifašistič-

ne italijanske mladine" in referat o nalogah mladine. Vsakemu referatu je sledila živahna debata, nato pa so izvolili 23 članski Pokrajinski iniciativni odbor Protifašistične italijanske mladine na Primorskem, sprejeli resolucijo konference in proglas mladini Slovenskega Primorja. Sklenili, so da bo italijanska mladina poglobila sodelovanje s slovensko mladino in se vključila v njeno tekmovanje. V marcu je izšla prva številka lista "Gioventù nuova", ki je bilo glasilo te organizacije, v istem mesecu je prišlo tudi do skupnega odbora slovenske in italijanske protifašistične mladine.

Februarja so bile po okrožjih mladinske konference, ki so izvolile delegate za pokrajinsko konferenco ZSM za Slovensko Primorje, ki je bila 12. in 13.marca. Prisotnih je bilo preko 2oo delegatov samo iz severno primorskega in zapadnoprimorskega okrožja, medtem, ko delegati iz drugih okrožij zaradi sovražnikove hajke niso mogli priti na določeno mesto. Bilo je več referatov in živa diskusija, v kateri so delegati iz zapadnoprimorskega okrožja med drugim obljubili, da bodo zbirali hrano za vojsko, delegati iz severnoprimorskega okrožja pa, da jo bodo prenašali na določeno mesto. Debata se je odvijala tudi okrog pomoči mladine pri graditvi ljudske oblasti in okrog obdelovanja zemlje pripadnikov narodno osvobodilne vojske. Delegati so tudi sprejeli tekmovanje, ki jim ga je napovedala mladina novomeškega in notranjskega okrožja ter VII. korpusa. Volitev v Pokrajinski odbor zaradi odsotnosti delegatov iz treh okrožjih ni bilo, pač pa so navzoči predlagali najboljše mladince in mladinke, ki bi prišli v poštev za tak forum. 14. marca pa je bila pokrajinska konferenca SKOJ, ki so se je udeležili člani Okrožnih in okrajnih komitejev ter sekretarji aktivov. Razpravljala je predvsem o političnih razmerah v Slovenskem Primorju in o izvajanju

(195)

sklepov pokrajinske konference ZSM.

To je bila zadnja konferenca primorske mladine pod okupacijo, kajti čez poldrugi mesec je prišla svoboda, ki jo je mladina dočakala v predkongresnem tekmovanje za II. kongres ZSM, ki pa je bil že v osvobojeni Ljubljani.

Slovenska protifašistična ženska zveza v Slovenskem Primorju od jeseni 1943 do osvoboditve - Tudi ta organizacija je v prvih mesecih po splošni oboroženi vstaji dosegla ogromen organizacijski razmah, ki se kaže ne samo v tem, da so njeni odbori segli skoraj v sleherno primorsko vas, ampak tudi v množičnosti decembrske nabiralne akcije, ko so žene skupno z mladino pripravile nad 2o tisoč paketov za borce. Pozimi 1943/1944 pa je z odpiranjem partizanskih osnovnih šol stopila pred žene nova naloga - pomoč šolam in poučevanje v teh šolah, ker je primanjkovalo učiteljev.

Sredi izvajanja te naloge je bila 2. februarja 1943 na Štjaku prva pokrajinska konferenca SPZŽ, na kateri se je zbralo okrog 2oo delegatk iz vseh predelov Slovenskega Primorja. Ugotovile so, da je organizacija v pretežni večini okrožij že izvedena, celo v Trstu, kjer je bil že okrožni odbor s štirimi rajonskimi odbori; najtežje pa je bilo delo v Istri, kjer je bilo mnogo sovražnikovih postojank in zelo neugodno zemljišče.

Po konferenci so se začele priprave za prvo množično praznovanje 8. marca. Tako je bil od 8. februarja do 8. marca takoimenovani "mesec nabiranja", v katerem so žene nabirale sredstva za osvobodilno vojsko in bolnišnice. Po vasah južnega primorskega so žene tudi pomagale obdelovati zemljo, ker je šlo v vojsko že mnogo moških. V celoti pa so

žene bile vključene v tekmovanje svobode in že na drugem plenumu Pokrajinskega odbora SPZŽ za Slovensko Primorje 22. in 23. junija 1944 ugotavljale lepe uspehe. Marsikje so žene same gospodarile na posestvih in delale v gospodarskih komisijah in odborih OF. Najbolje so izvedle medsebojno pomoč v prehrani in pomoč pogorelcem, saj je organizacija stalno podpirala 171 družin.

Naslednja množična akcija žena so bile volitve v narodnoosvobodilne odbore, v katere je prišlo mnogo žena, posebno še pozimi 1944/1945, ko je bila izvedena splošna mobilizacija in je večina moških odbornikov odšla v vojsko.

Takoj v začetku leta 1945 so žene začele novo tekmovanje v počastitev 8. marca in II. kongresa SPZŽ in v njem poleg ostalih nalog posvečale že mnogo pozornosti vzgoji otrok in njihovi pravilni prehrani. V tem tekmovanju je bila 11. in 12. februarja 1945 druga pokrajinska konferenca SPŽZ za Slovensko Primorje, katere so se udeležile tudi delegatke iz Trsta in Gorice ter tri Italijanke. Konferenca je dosegla svoj višek, ko je komandant IX. korpusa odlikoval 31 najboljših primorskih žena. Izvoljen je bil novi Pokrajinski odbor SPŽZ za Slovensko Primorje, ki ga je vodila sekretarka Vendelina Colja - Vera.

Tekmovanje v času II. kongresa SPŽZ se je nadaljevalo tudi po pokrajinski konferenci vse do takrat, ko je bil kongres že v osvobojeni Ljubljani.

Razvoj protifašističnega tiska - Zaradi fašističnega nasilja nad pisano in izgovorjeno slovensko besedo je razumljivo, da je slovenski živelj z veseljem in velikim upanjem sprejel leta 1941 prve izvode slovenskega osvobodilnega tiska. Upor v slovenskih pokrajinah je odjek-

nil ne samo v Slovenskem Primorju, marveč tudi v Trstu, kjer je bila že leta 1941 v Via Mazzini osnovana ilegalna tehnika, ki je razmnoževala "Slovenskega poročevalca". Toda to so bili le skromni začetki, ki so kmalu zamrli, saj so bile razmere za razvoj legalnega tiskarstva v letu 1941 še posebno neugodne v Slovenskem Primorju, kjer se je organizirani aktivni upor proti fašizmu šele porajal.

Že v juniju 1942 pa je bila v Ajševici pri Gorici osnovana prva ilegalna primorska tehnika, ki je razmnoževala letake, brošure in Slovenskega poročevalca, a se je morala zaradi stalne nevarnosti kmalu preseliti na Tolminsko. Tam se je kmalu združila s tehniko Soškega odreda, ki je v oktobru 1942 začela izdajati odredovo glasilo "Soški partizani". Obe tehniki sta se po združitvi razvili v močno tehniko, imenovano "Pokrajinska tehnika za Slovensko Primorje".

Razmah osvobodilnega gibanja spomladi 1943 je imel za posledico tudi močan razmah ilegalnih tehnik. Tako je bilo že spomladi 1943 preko šest tehnik, ki so oskrbovale s svojimi izdelki celo Slovensko Primorje. Tehnika "Krn" je oskrbovala severne predele Slovenskega Primorja, tehnika "Snežnik" Slovensko Istro, tehnika "Matajur" je že julija 1943 oskrbovala Tolminsko, Goriška Brda in Beneško Slovenijo. Vse te tehnike so razmnoževale in izdajale razna ilegalna glasila, kot: "Primorski poročevalec", Primorski kmečki glas, Mladi puntar, Slovenka itd. ter vrsto brošur in letakov.

Še večji vzpon je doseglo partizansko tiskarstvo v Slovenskem Primorju po splošni oboroženi vstaji. Takrat je postala potreba po tiskani besedi tako velika, da je vsako okrožje organiziralo svojo lastno tehniko, ki jo je

nazvalo po kakšni primorski gori (Porezen, Čaven, Jelenk, Javornik, Nanos, Grmada, Špik, Sabotin, Slavnik) ali kako drugače (Morje, Žena, Drago, Mlada). S številčnim in kakovostnim porastom narodnoosvobodilne vojske je bilo tudi v njej ustanovljenih več tehnik, ki so tiskale vojaška glasila, strokovno literaturo itd. Tako so bile znane partizanske vojaške tehnike IX. korpusa z imeni: Andrej, Crni, Rudi, Tone, tehnika XXX. in XXI. divizije, tehnike Gradnikove, Gregorčičeve in Vojkove brigade in tehnika Briško-Beneškega odreda, ki je razmnoževala odredno glasilo "Klic s skrajnih meja" in vojaški vestnik "Soško-nadižki kurir" ter bataljonska glasila "Brda", "Nove zarje" in "Zarja svobode".

Ciklostilne tehnike pa niso mogle zadostiti vseh potreb po osvobodilnem tisku v Slovenskem Primorju, zato so organizatorji ilegalnega tiska začeli misliti na organizacijo prąvih tiskarn.

Tako je že aprila 1944 začela tiskati na Vogerskem v kletnem bunkerju, na malen tiskarskem stroju, ki so ga pripeljali iz Gorice, ilegalna tiskarna "Ančka 222", ki je tiskala do julija 1944, ko se je združila s tiskarno "Slovenijo" na Vojskem. V tem kratkem času je izdelala 2600 izvodov raznih publikacij.

Že maja 1944 pa je začela v neki grapi v bližini Gorenje Tribuše delati tiskarna "Julij 63", ki so jo kmalu razširili in preimenovali v tiskarno "Doberdob". Ta tiskarna je 5.9.1944 prvič natisnila časopis "Partizanski dnevnik", glasilo OF za Primorsko in Gorenjsko, ki so ga že preje - najprej od 1943 propagandni odsek XXXI. divizije, nato od 14. februarja 1944 propagandni odsek IX. korpusa in od 1. junija 1944 Pokrajinski odbor

OF za Slovensko Primorje - razmnoževale razne ciklostilne tehnike, tiskarna je delala do septembra 1944, ko se je združila s tiskarno "Slovenijo". Ponovno je začela samostojno delati januarja 1945 v ozki grapi nad Idrijco in je prevzela predvsem tiskanje italijanskega osvobodilnega tiska, tako "Il nostro avvenire" ter vrsto brošur in letakov v italijanskem jeziku. V času samostojnega dela je izdelala 294.000 izvodov raznega tiska.

Veliko večja, modernejša in po svojih lepih in mnogoštevilnih izdelkih pomembnejša pa je bila tiskarna "Slovenija", ki so jo postavili v strmi grapi na Mogalcih pri Vojskem. Brzotiskalni stroj na električni pogon, ki je tehtal 2500 kg so dobili iz Milana in ga z velikimi napori ponoči skrivoma spravili v strmo grapo. Tiskarna je začela z delom 17.septembra 1944 ter je tiskala ves čas nepreki-njeno vse do osvoboditve "Partizanski dnevnik" na najmanj 4 straneh časopisnega formata ter italijanski časopis "Gioventù nuova". Poleg tega je ponatisnila celo vrsto številk centralnih slovenskih glasil ter izdala in natisnila mnogo brošur in letakov. V času svojega delovanja je natisnila vsega 2,017.639 izvodov raznih publikacij. (196)

Skupno so torej vse tri partizanske tiskarne v Slovenskem Primorju natisnile 2,612.418 izvodov raznega progresivnega slovenskega in italijanskega tiska, ne vštevši sem tisočerih izvodov, ki so jih razmnožile ciklostilne tehnike. (197)

Kako velik je bil delež partizanskih tehnik in tiskarn v Slovenskem Primorju za razširitev osvobodilne misli tudi med italijansko govorečim prebivalstvom, je razvidno iz dejstva, da je izhajalo na področju Slovenskega Primorja 9 listov v italijanskem jeziku in pet dvojezičnih slovensko-italijanskih.

Tako je partizanska tehnika"Morje", ki je razmnoževala tisk predvsem za Tržaško okrožje, izdajala sledeča glasila v italijanščini: La Lotta, organo del Comitato Litorale di Trieste (1943), Trieste in gara, L'organo della Comissione per la gara presso il Comitato Cittadina dell'OF di Trieste (1944), Bolletino, alla cura del Comitato di Triste dell'Asoziazione degli amici della Nuova Jugoslavia (1944/1945), Il lavoratore, L'organo del Comitato federale del P.C.I. a Trieste (1944) in slovensko italijanski glasili Delavska enotnost - Unità Operaia, Organo dei Comitati d'Unità Operaia (1944) in Bratstvo - Fratellanza, Organo della fratelanza operaia nella lotta di liberazione (1944).

Tehnika "Matajur" je izdajala dvojezično sledeče liste: Matajur, Beneški tednik - Settimanale della Carnis (1944), Ultime della radio - Radio vestnik (1944), Tedenski pregled dogodkov - Sguardo agli avvenimenti settimanali (1944)

Vojaška tehnika IX. korpusa "Rudi" je izdajala v italijanščini Notizie, Edite della sezione propaganda del IX. corpo NOV in POJ (1945) in Il Corriere garibaldino, Bolletino settimanale della Divisione Garibaldi "Natisone".

Po primeru slovenskih partizanskih brigad je Brigatta Triestina d'assalto izdajala lastno glasilo La Voce del bosco, Quindicinale organo ufficiale della brigatta Garibaldi d'Assalto Trieste (1944). Za italijanske protifašistične borce v Ljubljanski pokrajini pa sta izhajali glasili Il Corriere partigiano, Organo delle Unità Italiana dell'Esercito Jugoslavo in Slovenia in Gioventù in lotta, Organo della Gioventù antifascista della XXIV. brigata Italiana della Liberazione nazionale "Fontanot" (1945).

In če k temu periodičnemu tisku prištejemo še vrsto brošur in stotine letakov, ki so jih natisnile partizanske tehnike in tiskarne v Slovenskem Primorju, moramo ugotoviti, da je bil delež partizanskega tiskarstva resnično velik pri skupnih naporih slovenskih in italijanskih borcev za skupno zavezniško stvar. Vsi ti listi, brošure in letaki so bili ogledalo ne samo vojaško-političnih razmer v tem času, ampak tudi ogledalo moralnega lika in zavestne volje slovenskih in italijanskih borcev za svobodo ustvariti novega, politično zavednega socialističnega človeka in s tem socialistično družbo. (Jože Krall, Razvoj antifašističnega tiska v Slovenskem Primorju, rokopis v AMNO).

C. Sodelovanje z italijanskim odporniškim gibanjem

Ustanovitev prvih italijanskih partizanskih enot na narodnostno mešanem ozemlju in v Furlaniji - Kapitulacija Italije in začetek nemške ekupacije v Italiji sta pomenila prelomnico v ustanavljanju italijanskih partizanskih enot. Medtem ko v drugih italijanskih pokrajinah 8. september še ne pomeni začetka oboroženega boja, marveč predvsem razpad kraljevske vojske, pa je bil položaj v Julijski Krajini precej drugačen. Tu je zaradi neposrednega vpliva splošne oborožene vstaje primorskega ljudstva, navzočnosti ali soseščine slovenskih partizanskih enot, katerih število se je zdaj več kot podeseterilo in pa zaradi stikov, ki so bili že prej vzpostavljeni z žarišči porajajočega se italijanskega protifašističnega gibanja, imela italijanska "resistenca" že od prvega dne aktiven in ofenziven značaj.

Prostovoljci iz Trsta, Tržiča in sosedne Furlanije so že sredi septembra osnovali posamezne bataljone. En bataljon je nastal v Dolini pri Trstu pod vodstvom Luigija Fransina, drugi je nastal pri Temenici na Krasu pod vodstvom Maria Abrama, tretji pa na Mašunu. Bataljoni so se okrog 23. septembra 1943 združili v Tržaško brigado, ki je bila v ofenzivi razbita. ostalo je vsega le za bataljon, ki je bil nato do začetka aprila 1944 kot samostojni Tržaški bataljon v sestavu Kosovelove brigade. Četrti bataljon je nastal v Slovenski Istri pod poveljstvom G. Zolla, bil je v sestavu II. hrvatske istrske brigade, ko pa je bila ta v sovražni ofenzivi razbita, je postal III. bataljon istrskega odreda, prve dni marca 1944 pa so se borci pridružili Tržaškemu batakjonu.

Že 15. septembra se je v Brdih ustanovil italijanski bataljon "Garibaldi" pod poveljstvom Maria Modottija - Tribuna. Bil je vključen v I. Soško brigado, a je kmalu odšel v Zapadno Benečijo, kjer se je združil z bataljonoma "Pisacone" in "Friuli". Operativni štab Soških brigad je te bataljone v začetku 1943 imenoval III. Soško brigado, ki je imela položaje severno od Čedada proti Pontebi. 6. oktobra je bila napadena pred Čedadom, a je napad odbila ob izgubi enega mrtvega. Vodstvo osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju ji je poslalo pomoč v kadrih. Tako poroča IK KPS za Primorsko 9. oktobra 1943: "V pogledu organizacije vojske moramo posebej omeniti našo skrb za organiziranje italijanske osvobodilne vojske. V Brdih in Beneški Sloveniji sta namreč nastala dva furlanska bataljona, vsak po več sto mož močan. V ta bataljon so prišli Furlani s furlanskega ozemlja, ki nikakor ne spada k bodoči Sloveniji. Na prošnjo instruktorja CK KPI za Furlanijo tov. Lima (Mario Lizzero - op.p.) smo poslali k temu bataljonu zelo krepko začasno pomoč Blaža in Davillo (Darko Marušič in Vincenc Markon - op.p.). Dobila sta nalog, da izločita oba furlanska bataljona iz naše Soške brigade, organizirata iz njiju prvo furlansko brigado in s to brigado kreneta v notranjost Furlanije. Odločili smo se za tako velike žrtve v kadrih kljub naši lastni revščini prvič zato, ker je danes še bolj kakor preje pomembno nastajanje demokratične italijanske vojske in drugič, ker sami nikakor nismo mogli priti do živega pontebski železnici, ki dela s polno paro." (podčrtal jaz, T.F.; original v A CK ZKS). Tudi štab Goriške divizije je 11. oktobra naročil štabu I. Soške brigade, naj Italijani formirajo svojo brigado in ne III. Soške, določil je tudi njeno razmestitev - en bataljon gre v Karinjo, dva pa naj držita položaje Videm - Neme - Humin. Bataljoni so to sprejeli, a le s pogojem, da na to

ristane Komunistična partija Italije. Pogajanje z njimi, ki sta jih imela politkomisar Goriške divizije Rudi Mahnič in podpredsednik Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo dr. Joža Vilfan 26. in 27. oktobra niso prinesla nobenega rezultata. Šele sestanek sekretarja CK KPS Franca Leskoška - Luke s predstavnikom CK KPI 20. novembra 1943 je zadevo rešil tako, da bo NOV in POS pomagala italijanskim enotam, ki pa se naj sestoje le iz Italijanov in spadajo pod italijansko odporniško gibanje. Decembra 1943 se je pojavil še četrti bataljon "Matteoti". Toda vsi štirje bataljoni so se v sovražni akciji 12. decembra 1943 precej raztepli, a so se 21. aprila 1944 ponovno zbrali in osnovali brigado Garibaldi - Friuli z bataljonoma "Mazzini" in "Mamelli".

Sporazumevanje s Komunistično partijo Italije - Po jesenskem vzponu osvobodilnega gibanja v mešanih predelih in ustanovitvi prvih furlanskih partizanskih bataljonov, ko je tesno medsebojno sodelovanje v boju vsilil sam položaj, je zlasti po sovražnih ofenzivnih akcijah in represalijah prvotno borbeno navdušenje med proletariatom v Trstu, Tržiču, Gorici in Furlaniji spet uplahnilo, zlasti ker ga ni podpirala dosledna borbena linija lastne delavske organizacije. Po plebiscitarni opredelitvi slovenskega primorskega ljudstva za Jugoslavijo, ki so ji sledili sklepi Vrhovnega plenuma OF in drugega zasedanja AVNOJ, so se pojavile nove težave v odnosih z vodstvi organizacij KPI, ki v mnogih primerih niso dosledno marksistično gledale na reševanje nacionalnega vprašanja. Predvsem pa je zaviralo sodelovanje postavljanje vprašanja državne pripadnosti, pri čemer so na stališče KPI precej vplivali tudi oziri na meščanske zaveznike v Fronte di Liberazione Nazionale (FLN) in pozneje v Comitato di Liberazione Nazionale (CLN), ki so bili

v obmejnih predelih, zlasti v Trstu izrazito šovinistično in nacionalistično usmerjeni.

Osnove sodelovanja in pritegovanja italijanskega proletariata iz narodnostno mešanih krajev v protifašistični boj je bilo tako treba zopet iskati v političnih dogovarjanjih predvsem z vodstvi KPI, tako centralnim kakor lokalnimi. Zato je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja konec oktobra 1943 poslalo v Italijo dr. Antona Vratušo, da bi navezal tesen in neposreden stik z vodstvom KPI in preko njega z vodstvom italijanskega osvobodilnega gibanja.

V tem času je obstajala tudi pismena zveza med CK KPS in CK KPI, decembra 1943 leta pa sta Pokrajinski komitet KPS za Slovensko Primorje obiskala dva pooblaščena delegata CK KPI. Na sestanku, ki mu je prisostvoval tudi sekretar CK KPS Franc Leskovšek - Luka, je bilo govora tudi o sodelovanju v Trstu, zlasti o ustanovitvi "kontaktnega komiteja".

Po tem sestanku se je konkretno dogovarjanje preneslo v Trst. Vsaj s strani Pokrajinskega komiteja KPS pa so bila načela sodelovanja, ki so se pozneje tudi uveljavila, to se pravi obstoj obeh partijskih organizacij in sodelovanje med njima preko nekega koordinacijskega komiteja, pripravljena že prej. Tako je njegov član Anton Velušček 3o.novembra 1943 poročal iz Trsta, da se bo novi okrožni komitet KPS prvič sestal 5. decembra in da se bo takoj nato začelo delo za ustanovitev "kontaktnega komiteja". V ta namen je bil vzpostavljen stik z novim federalnim komitejem KPI v Trstu, katerega sekretar je bil Luigi Fransin - Franz. Na drugem sestanku so bili "po dolgi diskusiji in dokazovanju, da je skupno sodelovanje v borbi proti okupatorju nujno", sprejeti sklepi:"da se ustanovi odbor za zvezo (comitato di colegamento), ki bo reševal vsa vprašanja v zvezi s skupnim delom in skrbel za obojestransko pobijanje šovinizma, kjerkoli bi se pojavil", da KPI organizira v velikih obratih

in v centru,kjer ima večino italijansko delavstvo,KPS pa v manjših obratih in predmestjih,kjer ima večino slovensko delavstvo,da v zvezi s temi člani KPS v velikih obratih in centru pripadajo KPI,člani KPI,ki so Slovenci in niso zaposleni v velikih obratih pa preidejo v KPS,da se ustvari tesno sodelovanje med organizacijama VOS in GAP za skupne akcije in medsebojno obveščanje in da v krajih,kjer je večina Slovencev, skrbi za partijsko organizacijo KPS.(Poročili OK KPS Trst,15.1. in 5.2.1944.v A CK ZKS.)

Koordinacijski komite (najprej se je omenjal kot "kontaktni komite - comitato di contatto",nato kot "komite za zvezo - comitato di collegamento"),ki so ga sestavljali Anton Velušček in Franc Segulin za KPS ter Lino Zocchi in Luigi Frausin za KPI,je dobro začel z delom.Kmalu pa se je to sodelovanje poslabšalo,čemur so bile vzrok obojestranske napake, predvsem pa to,da se nekateri vodilni člani KPI v Trstu še niso otresli oportunizma in usedlin nacionalistične miselnosti,povod pa je bilo verjetno pismo Tajništva KPI,ki je obravnavalo probleme v Hrvaški Istri.Februarja ali marca 1944 se je ustanovil odbor za zvezo tudi v Tržiču.(Poročilo Antona Veluščka 28.2.1944.in poročilo Antona Vratuše 18.2.1944. v A.CK ZKS.)

Dr.Anton Vratuša je po svojem prihodu v Italijo po 5o dneh iskanja končno dobil zvezo s CK KPI.V začetku leta 1944 se je začel pripravljati sestanek med pripadniki CK KPI in CK KPS,ki bi naj razpravljal o načelih in oblikah medsebojnega sodelovanja.Za pripravo tega sestanka je bil 14. marca v Milanu poseben sestanek (Luigi Longo,Umberto Massola,Lorenzo,Anton Vratuša),na katerem so italijanski tovariši soglašali s stališčem CK KPS,t.j.naj se vprašanje državne pripadnosti Trsta zaenkrat ne postavlja,da je osnovno

vprašanje boja proti sovražniku in da je v ta namen treba pobijati vsak nacionalni šovinizem.So pa bili še vedno mnenja, da naj v mešanih krajih obstoja le KPI s slovenskimi "partijskimi komisijami".Ko pa jim je dr.Anton Vratuša prikazal razmere v Trstu in kako se pravzaprav že dela,so končno soglašali z obstojem obeh partijskih organizacij v narodnostno mešanih krajih.(Poročilo dr.Antona Vratuše,17.3.1944.v A CK ZKS.)

Stališče CK KPS do vprašanj,ki naj bi se obravnavala na sestanku predstavnikov CK KPS in CK KPI,pa je prikazal Edvard Kardelj v pismu italijanskim tovarišem 15.marca 1944, (pismo ni bilo odposlano in ga je nadomestilo pismo Moše Pijadeja,ki pa se bistveno ne razlikuje od Kardeljevega) kjer najprej piše o vzrokih napak in nesporazumov med terenskimi organizacijami obeh partij v narodnostno mešanih predelih in poudari,da so te napake že zelo premagane in da je mogoče doseči pravilno sodelovanje.Nato poudari,da je sodelovanje potrebno prav zaradi tega,da se onemogoči razmah šovinističnih teženj,ki bi lahko razrušile že dosežene uspehe in da bo sodelovanje protifašističnih sil obeh ljudstev izpodkopalo tla reakciji obeh narodov.Osvobodilni boj obeh narodov bo uspešen in zmagovalen le tedaj,če bo zagotovljeno vodstvo najnaprednejših svobodoljubnih sil,predvsem pa proletariata.Ker v Julijski Benečiji prav italijanski proletariat predstavlja politični faktor,od katerega je v veliki meri odvisen izid protifašističnega boja,zato se ne sme dopustiti,da bi se ga ločilo od kmečkega ljudstva,ki je skoraj izključno slovensko.Nato pravi:

"3.Za enotnost antifašističnih sil ni dovolj samo enotnost v programu v platformi,ampak je potrebna tudi skupna aktivnost v oboroženi borbi.To pomeni skupno oboroženo aktivnost slovenskega in italijanskega ljudstva v Julijski Krajini.Nič ni zato bolj škodljivega za to enotnost od dopuščanja brezkončnih diskusij o bodoči pripadnosti enega ali drugega kraja eni ali drugi državi."

Nato pravi, da bodo za dosego tega sodelovanja, morale terenske organizacije obeh Partij pravilno postaviti zlasti vprašanje priključitve Slovenskega in Hrvatskega Primorja k svobodni Sloveniji oziroma Hrvatski in da "nobeden od teh odlokov ne postavlja nobenih meja, ne omenja nobenih krajev in ne določa nobenih oblik, v katerih naj bi se ta priključitev izvedla. Smisel tega odloka je karakterizirati pravico slovenskega in hrvatskega naroda na samoodločbo glede na to, da so veliki deli Slovenskega in Hrvatskega Primorja osvobojeni ali kontrolirani po oboroženih osvobodilnih silah slovenskega in hrvatskega naroda ... Italijanski tovariši, ki so smatrali ta odlok kot nepravilenq ne smejo pozabiti, da se tudi pri Beneški Sloveniji ne govori ne o mejah, ne o krajih, ampak da je popolnoma razumljivo, da gre tu izključno samo za slovenske pokrajine, ki so po kapitulaciji Italije prišle pod kontrolo naše Narodno Osvobodilne vojske." Glede Trsta pa poudarja: "Danes je važno samo to, da se v Trstu doseže čim večja skupna antifašistična aktivnost obeh ljudstev in da se ta aktivnost tržaškega ljudstva poveže s celotno antifašistično borbo Julijske Krajine. Groba šovinistična napaka je zahtevati od italijanskih antifašistov v Trstu, da bi se izjašnjevali za priključitev k Jugoslaviji. No, prav tako je napačno, če italijanski tovariši v Trstu ne vidijo, kaj se godi v Jugoslaviji in kakšno pomoč so oni dolžni dati temu, kar se v Jugoslaviji dogaja."

Nato pravi, da soglaša s stališčem italijanskih tovarišev, "da je za KP Italije osnovna parola, v kateri naj se izraža stališče KP Italije - pravica na samoodločbo", na koncu pa se namesto za sistem nacionalnih sekcij v okviru obeh partij ogreva za sistem komitejev za zvezo, v katerih bi naj bili predstavniki obeh Partij, sklepi pa obvezni za vse organizacije obeh Partij na terenu.

Od 2. do 4. aprila 1944 so na sedežu Pokrajinskega komiteja KPS za Slovensko Primorje tekli razgovori med predstavnikoma italijanske Partije Robertom in Mariom ter predstavnikoma CK KPS Lidijo Šentjurc in dr. Alešem Beblerjem. Program razgovorov je bil precej obširen, saj je obsegal predvsem diskusijo o načelnih vprašanjih medsebojnih odnosov in splošnega položaja, posebej pa še razgovor s člani štaba IX. Korpusa o konkretnih oblikah pomoči Narodno osvobodilne vojske Slovenije, italijanski resistenci sploh, posebej pa še garibaldinskim enotam.

Po razgovorih je bil sklenjen dogovor, v katerem najprej "CK KPI in CK KPS ugotavljata svoje popolno soglasje v vseh načelnih vprašanjih borbe proletarijata obeh narodnosti glede njegove vloge v osvobodilnem boju obeh sosednih narodov in v osvobodilnem boju delovnega ljudstva obeh narodnosti v sedanjih zgodovinskih okolnostih in na sedanji stopnji družbenega razvoja," nato popolnoma soglašata, da je nujen predvsem skupen protifašistični boj italijanskega in slovenskega naroda za osvoboditev rodne zemlje, ki je tudi pogoj za soglasno rešitev vseh problemov nanašajočih se na bodoče odnose med italijanskim in slovenskim narodom v obmejnih in narodnosto mešanih predelih, da ni na mestu razpravljanje o razmejitvenih problemih, da je italijanski narod z oboroženim bojem proti nemškemu okupatorju in italijanskemu fašizmu na najboljši poti do enakopravnosti v bodoči skupnosti svobodnih narodov in da je dolžnost obeh Partij zastaviti vse moči, da se osvobodilni boj v Italiji razvije po zgledu na jugoslovanskega.

Glede oblik sodelovanja pravita, da bosta v ukrepih političnega značaja v duhu gornjih ugotovitev obe Partiji izvedli primerno protifašistično politično kampanjo v partij-

skih in množičnih organizacijah in v tisku in da bosta v svojih deželah popularizirali osvobodilni boj sosednjega naroda, njegove uspehe, primere junaštva njegovih borcev in žrtve itd. Pri ukrepih organizacijskega značaja potrjujeta dogovor, ki je bil v začetku leta 1944 sklenjen med predstavniki obeh partijskih organizacij v Trstu, razširjata njegovo veljavnost nad vse narodnostno mešane kraje in ga dopoljnjujeta z določbami, da se v narodnostno mešanih krajih ustanove narodno osvobodilni odbori obeh narodnosti, ki se naj spremene v množične organizacije na teritorijalni osnovi po poklicih, ustanovah, šolah itd., da narodnoosvobodilni odbori ustanove "koordinacijski narodno osvobodilni odbor, ki bo vzpostavil in zedinil skupno akcijo v vsakem kraju in bo na ta način dejanski predstavnik in voditelj ljudskih množic obeh narodnosti", da se v podjetjih in med delavstvom izven podjetji ustanove množični odbori delavskega bratstva v osvobodilnem boju, ki zajemajo vse delavstvo brez ozira na narodnostne, svetovno-nazorske in politične razlike ter ga vodijo v neizprosen osvobodilni boj" itd. Pri ukrepih vojaškega značaja določata, da se na ozemlju Slovenskega Primorja ustanovi udarna brigada"Garibaldi - Trieste" , ki bo sestavni del italijanske osvobodilne vojske, a bo na področju IX. korpusa podrejena paritetni komandi Poveljstva oddelkov in udarnih brigad "Garibaldi" in štaba IX. korpusa NOV in POJ, kar bo veljalo tudi za nove garibaldinske enote, ki bi nastale ali prišle od drugod na področje IX. korpusa NOV in POJ, da bodo sosedne slovenske narodno osvobodilne enote z vsemi sredstvi, zlasti pa z orožjem in kadri podpirale italijanske oddelke in garibaldinske brigade, da narodno osvobodilna vojska Slovenije in udarna brigada Garibaldi po potrebi pošljejo drug drugemu zvezne oficirje, da bodo borci italijanske narodnosti poslani iz slovenskih enot v garibaldijske in obratno ter da se za obmejno

področje Goriških brd, Beneške Slovenije in Furlanije, kjer operirajo slovenske in italijanske enote, po potrebi ustanovi mešani operacijski štab za koordiniranje operacij obojih enot. (Izvirnik v A CK ZKS.)

Ustno je bilo še dogovorjeno, da bodo v narodnostno mešanih predelih slovenske množične organizacije zajele tudi italijanske žene in organizirali komunistično mladino tudi med Italijani ter da bodo agitacijski komiteji, ki so se ukvarjali predvsem s stavkovnim gibanjem, sestavljeni iz članov obeh narodnosti. (Poročilo Poverjeništva CK KPS za Primorsko in Gorenjsko, 11.4.1944. v A. CK ZKS.)

V skladu z določbami tega dogovora je bila 4. aprila 1944 na Lokvah s posebno slovesnostjo ustanovljena Brigada "Trieste - Garibaldi", ki je v operacijskem oziru od 10.junija 1944 spadala v XXX. divizijo in je imela posebni paritetni štab.

Poverjeništvo CK KPS za Primorsko in Gorenjsko je menilo,"da pomeni dogovor velik korak naprej in da v nobeni bistveni stvari sklepi po svojem bistvu niso polovičarski..." (Poročilo, 11.4.1944 v A CK ZKS.)

Dr.Anton Vratuša je 23.maja 1944 poročal, da je dogovor med CK KPI in CK KPS naletel v Milanu na dober odmev in da je bil "sprejet z zadovoljstvom in odobravanjem". (Izvirnik v A CK ZKS.)

Sporazumevanje s "Komitejem narodne osvoboditve za Zgornjo Italijo" (CLNAI) - Spomladi 1944 se je tudi nenadoma povečalo zanimanje CLN za boj jugoslovanskih narodov in za stike s predstavniki jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. To zanimanje je bilo nedvomno tudi odraz notranjih razmer v CLNAI in v odporniškem gibanju sploh. spomladi 1944

ki jih označuje polom zadnjih iluzij, da bo boj proti fašizmu kratek in lahek in da bo odporniško gibanje dobilo zanj takojšno iskreno in izdatno moralno podporo od zaveznikov in od vlade na jugu, CLNAI še ni imel nobene zveze z vlado na jugu, kaj šele podporo od njih, stiki z zavezniki preko Švice pa so bili počasni in neučinkoviti. Komunisti so bili edini v koaliciji, ki so imeli dobre stike, vsaj z delom zavezniškega tabora, s SZ in sosednjim jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem, ki se je prav tedaj uveljavljalo tudi kot samostojni mednarodni činitelj in zato ni naključje, da se je CLNAI pri iskanju svojih zaveznikov obrnil tudi - in predvsem - na jugoslovansko osvobodilno gibanje, pri čemer so nedvomno pospeševalno vplivali stiki, ki jih je z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem že vzdrževala KPI.

Ta je kmalu po prihodu dr. Antona Vratuše v Milano dala pobudo za posebno resolucijo, ki jo je CLNAI nato 7. februarja 1944 naslovil na jugoslovansko osvobodilno gibanje. V nji potrjuje slovenskemu in hrvatskemu ljudstvu že izjavljeno voljo italijanskega ljudstva, da se skupno z njima bori za izgon nemških in fašističnih zatiralcev", pošilja pozdrave slovenskim, hrvatskim in italijanskim borcem, poziva Italijane v Furlaniji in Julijski Krajini, posebno pa v Trstu, naj okrepijo oborožen boj za sodelovanje s slovenskimi enotami in končno "sklene vzpostaviti odnose s slovenskim in hrvaškim odborom narodne osvoboditve za vzajemno podporo in za koordinacijo borbe, ki ima iste smotre". Leo Valiani (Tutte è estrąde conduconò a Roma, Firenza 1947, str. 193)imenuje to resolucijo "prvi akt CLN z mednarodno veljavo", Catalano (Storia del CLNAI, Bari 1956, str. 129) pa, da ne vsebuje še nobenega konkretnega predloga in sodi še v "prvo fazo splošnega navezovanja stikov z jugoslovanskim odporom, v katerih prevladuje, kot se zdi, že-

lje po poudarjanju italijanske udeležbe v osvobodilnem boju."

Predlog CLN za sestanek s predstavniki jugoslovanskega osvobodilnega gibanja sta prinesla delegata CK KPI, ko sta prišla na že obravnavani sestanek s predstavnikom CK KPS. Med drugim sta tudi sporočila, da ima "CLN namen, izdati nekako adreso narodom Jugoslavije, NOVJ in tov. Titu" in izrazila željo, da bi tudi maršal Tito naslovil posebno adreso na italijanske partizane. Delegatoma je bilo nato rečeno, da bi bilo treba dopovedati CLN, "da v tako adreso spada tudi priznanje upravičenosti sklepov II. zasedanja AVNOJ o priključitvi Slovenskega Primorja." (Poročilo Poverjeništva CK KPS za Primorsko in Gorenjsko 11.4. 1944 v A CK ZKS).

Adresa CLN, ki sta jo napovedovala delegata CK KPI, je bila sprejeta že 27. marca 1944. Najprej ugotavlja skladnost ciljev osvobodilnega boja obeh narodov, nato se sklicuje na tradicijo italijanskega preporoda, v katerem sta Mazzini in Cavour priznala pomembnost jugoslovanskega gibanja za bodočo Evropo in na Rimski pakt iz leta 1918, v katerem se priznava potreba skupnega boja obeh narodov za popolno osvobojenje. Dalje ugotavlja škodljive posledice fašistične napadalne in raznarodovalne politike in zahteva njih korenito odstranitev. "Obeta si takojšnji tesnejši dogovor z Osvobodilno vlado generala Tita v cilju potrebnega vzporejanja vojaških akcij za dosego skupnih ciljev" in "pričakuje končno, da bo odslej naprej med obema narodoma stvaren in intimen sporazum, ki bo ustvarjal obojestransko dolžnost pojačati vojno proti skupnim sovražnikom, obenem pa pripravil osnove trajnega sporazuma po nastopu miru ..." (Prevod originala, priložen poročilu dr- Antona Vratuše 23. maja 1944 v A CK ZKS).

Ta adresa je bila nekaka delovna osnova za nadaljnje razgovore. Zaradi težav, ki so jih v tistem času predstavljala ilegalna potovanja, ni bilo mogoče organizirati širšega sestanka med predstavniki CLN in AVNOJ oziroma SNOS. Pač pa se je dogovarjanje konkretiziralo z udeležbo dr. Antona Vratuše na seji dne 8. junija 1944, na kateri je poročal o razvoju jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in poudaril, da je sodelovanje med obema gibanjema potrebno, da pa mora biti izhodišče nujno v priznanju dejanskega položaja, to je popolne narodne enotnosti, ki si jo je slovenski narod priboril v triletnem boju. V debati so bili pretreseni stvarni jugoslovanski predlogi v političnih, organizacijskih in vojaških ukrepih, da se okrepi sodelovanje, zlasti v mešanih krajih. Sprejeti so bili sklepi, da se bo izvajala najširša obojestranska popularizacija obeh narodnoosvobodilnih gibanj in njunega boja ter obširna protišovinistična propaganda v cseh množičnih organizacijah, posebno v obrobnih predelih, da bo CLN takoj napisal proglas italijanskemu narodu, posebej pa italijanskemu prebivalstvu v obrobnih mestih in predelih, v katerem ga bo pozval, naj sledi zgledu slovenskega naroda in opere zlo, ki sta mu ga prizadejala italijanski imperializem in fašizem, da bo CLN poslal okrožnico vsem svojim obmejnim organizacijam, naj se čimprej povežejo s tovrstnimi slovenskimi organi itd. (Poročilo dr. Antona Vratuše 11. junija 1944 v A CK ZKS).

Na osnovi teh sklepov se je CLN najprej lotil pisanja dogovorjenega proglasa italijanskemu narodu. Izdal ga je 1D. junija 1944 in v njem omenja kršitve pravice narodov do samoodločbe, pravi, da je prezgodaj, da bi načenjali razprave o teritorialnih vprašanjih, ker bo to rešeno po vojni na osnovi narodnostnega načela in samoodločbe in poziva italijansko prebivalstvo obmejnih krajev, naj ustanavlja odbore

narodne osvoboditve ter sodeluje pri ustanavljanju mešanih slovensko in hrvatsko-italijanskih odborov, naj se vključuje v italijanske oddelke, ki bijejo pod poveljstvom maršala Tita skupni boj in naj preide k sabotaži in oboroženem odporu proti okupatorju. (Prevod originala, priložen poročilu dr. Antona Vratuše 11. 6. 1944 v A CK ZKS).

Proglas je bil poslan raznim CLN v Julijski Krajini, da bi poskrbeli za njegovo razširjanje, spremljalo pa ga je pismo, ki je poudarilo, da je bil sestavljen s sodelovanjem vseh strank, odobren po poglobljenem proučevanju vprašanj in sprejet tudi s strani slovenskega delegata. Pismo je tudi zahtevalo, naj prizadeti CLN skušajo popraviti napake, ki so se pokazale v njihovem dotedanjem ravnanju in naj sledijo politiki, ki jo narekuje proglas ter vsebovalo podrobna navodila za organizacijsko povezavo med krajevnimi organizacijami osvobodilnih gibanj obeh narodov (Catalano, c.d. str. 196 - 197).

Proglas ni bil razširjen edinole v Trstu, kjer ga je tamkajšnji CLN, ki je bil v tem času komaj v formiranju (člane prvega CLN v Trstu so Nemci aretirali že jeseni 1943), nadomestil z drugim, bolj nacionalistično obarvanim. Na proglas pa so reagirale tudi tržaške organizacije posameznih strank. Tako je organizacija demokristjanske stranke poslala pismo 14. junija 1944 CLNAI, v katerem med drugim zahteva nedotakljivost rapallskih meja in nastopa prpti načelu samoodločbe za prebivalstvo Julijske Krajine, češ da bi se "tujerodci" tega področja gotovo odločili za Italijo, ko bi ne bilo dvajset let fašističnega zatiranja, ki zdaj onemogoča "točen izraz ljudske volje". Podobno stališče je zavzela tudi organizacija akcijske stranke, ki je med drugim hotela nadomestiti pravico narodov do samoodločbe" z "manjšinskimi" pravicami, češ da vprašanje samoodločbe sploh ne pride v poštev.

Kljub temu pa je bil proglas CLNAI potrjen na sestanku predstavnikov CLN Treh Benečij v Padovi konec junija 1944, kjer je sam predstavnik CLNAI dr. Pizzoni "pojasnil smisel proglasa in nakazal pot v delikatnih italijansko-slovenskih odnosih". (Sodba v Lucci, str. 52). V proglas so vnesli le majhno spremembo glede vključevanja Italijanov Julijske Benečije v partizanske vrste. (Poročilo dr. Antona Vratuše, 8. julija 1944. v A CK ZKS.)

Ker pa so bile glavne tržaške rezerve na prvotni proglas CLNAI očitno postavljene šele pozneje, se je pokazala potreba po novem - širšem sestanku. Ta je bil šele 16. julija 1944 v hiši industrijalca Falcka v Milanu in so se ga kot predstavniki tržaškega CLN udeležili don Marzari za demokristjane, Giuliano Gaeta za akcioniste in Luigi Frausin za komuniste. Na njem je dr. Anton Vratuša podal poročilo o graditvi demokratične ljudske oblasti v Jugoslaviji, njenem stalnem utrjevanju in mobiliziranju vseh živih in gmotnih sil za osvobodilni boj in obnovo domovine. Posebni del poročila je posvetil pretresu italijansko-slovenskega sodelovanja in predložil predlog za dogovor med Pokrajinskim odborom OF za Slovensko Primorje in CLNAI ter za resolucijo CLNAI glede 30.000 Slovencev in Hrvatov, ki so jih zavezniške vojaške oblasti še vedno držale v južni Italiji. Kljub težavam, ki so jih povzročali tržaški italijanski delegati je bil na sestanku dosežen sporazum o podrobnostih sodelovanja med protifašističnimi organizacijami obeh narodnosti v narodnostno mešanih krajih. Ob tej priliki je CLNAI izdal protest proti zadrževanju 30.000 Primorskih Slovencev in Hrvatov, bivših italijanskih vojakov v južni Italiji, v vojašnicah ali zavezniških ujetniških taboriščih. CLNAI se zavzema za njihovo vključitev v Narodno osvobodilno vojsko Jugoslavije in "zato poziva osrednje CLN v Rimu, naj nujno posreduje pri pristojnih oblasteh, da bi se končal ta nedopusten položaj."

V dneh od 16. do 19. julija obravnavani in končno sprejeti dogovor se je začel takoj izvajati. Toda zaradi nekaterih formalnih vprašanj (vprašanje pooblastil, nadalje ali se naj sklene z IOOF, ali s POOF za Slovensko Primorje itd.) je bil v nekoliko drugačni obliki podpisan šele 4.septembra 1944 v Milanu.

Politični uvod je namreč nadomestila posebna izjava CLNAI, ki jo je podpisal sam predsednik dr. Pizzoni (Pietro Longhi) in je naslovljena na Osvobodilno Fronto Slovenskega naroda. V njej CLNAI predvsem poudarja skladnost ciljev osvobodilnega boja obeh narodov, pozdravlja borbeno enotnost ljudskih množic obeh narodnosti, predvsem v obmejnih in narodnostno mešanih ozemljih, izjavlja, da hoče okrepiti in poglobiti sodelovanje s slovenskim osvobodilnim gibanjem, sodi, da je škodljiva in neumestna vsaka razprava o dokončni razmejitvi in državni pripadnosti narodnostno mešanih predelov, kar bo v skladu s samoodločbo narodov storjeno šele po osvoboditvi, "najslovesnejše izjavlja, da priznava in da hoče braniti enotnost in narodno neodvisnost slovenskega naroda in vseh jugoslovanskih narodov, ki sta priborjeni v junaški narodnoosvobodilni borbi in končno soglaša z izjavami delegata OF, "da ta boj ustvarja potrebne pogoje za prijateljsko rešitev odnosov med obema narodoma".

Dogovor v osnovah določa, da bosta OF in CLNAI nastopala proti šovinističnim in imperjalističnim težnjam, razkrinkovala zločinsko razdiralno politiko okupatorja in njegovih hlapcev, v največji meri popularizirala narodno osvobodilni boj sosednega naroda, si dajala medsebojno organizacijsko in tehnično pomoč ter upoštevala izkušnje triletnega boja slovenskega in vseh jugoslovanskih narodov, prvih izkušenj partizanskega gibanja v Italiji ter lokalnih posebnosti v obmejnih in narodnostno mešanih predelih in ustvarila take organizacijske oblike, ki dovoljujejo čim širšo mobiliza-

cijo množic obeh narodnosti,posebno pa mobilizacijo v partizanske enote.

Konkretno pa določa,da"v narodnostno mešanih krajih ostanejo narodno-osvobodilne organizacije obeh narodnosti", ki se naj "spremene v množične organizacije na teritorijalni osnovi,na osnovi poklicev,šol itd.",da se naj v obratih in med delavstvom izven tovarn ustanovijo odbori Delavske enotnosti - Comitati di Unità operaria (ODE - CUO),ki naj zajamejo vse delavstvo brez ozira na narodnostne,ideološke in politične razlike in ga vodijo v neizprosen osvobodilni boj, da po dva predstavnika lokalnega ali okrožnega odbora OF,CLN in Delavske enotnosti tvorijo skupni Koordinacijski antifašistični odbor - Comitato antifascista di Coordinamento (KAO-CAC)",ki vzporejajo skupno akcijo v vsakem narodnostno mešanem kraju,da si je treba prizadevati,da dobe ti organi značaj "ljudske oblasti in jo lahko ob osvoboditvi tudi dejansko prevzamejo in izvajajo",da koordinacijski antifašistični odbor za Trst začne takoj z izdajo lastnega organa "Borba - Lotta" v slovenskem in italijanskem,ali po potrebi še kakšnem drugem jeziku.(Prepis izjave in dogovora v A CK ZKS.)

Sporazumevanje s "Korpusom prostovoljcev svobode" (CVL)

- Enako kot se je najvišji politični organ italijanskega osvobodilnega gibanja zavzel za sodelovanje z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in njegovimi organizacijami na narodnostno mešanih področjih in dosegel s predstavniki slovenskega osvobodilnega gibanja tudi dogovor o načelnih osnovah in konkretnih oblikah tega sodelovanja,tako je tudi najvišji vojaški organ italijanske resistence - Glavno poveljstvo Corpo dei Volontari della Libertà za okupirano Italijo,ki se je ustanovilo malo pred tem, "z zadovoljstvom vzel na znanje" sporazuma med garibaldinskim

poveljstvom in štabom IX.Korpusa ter med Briško-Beneškim odredom in Brigado Garibaldi Friuli,ju odobril in sprejel načela,na katerih slonita oba sporazuma,kot osnovo za vse morebitne nadaljnje sporazume med enotami NOBJ in enotami CVL.(Izvirnik v AMNO). (198/201)

Oba sporazuma je predložilo CVL garibaldinsko poveljstvo v nekoliko spremenjeni obliki.Iz konteksta sporazuma med KPS in KPI od 4.aprila 1944 je vzelo tekst pod naslovom "III.Ukrepi vojaškega značaja" in ga predložilo CVL kot sporazum med garibaldinskim poveljstvom in štabom IX.Korpusa.Na osnovi tega teksta sta štab Briško-Beneškega odreda (Franc Črnugelj - Zorko) in štab Brigade Garibaldi Friuli (Mario Lizzero - Lima) sklenila sporazum o medsebojnem sodelovanju.

Sporazum o sodelovanju med Briško - Beneškim odredom in Brigado Garibaldi - Friuli,se glede namena sodelovanja sklicuje na nujno potrebno utrditev bratskega sodelovanja v duhu sporazuma med CK KPI in CK KPS od 4.aprila 1944,nato pa določa oblike sodelovanja,pri čemer ustanavlja Mešani operativni štab za Brda in Benečijo,ki se sestane redno vsak teden ali pa izredno na željo enega ali drugega štaba,ki ga sestavljajo komandant in politični komisar Briško-Beneškega odreda ter komandant in politični komisar Bataljona "Mazzini".Končno sporazum določa še podrobnosti,tako glede izvajanja mešanih in kombiniranih akcij,rekvizicij in zaplemb,političnega dela,obveščevalne službe in obojestranskega prehoda partizanov v edinice,ki odgovarjajo njihovi narodnosti .(Izvirnik v AMNO.)

Ko je garibaldinsko poveljstvo predložilo sporazum v potrditev CVL,mu je razširilo uvod,ki govori o namenu sodelovanja,tako da je sklicevanje na sporazum med KPS in KPI od 4.aprila 1944 nadomeščeno z dobesednim navajanjem uvodnih

načelnih točk tega sporazuma. (Izvirnik v italijanskem jeziku v AMNO.) "Zanimivo je, da vojaško poveljstvo ni imelo nobenih pomislekov proti načelnemu političnemu delu tega dogovora." (Poročilo dr. Antona Vratuše 23. julija 1944 v A CK ZKS.) Iz vsega tega se jasno vidi, da je bil aprilski dogovor med KPI in KPS učinkovita osnova za nadaljni razvoj sodelovanja med slovenskim in italijanskim protifašističnim gibanjem.

Ob potrditvi teh sporazumov je Glavno poveljstvo CVL za zasedeno Italijo poslalo tudi pozdravno brzojavko Maršalu Titu, priznalo dr. Antona Vratušo za predstavnika Glavnega štaba NOV in POS pri Glavnem poveljstvu CVL za zasedeno Italijo in sklenilo, da bo v okviru možnosti imenovalo tudi svojega predstavnika pri Glavnemu štabu NOV in POS.

Tako je bilo sodelovanje na terenu iz konkretnih potreb oboroženega boja proti fašizmu potrjeno in vzpodbujano s strani najvišjih organov italijanskega odporniškega gibanja, ki so v času nemške okupacije in Mussolinijeve "socijalne republike" predstavljali kontinuiteto legalne vlade v okupiranem delu dežele. Obenem so ti organi potrdili ono težnjo po nacionalni neodvisnosti in enotnosti, ki je bila eden izmed postulatov osvobodilnega boja slovenskega naroda. To je bila ena izmed glavnih osnov, na katerih je bilo mogoče uresničiti sodelovanje med jugoslovanskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem.

Ustanovitev in delo "Koordinacijskega antifašističnega odbora za Trst" (CAO) - Koordinacijski antifašistični odbori, ki jih omenja že resolucija CLNAI 1o.junija 1944 in katerih ustanovitev je bila dokončno sklenjena med julijskimi razgovori v Milanu, naj bi dali organizacijske oblike za najširšo mobilizacijo protifašističnih sil obeh narodnosti in zajeli kar najširše plasti prebivalstva. Kjer je sloven-

sko osvobodilno gibanje prihajalo v stik z italijanskim prebivalstvom je že zelo zgodaj zaslediti njegovo prizadevanje, da bi tudi med tem nastalo čim širše protifašistično gibanje in se povezalo z njim v skupnem boju.Koordinacijski komiteji med obema komunističnima partijama so bili samo del tega prizadevanja in se že hkrati z njihovo ustanovitvijo javlja tudi misel o ustanovitvi protifašističnih odborov obeh narodnosti,dobi pa konkretno obliko in potrditev v aprilskem sporazumu med CK KPI in CK KPS.Sporazumi s CLNAI so torej pomenili potrditev linije,ki se je že uveljavljala leto dni.

V Trstu je ustanavljanje koordinacijskega antifašističnega odbora naletelo na mnoge ovire.Prvi tržaški CLN,ki se je ustanovil po padcu fašizma (njegovi člani so bili Gabriele Foschiati za akcijsko,Edmondo Puecher za socialistično, Ferdinando Gandusio za liberalno,Zeffirino Pisoni za komunistično in Giovanni Tanasco za demokristjansko stranko) ni storil nič bistvenega,pa tudi kmalu so ga Nemci zaprli. S tem je delo protifašističnih italijanskih strank z izjemo KPI praktično zamrlo,nekatere med njimi (največ akcionistične) pa so se izživljale z občasnim izdajanjem letakov o pripadnosti Trsta,Istre in vse Julijske Krajine Italiji.Predstavniki teh strank so se v Italiji povezovali v odbore Fronte,Nazionale d'Azione in pozneje Fronte di Liberazione Nazionale,ki je bila prva oblika povezovanja italijanskih protifašističnih strank,in katere začetke je zasledil v jeseni 1942 leta.Toda razmere v Trstu konec februarja 1944,ko je plenarna seja koordinacijskega komiteja KPI in KPS razpravljala o nujnosti ustanovitve koordinacijskega antifašističnega odbora,so bile takšne,da so predstavniki KPI izjavili,da odbor FLN še ne obstoja in da imajo stike le z republikanci in enim socialistom.(Poroč.Ant.Veluščka iz Trsta,18.februarja v Arhivu Centralnega komiteja ZKS.) Zamisel skupnega koordi-

nacijskega antifašističnega odbora je naletela na nerazumevanje tudi pri delu slovenskega prebivalstva, zlasti pri nekaterih člani okrožnega odbora OF, ki so bili nekdaj člani Narodnega sveta in zdaj izražali pomislek, da Italijani niso iskreni in da še ni čas za ustanovitev takega organa. Toda predstavniki KPS so se vtrajno trudili, da bi premagali takšne in podobne predsodke.

Prizadevanje za ustanovitev koordinacijskega antifašističnega odbora v Trstu je nato za nekaj časa zamrlo, ker se tudi kordinacijski komitet KPI in KPS ni sestal do konca aprila 1944. Postavilo se je zopet - in to pot mnogo bolj konkretno - po aprilskem sporazumu med CK KPI in CK KPS in ko je tržaška organizacija KPI zamenjala svoja delegata v koordinacijskem komiteju. 30.maja 1944 je bil sestanek novega koordinacijskega komiteja KPI in KPS v Trstu (sestavljali so ga Franc Štoka - Rado in Franc Segulin - Maksim za KPS ter Vincenzo Gigante - Ugo in Ermanno Solieri - Marino za KPI), ki je sprejel tudi sklep:"Vzpostavi se koordinacijski odbor med obema osvobodilnima gibanjema, tj. OF in CLN, čim bo slednji formiran. Tovariši Italijani vodijo razgovore z raznimi predstavniki strank in upajo, da jim bo uspelo formirati njih okrožni odbor CLN." (Poročilo OK KPS Trst, 1.junija 1944. v arhivu CK ZKS.)

Tržaški CLN se je ustanovil nato junija 1944, morda v nemajhni meri po grožnji CLNAI, da bo poslal v obmejne kraje poštene italijanske protifašiste, da tam osnujejo svoj osvobodilni odbor in sodelujejo s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Tako proglas CLNAI od 1o. junija 1944 vsebuje ostro kritiko stališča tržaških strank, ko govori, da del Italijanov"ne vidi jasno stvarnega položaja in goji še vedno nerazumevanje in nezaupanje do slovanskih narodov" Razumljivo je, da tržaški CLN tega proglasa ni hotel razši-

riti in je raje izdal drugega,ki je odgovarjal njegovemu okusu.

Po težavnem formiranju tržaškega CLN in milanskih razgovorih in sklepih 16. - 19.julija 1944,ko je bil tržaški CLN direktno nagnan k sodelovanju s slovenskim osvobodilnim gibanjem,se je končno začelo ustanavljanje tržaškega koordinacijskega antifašističnega odbora.

Pogoji za konstruktivno delo koordinacijskega antifašističnega odbora v Trstu so bili izredno težki spričo položaja, v katerem se je nahajalo Slovensko Primorje po ustanovitvi Operacijske cone "Jadransko Primorje" in pa zaradi posebnega stališča predstavnikov tržaških meščanskih strank.

Nemška okupacijska politika v operacijski coni "Jadransko Primorje" je bila že od začetka usmerjena v čim večje razcepljanje slovenskega in italijanskega prebivalstva,kar se je kazalo tudi v nekaterih njenih ukrepih (postavljanje slovenskih županov, odpiranje slovenskih šol,dopuščanje slovenskih časopisov itd.) in favoriziranju nekaterih slovenskih reakcionarnih elementov (domobranstva,četnikov itd.).Kot je spomladi 1944 reagirala na začetke organizirane borbene enotnosti med Slovenci in Italijani z divjaškim nasiljem (obešenje talcev v ulici Ghega v Trstu, ustrelitev talcev na Opčinah maja 1944 itd.) tako se je poleti 1944, ko je šlo za vključitev z nacionalizmom obremenjenih italijanskih strank v protifašistično fronto,posluževala okrepljenega razpihovanja šovinističnih strasti med Italijani,pri čemer se je rada posluževala slovenskih reakcionarnih elementov (razširjanje laži o sporazumu med Nemci in slovenskimi komunisti 4.julija 1944 in ustanavljanje SNAPRA,razstrelitev spomenika padlim italijanskim vojakom iz prve svetovne vojne v goriškem parku v noči med 11.in 12.avgustom 1944).

Druga težava je bila v tem,da so bile tržaške meščanske stranke subjektivno mnogo preveč prepojene z nacionalistično miselnostjo,objektivno pa so izražale težnje in interese,ki so prihajali navzkriž z osnovnimi smotri osvobodilnega boja,kot jih je razumelo tudi italijansko odporniško gibanje,ki pa so se pod vplivom bolj razvitega in doslednega protifašističnega gibanja v Trstu postavljali mnogo bolj odločno.Zaradi tega tržaški CLN ni ostal na liniji,ki jo je nakazal CLNAI kot osnovo za protifašistično delovanje v Trstu.Tako je v Trstu pod pritiskom revolucionarnega poleta množic prišlo do prave družbene diferencijacije,pri kateri se je CLN sam izločil iz protifašističnega boja.

Koordinacijski antifašistični odbor v Trstu se je ustanovil po milanskih razgovorih (16. - 19.7.1944) in stališče CLNAI je bilo prav verjetno glavni razlog,da so se meščanske stranke,zbrane v CLN,sploh odločile za sodelovanje.Njegovih sej so se udeleževali dr.Ivko Pustišek - Imro in Anton Velušček - Matevž (Simon) za OF,Franc Štoka - Rado in Ermanno Solieri - Marino za Delavsko enotnost ter Luigi Frausin - Franz in Umberto Felluga za CLN ("Trieste nella lotta per la democrazia",str.46).Prva seja je bila 6.avgusta 1944, ki je bila bolj informativnega značaja , sklenjeno je bilo,da se sestavi proglas,ki bo sporočil prebivalstvu Julijske Krajine ustanovitev koordinacijskega antifašističnega odbora.Že pri tem so nastala prva nesoglasja: zahteva CLN naj bo proglas naslovljen prebivalstvu Julijske krajine,je vsebovala še obširnejšo zahtevo, naj velja kompetenca koordinacijskega antifašističnega odbora za vso Julijsko krajino.To je bilo v očitnem nasprotju z milanskimi dogovori,ki določajo,da naj bo pristojnost koordinacijskih antifašističnih odborov omejena na posamezne narodnostno me-

šane kraje ali okrožja. (Poročilo dr. Antona Vratuše, 18. avgusta 1944 v arhivu CK ZKS; Pαlαdin, La lotta, Claudestina di Trieste, str. 46.)

Ta zahteva se je še jasneje pojavila na drugi seji 16. avgusta 1944, ki sta se je udeležila tudi dr. Anton Vratuša in Anton Velušček, in na kateri je bila glavna točka dnevnega reda pretres najznačilnejših pojavov imperjalizma v vrstah italijanskih antifašistov, tolčenje tega pojava kot orožja v rokah naše modre garde in posebej še tržaške inteligence in protestiranje proti takemu početju." (Poročilo dr. Antona Vratuše, 18.8.1944. v arhivu CK ZKS.) Šlo je namreč za letak "Apel Istranom" (brošuri "Svobodni Trst" je akcijska stranka takoj odrekla očetovstvo), ki so ga izdali pristaši akcijske stranke ob odstranitvi Saurovega spomenika v Kopru in je proglašal, da je italijanski element v Istri oborožen tako od nemških kot jugoslovanskih napadalcev. Po daljšem prerekanju je bilo sklenjeno, da bo v prvi številki skupnega glasila "Borba - La lotta" izšel članek, "ki bo obravnaval istrsko vprašanje v taki luči, kakor ga mora obravnavati italijanski antifašist, če hoče skupno z jugoslovanskimi narodi v borbo nad okupatorja." (Poročilo dr. Antona Vratuše, 21.8.1944 v arhivu CK ZKS; Pαlαdin, cit.delo, str. 46.)

Tretja seja je bila 23. avgusta 1944 in je razpravljala predvsem o preskrbi istrskih obalnih mest s kmetijskimi pridelki. Enote slovenske osvobodilne vojske so namreč tudi tam izvajale bojkot okupatorjeve preskrbe, proti čemur so protestirali pristaši meščanskih strank v CLN (Polodin, cit. delo, str. 46 - 57.)

Tako vse tri seje tržaškega koordinacijskega antifašističnega odbora niso prinesle nobenih konkretnih sklepov gle-

de protifašističnega boja. Prav tako pa tudi ni bilo več nadaljnih sej. Prvega septembra 1944 je namreč policija aretirala Luigija Frausina, ki je bil predstavnik KPI v tržaškem CLN in predstavnik CLN v Koordinacijskem antifašističnem odboru za Trst. Sej tako imenovanega "tretjega tržaškega CLN" so se udeleževali Don Marzari in Paolo Reti za demokristjane, Antonio Selem za liberalce, Pierro Robba in L. Olivi za socialiste, Ercole Miani in Poladin za akcioniste, medtem, ko je Pino Gustincich, ki ga je KPI delegirala kot svojega predstavnika v CLN prisostvoval samo šestim sejam (Poladin, cit. delo, str. 46 do 57.)

Taka pot tržaškega CLN ni bila brez zveze s splošnimi razmerami v svetu, ki so bile takšne, da je bilo pričakovati skorajšnji konec vojne. Očitno se je tržaškim meščanskim strankam v njihovi trenutni oceni položaja zdelo sodelovanje z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem odveč in so se za rešitev svojih koristi rajši uprle na upanje na skorajšnji prihod angloameriških čet. Namesto poročil o uspešnem sodelovanju v koordinacijskem antifašističnem odboru so romali k CLNAI pozivi naj zahteva od rimske vlade in zaveznikov anglo-ameriško okupacijo vse Julijske krajine. (Poladin, cit. delo, str. 57. do 59.)

Ko pa so se v pozni jeseni razblinili upi v skorajšnji prihod angloameriških čet, so štiri meščanske stranke v tržaškem CLN sklenile posebno pogodbo, ki že v uvodu izključuje od dogovora KPI in poudarja, da je "pripadnost Julijske krajine k Italiji kot problem načelno že rešena" ob koncu prve svetovne vojne.

Prekinitev sodelovanja v koordinacijskem antifašističnem odboru ob aretaciji predstavnika KPI v tržaškem CLN, ki je tudi vzdrževal zveze med CLN in slovenskim osvobodilnim

gibanjem,izključitev KPI iz tako imenovanega "tretjega tržaškega CLN",nadomestitev gesla protifašističnega boja s pozivi naj anglo-ameriška vojska zasedê vso Julijsko Krajino in končno pakt štirih meščanskih strank CLN brez KPI, to so zunanje etape odstopanja tržaškega CLN od linije,ki jo je nakazal CLNAI in s tem tudi od vsakega protifašističnega udejstvovanja.

Vključitev Divizije "Garibaldi - Natisone" v operacijski sestav IX.Korpusa - Sporazum med Briško-Beneškim odredom in Brigado Garibaldi - Friuli je rodil lepe uspehe.Mešani operativni štab je začel takoj z delom in že 22.maja je politični komisar Bataljona "Mazini" poročal štabu svoje brigade o skupni obrambi s slovenskimi partizani med nemško ofenzivno akcijo v Goriških brdih,politkomisar Briško - Beneškega odreda pa,ja da je "kombinirani nastop slovenskih in italijanskih edinic proti sovražni ofenzivi v Brdih pokazal prve sledove sodelovanja".Obe enoti sta napravili več skupnih akcij,sodelovanje pa se ni omejilo na zgolj vojaško področje,ampak se je vse bolj širilo tudi na druga področja (propaganda za volitve,posojilo,vojno dopisništvo, gospodarske komisije itd.).

Mešani operacijski štab se je sestajal redno do avgusta 1944,ko se je ustanovila Divizija Garibaldi - Natisone,v katero sta se vključili Brigada Garibaldi - Friuli in Brigada Garibaldi - Natisone. Slednja je nastala zgodaj spomladi 1944 in so jo sprva hoteli imenovati po reki Soči ("Isonzo") ali mestu Gorici ("Gorizia"),a je temu nasprotoval štab Briško - Beneškega odreda.Divizija pa ni dolgo obstajala,kajti že 17.septembra 1944 je prišlo do ustanovitve divizije Garibaldi - Osoppo "Friuli" po načelih CLNAI in CLV, po katerih sta se v divizijo vključili dve garibaldinski in

ena osopovska brigada. Enotno poveljstvo divizije so sestavljali komandant garibaldinec Fantini Mario - Sasso, namestnik komandanta osopovec Cencig-Mario, politkomisar garibaldinec Giovanni Padovan - Vanni, namestnik politkomisarja osopovec Berzanti - Paolo in načelnik štaba Carlino. Od 12.septembra dalje je bil namestnik komandanta divizije in komandant osopovske brigade De Gregori - Bela, ki je bil član akcionistične stranke, hud nasprotnik Slovencev, kar je razvidno tudi iz njegovega dopisa CLN "O slovenskem vprašanju". in hud nasprotnik komunistov. Njegova nestrpnost je precej pripomogla k povečanju trenj in nasprotij med osopovci in garibaldinci, ki so nastala predvsem zaradi različnega pojmovanja boja proti okupatorju. Osopovsko vodstvo je bilo proti bojkotu vsega okupatorjevega (zlasti preskrbe civilnega prebivalstva)in na splošni liniji "čakanja".

Sovražna ofenziva v Zahodni Benečiji konec decembra 1944 je divizijo hudo prizadela. Osopovska in ena garibaldinska brigada sta bili precej razbiti. Štab divizije se je s prvo garibaldinsko brigado in z ostankom osopovske brigade umaknil v Goriška Brda. Tam je v pogajanjih, ki so se začela že nekoliko pred sovražno ofenzivo, a se zaradi osopovskega dela divizije niso konkretizirala, sklenil vključiti se v operacijski sestav IX. Korpusa NOV in POJ. Poleg vojaških razlogov, ki so jih rezultati sovražne ofenzive samo še okrepili je na sklep garibaldinskega dela štaba divizije vplivala predvsem praksa razoroževanja partizanov, ki so jo uvedli anglo-ameriški zavezniki v Italiji. Nacionalistično in šovinistično usmerjeni osopovski del štaba divizije je temu sklepu nasprotoval in s svojo brigado, ki se je počasi spet zbirala že petega oktobra 1944 izstopil iz divizije.

Vojaška korist sklepa garibaldinskega dela štaba divizije se je pokazala pozimi 1944/45. Divizija - zdaj zopet z

naslovom "Garibaldi - Natisone" je namreč s svojimi tremi brigadami (156. B.Buzzi, 157. G.Picceli in 158. A.Gramusci) odšla prezimovat onstran Soče na razmeroma varno področje (24.decembra 1944 je prekoračila Sočo in 6. januarja 1945 prišla na Šentviškogorsko planoto), medtem, ko je italijanska partizanska vojska na sploh v tem času doživljala resno krizo. Pod operativnim vodstvom IX. korpusa se je divizija vojaško organizirala, zvedla redne vojaške vaje, ustanovila odseke pri štabu divizije itd.). Marca 1945 se je v njo vključila še Brigatta Triestina d'assalto, v sovražni ofenzivi konec marca in v začetku aprila 1945 se je iz sovražnega obroča prebila na Banjško planoto, od tod je odšla na področje VII. Korpusa NOV in POJ, kjer se je vključila v njo garibaldinska brigada "Fontanot", ki se je ustanovila 17.decembra 1944 na Suhorju in bila sestavljena iz borcev, ki jih je IX. Korpus septembra 1944 poslal na centralno slovensko osvobojeno ozemlje. Od 7. do 9. maja je divizija sodelovala v osvobajanju Ljubljane, nato pa 17.maja odšla v Trst, kjer se je razšla.

Sodelovanje slovenskih in doslednih italijanskih protifašistov v Trstu - S tem, da so štiri tržaške - po lastni označbi "nacionalne - meščanske stranke v CLN zapustile koordinacijski antifašistični odbor, slovensko-italijansko protifašistično sodelovanje nikakor ni bilo neprekinjeno, ne v bistvu okrnjeno. Izločili so se samo elementi, ki jim v bistvu ni bilo do protifašističnega boja in ki tudi niso znali slediti splošnim načelom italijanskega odporniškega gibanja. Ostalo je sodelovanje med obema delavskima strankama - Komunistično partijo Slovenije in Komunistično partijo Italije, še krepkeje pa se je razvila skupna delavska protifašistična organizacija - Delavska enotnost. Odbori delavske enotnosti so povezovali delavstvo obeh narodnosti in bili ena izmed oblik,

v katerih se je ustvarjala ona borbena enotnost delovnega ljudstva obeh narodnosti, ki so jo tržaške "nacionalne" stranke v CLN bojkotirale in jo skušale z več letaki tudi razbijati.

Začetki Delavske enotnosti segajo daleč nazaj v leto 1942, zlasti v pomladi 1943. Ker pa je organizacijsko in politično delo v prvih odborih Delavske enotnosti slonelo predvsem na ramenih slovenskih aktivistov, je njih delo kmalu zamrlo, ko je bil spomladi in poleti 1943 aretiran skoraj ves aktiv KPS in OF. Vprašanje obnovitve množične delavske organizacije v Trstu se je rešilo šele na sestanku predstavnikov CK KPS in CK KPI v začetku aprila 1944 v Lokvah. Dogovor od 4. aprila 1944 določa med drugim, naj se v podjetjih in med proletariatom izven podjetji ustanavljajo množični "odbori delavskega bratstva v osvobodilnem boju, ki naj zajamejo vse delavstvo brez ozira na narodnostne, svetovno-nazorske in politične razlike ter ga vodijo "v neizprosnem osvobodilnem boju, zlasti z dejansko podporo partizanskih borcev in z mobilizacijo v partizane v zavesti, da pripada v tem boju proletariatu avantgardna vloga". Sklenjeno je bilo, da bosta obe partijski organizaciji v Trstu poslali v okrožni odbor"Delavskega bratstva"po enega predstavnika in sicer člana partijskega koordinacijskega komiteja in da bo okrožni odbor pričel takoj izdajati lastno glasilo "Bratstvo - Fratellanza", ki bo pisan v italijanščini in slovenščini, "po potrebi pa tudi v kakem drugem jeziku".(Izvirnik v arhivu CK ZKS.) Sporazum med OF in CLNAI (sklenjen sredi junija, podpisan 4. septembra 1944, je v svoji četrti točki vseboval skoraj dobesedno ponovitev ustreznega besedila dogovora med CK KPS in CK KPI in določil, da bosta po dva predstavnika krajevnega ali okrožnega odbora Delavske enotnosti vključena v koordinacijske antifašistične odbore. Na predlog s slovenske strani je bilo tudi spremenjeno ime organizacije iz "Delavsko bratstvo" v "Delavsko enotnost".

Medtem pa se je na terenu, to je v Trstu, Delavska enotnost že precej razmahnila. Obnovila se je v maju, ko so "vsi partijski forumi, vsi člani KPS in vse množične organizacije dobile kot prvo nalogo organizacijo ODB v sodelovanju z italijansko partijsko organizacijo (poročilo dr. Antona Vratuše, 6.maja 1944 v arhivu CK ZKS). V tem mesecu je bil ustanovljen tudi okrožni odbor Delavske enotnosti, katerega sekretar je od Slovencev postal Franc Štoka - Rado, od Italijanov pa Ermanno Solieri - Marino. Odbor se je resno lotil dela in že v nekaj mesecih je bila Delavska enotnost močna protifašistična organizacija. Začel je takoj z izdajanjem lastnega glasila (prvo številko pod imenom "Bratstvo - Fratelanza", nadaljnje pa z naslovom "Unita"operaia" -"Delavska enotnost", ki se je tiskalo na Primorskem osvobojenem ozemlju v 1500 do 2000 izvodih. Na julijskem sestanku CLNAI v Milanu je lahko Franc Štoka že poročal, da je ustanovljenih 70 odborov in da je vzpostavljena vsa organizacijska mreža v tovarnah. Pod jesen 1944 je bila organizacijska izgradnja končana, saj je bilo v mestu sedem okrajnih odborov, 72 tovarniških odborov, ki so bili sestavljeni iz 6 do 10 oseb in več kot 200 tovarniških pododborov. Kljub jesenskemu in zimskemu vpadu osvobodilnega gibanja v Trstu zaradi številnih aretacij aktivistov je "Delavska enotnost" ostala do kraja prva množična organizacija italijanskih protifašistov v Trstu in osnova za nadaljnji razvoj skupnega protifašističnega boja tudi potem, ko so se tržaške "nacionalne stranke" umaknile iz boja.

Sodelovanje med slovenskim in italijanskim protifašističnim gibanjem je po prenehanju Koordinacijskega antifašističnega odbora in po številnih izgubah političnega kadra ob aretacijah pripeljala do združevanja italijanskih in slovenskih protifašističnih organizacij. Najprej so se začele združevati osnovne organizacije obeh komunističnih partij v Trstu,

o čemer je Branko Babič 28. oktobra 1944 poročal:"Velik korak naprej smo napravili z združitvijo obeh Partij v enotno partijsko organizacijo z enotno politično linijo. Sicer formalno še obstojata oba okrožna komiteja - slovenski in italijanski, kar je zaenkrat še nujno zaradi uspešnega razvoja partijskega dela med italijanskimi tovariši. Od spodaj smo pa izvedli že tudi organizacijsko enotnost. Formirali smo skupne okrajne komiteje iz italijanskih in slovenskih tovarišev in z njimi elimirali dvojnost organizacije. Istotako smo napravili seveda s celicami. Formireli smo skupne celice, ali pa tudi samo slovenske in italijanske, kakor je pač zahtevala konkretna situacija, odnosno delo na terenu. Vse celice so pod vodstvom enotnega okrajnega komiteja..." (Izvirnik v AMNO).

Popolna združitev pa se je izvedla pozimi 1944/1945 in o nji je Okrožni komite KPS za Trst v svojem poročilu 1o.januarja 1945 poročal, da je bilo to na eni strani popolno razumevanje in želja samih članov slovenske in italijanske partije, ki so stalno manifestirali potrebo skupnega masovnega dela v Delavski enotnosti, na drugi strani pa potreba skupnega dela po provali, ki je zadela obe partijski organizaciji v Trstu. (Izvirnik v AMNO).

V zgodnji pomladi 1945 je prišlo do razširitve italijanskih množičnih organizacij v Trstu. Tako je "Difessa della donna"spremenila ime v "Donna antifascista Italiana", "Fronte della gioventù" pa v "Gioventù antifascista Italiana". Skupno delo slovenskih in italijanskih antifašistk je vodil še naprej skupni koordinacijski odbor, ki sta ga vodili Margherita Zocchi-Viola in Angela Udovič - Mica. Medtem pa je za mladino obeh narodnosti bil v marcu 1945 osnovan celo skupni odbor, ki mu je predsedovala Marija Mermolja - Breda.

Medtem, ko je bil pretežni del tržaških Slovencev, ki niso bili v tovarnah, organiziran v Osvobodilni fronti sloven-

skega naroda pa so bili antifašistično usmerjeni Italijani izven tovarn organizirani v "Gibanje pristašev nove Jugoslavije", ki je izdajalo lastno glasilo "Bolletino".

Konec februarja ali v začetku marca 1945 je bil na sedežu Centralnega komiteja KPS sestanek, ki sta se ga udeležila tudi Lidija Šentjurc in predstavnik KPI. Razpravljal je predvsem o odnosih med slovenskimi in italijanskimi komunisti in o trenutnih nalogah. Kot poslednja naloga v tem času se je pojmovala izvedba splošne mobilizacije vseh živih in gmotnih sil za dokončno izbojevanje svobode. Ker je bilo za izvedbo tega izredno važno skupno delo in nastop slovenskih in italijanskih protifašistov, je Oblastni komitet KPS za Slovensko Primorje 5.marca 1945 dal okrožnemu komitetu KPS za Trst naslednje navodilo:

"OF, DE in če se le da CLN naj skličejo skupni plenum italijanskih in slovenskih antifašističnih organizacij v Trstu. Na tem skupnem plenumu je treba izvoliti <u>Izvršni komitet.</u> Skušajte dobiti na ta skupni plenum CLN. Če pa bo odklonil, izkoristite tako njegovo zadržanje za diferenciacijo v CLN in za razkrinkovanje pred masami. Linija sestanka plenuma mora biti poudarek na skupni borbi in ne na pripadnosti Trsta. Organizacijsko ostane še nadalje v Trstu najmočnejše in najvažnejše jedro DE. Masovne organizacije ohranjajo tudi v bodoče svoj samostojni nacionalni karakter. Stremimo k skupnemu vodstvu. Zato forsirajte čimveč skupnih konferenc slovenskih in italijanskih masovnih organizacij v raznih kombinacijah: v okrožnem, rajonskem, kvartnem in terenskem merilu. Pristopite k formiranju skupnih akcijskih komitejev za vodstvo skupnih akcij na terenu, kvartnih in rajonskih." (Izvirnik v AMNO.)

Že 7. aprila 1945 je Branko Babič poročal iz Trsta, da so za te dni že sklicali plenum vseh organizacij, kjer bo izbran Izvršni komite, ki bo izšel pred tržaško prebivalstvo s proglasom in se tako deklariral za politično predstavništvo vseh demokratičnih Tržačanov vseh narodnosti. (Izvirnik v AMNO.)

Plenum je bil v noči med 13. in 14. aprilom 1945 in so se ga udeležili predstavniki vseh protifašističnih organizacij v Trstu - Osvobodilne fronte, Delavske enotnosti, Komunistične partije, Slovenske protifašistične ženske zveze, Italijanske protifašistične žene, Zveze slovenske mladine, Italijanske antifašistične mladine in Demokratičnih neodvisnih. Bila sta navzoča tudi dva predstavnika tržaškega CLN. Po političnem referatu, ki ga je podal Rudi Uršič - Karel in referatu o borbi demokratičnega Trsta proti fašizmu, se je razvila zelo živa razprava, v kateri so govorniki soglašali z vsebino referatov, ki sta utemeljila potrebo ustanovitve skupnega političnega organa za mesto Trst. Delegata CLN pa sta se zelo redko oglašala in izjavljata, da nista pripravljena na tako temeljite stvari in da nimata pooblastila, da bi sprejela stališče referatov.

Že pred plenúmom so predstavniki CLN zahtevali, naj se "Guardia civica" prizna za njihovo borbeno formacijo, ki bi osvobodila Trst in ga čuvala pred"nevarnostjo" s katerekoli strani. Bilo je jasno, da protifašistično gibanje v Trstu pod vodstvom Mestnega komiteja KPS (tako se je od 9. aprila 1945 dalje imenoval bivši Okrožni komite KPS za Trst, ki je bil tudi zdaj neposredno podrejen Oblastnemu komitetju KPS za Slovensko Primorje) ni moglo priznati milice, ki sta jo marca 1944 osnovala tržaški prefekt Coceani in župan Pagnini in je bila le navadna lokalna okupatorska oborožena formacija.

Pač pa sta delegata CLN bila zelo aktivna pri razpravi kdo naj pride v Izvršni odbor. Odločno sta bila proti drugim italijanskim protifašističnim organizacijam ter poudarjala, da lahko samo CLN govori kot zastopnik Italijanov. To stališče je seveda naletelo na odpor delegatov italijanskih množičnih organizacij. Tedaj sta delegata CLN zapustila plenum z izgovorom, da nimata pooblastila za odločanje o teh stvareh in da se bosta prej posvetovala s svojim vodstvom.

Kljub njunemu odhodu je plenum izvolil 11 članski Izvršni odbor slovensko-italijanskih antifašistov (CEAIS - Comitato Esecutivo antifascista Italo - Sloveno), v katerem so bile zastopane vse navzoče organizacije. Dve mesti sta ostali prosti za predstavnika CLN, ki sta se vzela tri dni časa za premislek.

Po izvolitvi Izvršnega odbora slovensko-italijanskih antifašistov je bil prečitan in odobren proglas, ki je bil za tem 17. aprila izdan prebivalcem. V njem se jim je naznanilo ustanovitev skupnega antifašističnega borbenega organa in se jih pozvalo naj se strnejo okoli njega in okrepe boj proti okupatorju in vsem domačim izdajalcem z "Guardio civico" vred.

Do tega dne je bil tudi že ustanovljen 9- članski Izvršni odbor v Tržiču, v Gorici pa se je ustanovitev šele pripravljala.(Poročila OK KPS Trst in Branka Babiča v AMNO.)

Jasno je, da tržaški CLN ni poslal svojih zastopnikov v Izvršni odbor, čeprav mu je ta bil pripravljen dati celo predsedniško mesto. Tako se je, podobno kot prejšnje leto zopet sam izključil iz doslednega protifašističnega boja. Še več, preko prefekta Coceanija in župana Pagninija se je celo začel pogajati z Nemci za prevzem oblasti.Izvršni odbor slovensko-italijanskih protifašistov, okrožni komitet KPS in Komanda mesta Trst pa so začeli z zadnjimi pripravami za vstajo, v kateri se je slovensko in italijansko prebivalstvo poslednjič

dvignilo proti okupatorju in tako pokazalo, da je ostalo ves čas zvesto doslednemu boju, to je načelu, ki sta ga večkrat proklamirala Osvobodilna fronta slovenskega naroda in CLNAI.